अथाष्टमः पटलः।

अथाभिधास्याम्यभिषेचनं विभो-
र्दिने तुरीये विहितं प्रतिष्ठितेः।
निमित्तवित्ताद्युपपत्तिभेदितं
विशुद्धिसान्निध्यसमृद्धिकारकम्।।१।।

विमर्शिनी।

एवं प्रतिष्ठितस्य देवस्यावश्यकर्तव्यमर्चनमुक्त्वा प्रतिष्ठाचतुर्थदिवसे कर्तव्यस्य स्नानस्य विधिमाह - अथेति। अथ पूजायाः कथनानन्तरं विभोः देवस्याभिषेचनम् अभिधास्यामि वक्ष्यामि। तत् तु प्रतिष्ठितेः तुरीये दिने विहितम्। न केवलं चतुर्थदिवस एव तत् कर्तव्यं, विशेषतो विशुद्धिसान्निध्यसमृद्धिकारकं च अशुद्धिपरिहारार्थं सान्निध्यार्थं समृद्ध्यर्थं च साधनम्। तत्रापि निमित्तवित्ताद्युपपत्तिभेदितं, निमित्तं हेतुः वित्तं धनम् आदिशब्देन देशकालादय उक्ताः तेषामुपपत्त्या बहुधा भेदितं च।।१।।

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्।

स्नपनपटलमारभते- अथाभिधास्यामीति। दिने तुरीये इति। संस्नाप्य तुर्येऽह्नीति ह्युक्तम्। निमित्तवित्ताद्युपपत्तिभेदितमिति वक्ष्यमाणबाहुविध्यनिबन्धनमुक्तम्। बिम्बस्य तदीयबलिपीठस्य[1] ध्वजस्य च प्रतिष्ठेह निमित्तम्। वित्तं कर्तुः प्रतिष्ठावशिष्टं धनम्। बिम्बप्रासादादिद्रव्यभेदस्तत्[2]संस्थानादिभेदो देशकालावस्था चेत्येतत्सर्वमादिशब्देन गृह्यते। तदुपपत्तिस्तद्योग्यता तया भेदितं सप्तदशद्रव्यपञ्चविंशतिद्रव्यादिभेदेन बहुधा विकल्पितम्। विशुद्धिसान्निध्यसमृद्धिका[3]रकमिति। फलाभिधानम्। प्रतिष्ठानन्तरं त्रिदिनसंभाविताज्ञात-दोषक्षपणं विशुद्धिः। प्रतिष्ठासमयसंसिद्धसान्निध्यप्रकर्ष एव सान्निध्यम्। समृद्धिश्च प्रतिष्ठाभिमतफलस्फीतता। यद्वा निमित्तशब्देन 'स्थाने मृतिर्जननमित्यादीनि निष्कृतिपटन-भावीनि निमित्तान्यभिपेतानि। द्वादश्यष्टम्युपरागादीन्यपि निमित्तानि ग्राह्याणि। वित्तं घनमेव। विशुद्धीति। कदाचित् स्नपनेनैव बिम्बशुद्धि स्यात् यथा-प्रत्यब्दं संभाविताज्ञातदोषविषये स्नपनमिति। सान्निध्येति सत्यामपि शुद्धौ स्यात्कदाचित्सान्निध्य-स्यायथापूर्वत्वमभावो वा। तदापि कार्यं स्नपनम्। समृद्धीति कर्तुर्विशिष्टाभ्युदय-सिद्धिर्विद्यमानप्रजापश्चाद्यभिवृद्धिर्मन्त्रदीक्षादिसंस्कारप्रकर्ष इति सर्वमभिप्रेतम्। स्नपनस्यैव चतुर्थदिनातिरिक्तं विषयान्तरमपीत्थं प्रतिपादितं भवति।।१।।

अत्राप्यङ्कुररोपणं स्वसमये कुर्वीत तत्वान्तिमान्
होमान् निष्कृतिवक्ष्यमाणविधिना चाथात्र पुर्वेऽहनि।
नागेऽलिन्दभुवि प्रकल्प्य निजकुण्डं मण्डपे देशिकः
कुर्यान्मण्डपसंस्क्रियामपि घटिभ्रान्त्यान्तिमां पूर्ववत्।।२।।

विमर्शिनी।

अत्रापि न केवलं प्रतिष्ठायामेव अत्र कलशेऽपि। स्वसमये स्वोक्तकाले अङ्कुररोपणं बीजावापं कुर्वीत। निष्कृतिवक्ष्यमाणविधिना प्रायश्चित्तपटले वक्ष्यमाणेन विधानेन तत्त्वान्तिमान् तत्त्वहोमपर्यन्तान् होमांश्च कुर्वीत। अथात्र कलशे कर्तव्ये पूर्वेऽहनि कलशस्नानात् पूर्वदिवसे। देशिकः मण्डपे कलशपूजार्थं कल्पिते मण्डपे अलिन्दभुवि वेदेर्बहिः नागे वायोः पूर्वभागे निजकुण्डम् आचार्यकुण्डं प्रकल्प्य कारयित्वा घटीभ्रान्त्यन्तिमां कुम्भेशपरिभ्रमणपर्यन्तां मण्डपसांस्क्रियां पूर्ववत् कुर्यात्।।२।।

---

१. 'ठ...जस्य' घ. पाठः, २. 'त् स्वस्थान' ङ. पाठः, ३. 'तारक' घ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्।

स्नपने बाह्यं परिकरमाचष्टे - अत्रापीति। न केवनं प्रतिष्ठायामेवेत्यापिशब्दार्थः। चतुर्थदिनस्नपने प्रायाश्चित्तादिस्नपने[1]ऽपि। तदुपयोगितया प्रथमं तावन्मङ्गलाङ्कु[2]रारोपणं कार्यमिति भावः। प्रतिष्ठाङ्कुरमण्डप एव वा मण्डपान्तरे वैतत्कार्यम्। स्वसमये स्वोचितकाले। यदुक्तम्-

'कुर्यात् प्रागाधिवासकर्मदिवसान्मित्राङ्कसङ्ख्ये दिने'

इत्यादि। तत्त्वान्तिमान् होमानिति। प्रायाश्चित्तशान्तितत्त्वहोमान् कुर्वीतेति चकारादनुकर्षः। त्रिदिनसंभाविताज्ञातदोषक्षपणा[3]न्येवेतैर्भवति। कदा पुनरेतद्धोमत्र[4]यं कार्यमिति। यथा चतुर्थदिने द्वारविवरणानन्तरमर्वाक्स्नपनतस्तदीयकलशाभिषेकसंभवः स्यात् तथा तत्पूर्वेद्युः कार्यमित्यर्थादवसीयते। वक्ष्यति च 'संस्नाप्य तं सिक्त्वा तत्त्वहुतान्तहोमकलशैरिति। अथात्रपूर्वेऽहनि मण्डपसंस्क्रियामपि कुर्यात् इत्यन्वयः। नागेऽलिन्दभुवि निजकुण्डं प्रकल्प्येति। स्नपने भेद उक्तः। निजकुण्डमाचार्यकुण्डम्। परिकुण्डानां तु देशसङ्ख्यासंस्थानमर्थात् प्रतिष्ठावद् भवति। घटीभ्रान्तिः कु[5]म्भेश-कर्करी[6]भ्रमणम्। इहाग्निजननविधौ स्वस्वगायत्र्या होमः ससम्पातः[7] कार्यः। यद्वक्ष्यति कुम्भसंस्कारे- 'जिनार्णजनितं सम्पातमापातयेत्। इति।।२।।

आस्फाल्य सूत्राणि घटानुरूपा-
ण्यत्राभिपूर्यद्रविणप्रमाणि।
[8]खण्डानि कृत्वाथ यथार्हमेता-
न्यापूरयेच्चित्रतरै रजोभिः[9]।।३।।

---

१. 'पनेऽपि तदु' ङ. पाठः, २. 'ररो' ङ. छ. पाठः, ३. 'णाद्येवैतै' घ. च. पाठः, ४. 'त्रयम्। यथा' ङ. पाठः, ५. 'क्षपेशकर्करीपरिभ्र' छ. पाठः, ६. 'कर्करीपरिभ्रमणम्' ख. घ. च. पाठः, ७. 'तं कार्यः' छ. पाठः, ८. 'खण्डानि कुर्यादिह पञ्चवर्ग द्रव्ये विधिं पूर्वमहं ...वीमि। सङ्ख्याः कुम्भगता' ख. पाठः, ९. 'भिः।।

क्षेत्रे पञ्चपुटेऽम्बुजं नवपदैस्तत्त्वोन्मितैः केवलै-
र्द्रव्यैः स्यात् स्नपनेऽन्तरत्र नव तद्बाह्ये घटाः षोडश।
वीथीः सप्तपुटेऽभितोऽब्दमधिका यावत् तु तत्क्षेत्रकं
मुग्यं स्यादुभयत्र सप्तदशभिर्यद्यन्तरालाष्टकम्।।

स्यु' क. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

अथ अत्र मण्डपे घटानुरूपाणि घटसङ्ख्यासदृशानि सूत्राणि अस्फाल्य अभिपूर्यद्रविणप्रमाणि अभिपूर्यमाणानां द्रव्याणां प्रमाणयुक्तानि खण्डानि कृत्वा यथार्हमेतानि खण्डानि चित्रतरै रजोभिरापूरयेत्।।३।।

विवरणम्

आभ्यन्तरं परिकरं प्रस्तौति-आस्फाल्येति। घटानुरूपाणि सूत्राण्यास्फाल्यात्राभिपूर्य-द्रविणप्रमाणि खण्डानि कुर्यादित्यन्वयः। अत्रास्फालितसूत्रे क्षेत्रे। अभिपूर्यद्रविणप्रमाणीति समासपदमभिपूरणीयद्रव्यप्रमाणानि। प्रायिकमेतत् पञ्चविंशतिद्रव्येऽपि शताधिक्य एवैवमस्ति तदर्वाक्तु सप्तदशैव खण्डानि। अथैतानि चित्रतरै रजोभिर्यथार्हमापूरयेदिति। एतानीति खण्डानि। यथायथमेकद्विबहुपदानि चित्रतरैरिति शुक्लरक्तैरेव वा शुक्लरक्तादिपञ्चवर्णैर्वा। यथार्हमिति। ब्राह्मे महदष्टदलं सकर्णिकं यथा स्यात्तथा आपूरयेत्। दैविकादिषु ब्राह्मपदे स्वस्तिकमितरपदेषु पदव्यत्ययेनापूरयोदिति भावः। पदपर्यन्तरेखा अङ्गुलोन्मिता तदर्धोन्मितश्च पदान्तर्भागः स्यात्। चित्रतरमिति वा पाठः।।३।।

स्युर्द्रव्यसप्तदशके शरशैलनन्द-
वर्गा नवोत्तरशतद्विशते च कुम्भाः।
सप्तादिविश्वचरमासमसङ्ख्यकेषु
सप्तोल्लसद्दशसु चापि पुटेषु कार्याः।।४।।

विमर्शिनी।

अत्र कलशद्रव्याणां सप्तदशकं पञ्चविंशतिकमिति प्रायेण द्वौ मार्गौ। तत्र पूर्वं सप्तदशद्रव्ये कलशक्लृप्तिमाह - स्युरिति। द्रव्यसप्तदशके द्रव्याणां सप्तदशके सप्तादिविश्वचरमासमसङ्ख्यकेषु सप्तसङ्ख्यामारभ्य विश्वशब्देन लक्षितां त्रयोदशसङ्ख्यामवधीकृत्य तन्मध्ये याः असमसङ्ख्याः ओजसङ्ख्याः सप्त नव एकादश त्रयोदश च, तत्सङ्ख्यकेषु पुटेषु। पुटो नाम सूत्रयोरन्तर्भाग उच्यते। सप्तोल्लसद्दशसु सप्तसङ्ख्याभिरधिकेषु दशसु क्रमात् शरशैलनन्दवर्गाः शरशैलनन्दानां वर्गाः, शरवर्गः पञ्चविंशतिः, शैलवर्ग एकोनपञ्चाशत्, नन्दवर्ग एकाशीतिः, नवोत्तरशतद्विशते च

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

नवोत्तरं शतं नवोत्तरं द्विशतं च। एवं पञ्चविधेषु पुटेषु पञ्चविधाः कुम्भाः कार्याः स्युः।।४।।

विवरणम्।

*ननु कति तावत्कुम्भाः स्युः कथं तदनुरूपाणि सूत्राणि कियन्ति वा द्रव्याणि कथं तद्योग्यानि खण्डानि इति [१]तत्सर्वमाचक्षणः प्रथमं तावत्केवलद्रव्यविषये सर्वमेतद्दर्शयति क्षेत्र इति। केवलैस्तत्त्वोन्मितैर्द्रव्यैः स्नपने पञ्चपुटे क्षेत्रेऽन्तर्नवपदैरम्बुजं स्यात्। अत्र नव तद्बाह्ये षोडश[२] घटा इत्यन्वयः। निर्वीथिकपक्षोऽयमुक्तः। अत्राम्बुजे नवेति कर्णिकायामेकोऽष्टसु दलेष्वष्टाविति भावः। तद्बाह्य इति। परितष्षोडशसु पदेष्विति भावः। अथ [३]सवीथिकपक्षः सप्तपुटेऽब्जमभितो वीथिरधिकेति शेषं समानमित्यर्थाल्लभ्यते। मध्ये नवपदैः पद्मं विधाय तदभितो दक्षिणोत्तरयोः पूर्वपश्चिमयोश्च भागयोरेकैकपुटेन [४]वीथीर्मृज्यात्। यावत्तु तत्क्षेत्रकमिति, तावती च सा विथी स्यात् नतु खण्डवीथिरित्यर्थः। मृज्यं स्यादिति। केवलैस्सप्तदशभिर्द्रव्यैर्यदि स्नपनं तदोभयत्र पञ्चपुटे सप्तपुटे च मध्यरचितपद्मबाह्यावरणगतान्तरालपदाष्टकं मार्जनीयं स्यात्। पञ्चपुटे तेषां मार्जनमात्रं, सप्तपुटे तु विथिषु योजनमिति।।

केवलद्रव्यविषय एतदुक्तम्। अथ शुद्धोदकान्वितद्रव्यविषय उच्यते। तत्र चतुर्थदिने सप्तदशद्रव्यस्नपनमपि मुख्यमेवेत्यभिमन्यमानः प्रथमं तद्विषये कुम्भसङ्ख्यादि सर्वमाह - स्युर्द्रव्यसप्तदशक इति। सप्तपुटे पञ्चविंशतिः कुम्भाः नवपुटे एकोनपञ्चाशत् एवं शिष्टमपि द्रष्टव्यम्। प्रागग्राण्युदगग्राणि च पृथगष्टौ सूत्राण्यास्फालयेत्। [५]तदा प्रागायता उदगायताश्च पृथक् सप्त पुटाः सम्भवन्ति एवं सर्वत्र न्यायः[६]।।४।।

त्र्योकाङ्गाब्धिनवाङ्कगोविकृतयस्तत्त्वेषुवर्गा बहि-
र्दिक्कोणेषु घटा हयादिकपुटक्षेत्रक्रमाच्छूलिनि।
मध्ये पङ्कजकर्णिकादलगताः कुम्भा नव स्युः सदा
श्रीशे दिक्तिथयो बहिर्वसुशते शेषः समानक्रमः।।५।।

वमिर्शिनी।

तत्र शूलिनि शिवे हयादिकपुटक्षेत्रक्रमात्, हयाः सप्त, सप्तपुटादीनां क्षेत्राणां

१. 'तत्तत्स' क. ङ. पाठः, २. 'श च घ' ख. घ. च. पाठः, ३. 'सवीथिप' ङ. पाठः, ४. 'वीथि मृ' छ. पाठः, ५. 'तथा प्रा' ङ. पाठः, ६. 'यात्।। त्र्ये' घ. च. छ. पाठः

* 'क्षेत्रे पञ्चपुटे' इत्याद्यधिकपाठमाश्रित्य.... व्याख्या पद्यं तु ३०४ तमे पुटे लिखितम्।

www.shripuram.org
Shripuram Publications www.shripuram.org

क्रमात् त्र्येकाङ्गाब्धिनवाङ्कगोविकृतयः तत्त्वेषुवर्गाश्च बहिर्दिक्कोणेषु घटाः स्युः। तत्र सप्तपुटे बहिः त्रिकमेककं च। नवपुटे अङ्गान्यब्धयश्च, अङ्गानि षट् अब्धयश्चत्वारः। एकादशपुटे, नवाङ्काश्च, अङ्का नव। त्रयोदशपुटे गावो विकृतयश्च, गावो नव विकृतयः षोडश। सप्तदशपुटे तत्त्वेषुपवर्गाः, तत्त्वानि पञ्चविंशतिः, इषुवर्गश्च पञ्चविंशतिः। इति विभागः। मध्ये पङ्कजकर्णिकादलगताः पद्मस्य कर्णिकागता दलगताश्च सदा पञ्चस्वपि विभागेषु नव कुम्भाः स्युः। श्रीशे वसुशते, वसवोऽष्टौ, अष्टसहिते शते, बहिः दिक्तिथयः, दिशो दश, तिथयः पञ्चदश। शेषः वसुशतादन्यः समानक्रमः शिववदेव।।५।।

विवरणम्।

त्र्येकेति। चतसृष्वपि दिक्षु प्रतिखण्डं त्रयः कुम्भाः विदिक्ष्वेक एव। मध्ये पङ्कजेत्याद्यभिधानात्सर्वमध्येऽर्थसिद्धं नवपदं पद्मार्थं निधाय तदभितः केवलद्रव्योक्तनीत्या वीथीर्विदध्यात्। तदा दिक्षु त्रिपदात्मकानि खण्डानि भवन्ति। विदिक्षु तु[१] एकपदात्मकानि। सदेति। पञ्चस्वपि सङ्ख्याभेदेषु त्रिपुटसम्भवे[२] पञ्चपुटसम्भवेऽपीत्यर्थः। तत्त्वेषुवर्गा इति। एकत्रैव मध्यतः पञ्चपुटसम्भव इतरत्र त्रिपुटसम्भव इत्यवगन्तव्यम्। गोविकृतय इति। अत्र दिक्षु त्रिपु[३]टलोपः। स च खण्डान्तर्भागे[४] भवति। नवके मध्यमं प्रधानं, कोणगतषोडशकेष्वपि बाह्यं प्रधानं नान्तरं, श्रीश इति। दिक्खण्डेष्वन्त[५]र्भागगतकोण-पदद्वयलोपः। कोणखण्डेषु चाभ्यन्तरकोणपदलोपः। दुर्गायां हरिहरे च विष्णुवत्पदक्लृप्तिः स्याद्, वक्ष्यति हि-'स्याद्विष्णुभागाभिहिता कुमार्यामि'ति, 'आज्यादिभिर्हरिवदि'ति च। गणपतौ शिववत्। वक्ष्यति हि - 'विघ्नेशेऽपि महेशवदि'ति। शास्तरि त्वनभिधानादर्थाद्वि-कल्प इ[६]ति। इतीहाद्यं त्रयमधममितरन्मध्यमं नवोत्तरद्विशतन्तूत्तममिति बोद्धव्यम्।।५।।

[७]सङ्ख्याः कुम्भगताः शराद्रिनववर्गाश्चाष्टयुक्तं तथा
षट्पञ्चाशदुपेतमेकशतमत्यष्ट्या शतद्वन्द्वकम्।
लोकोपेतशतार्धसंयुतशतद्वन्द्वं त्रिशत्येकसं-
युक्ता पञ्चशती[८] च पञ्चकृतिकद्रव्येषु साहस्त्यपि।।६।।

---

१. 'तु चैकपदात्मकानीति' ख. ङ. छ. पाठः, २. 'वेऽपीत्यर्थः ख. छ. पाठः, ३. 'पदलो' घ. च. पाठः, ४. 'गेव भ' घ. पाठः, ५. 'न्तर्गतको' ङ. पाठः, ६. 'इति। इहाद्यं' घ. छ. पाठः, ७. 'कुम्भानां गिरिगोकृती शरकृतिद्रव्येऽयुक्तं' क. पाठः, ८. 'ती तथा दशशती सङ्ख्याः सशुद्धोदके'।। क,
'ती तथा दशशती चोक्ता सुमत्यादिभिः'।। ख. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी

पञ्चविंशतिद्रव्ये कलशक्लृप्तिमाह - सङ्ख्या इति। पञ्चकृतिकद्रव्येषु पञ्चानां कृतिर्वर्गः पञ्चविंशतिः तत्सङ्ख्येषु द्रव्येषु। शराद्रिनववर्गाः शराद्रिनवानां वर्गाः, शरवर्गः पञ्चविंशतिः अद्रिवर्गः एकोनपञ्चाशत् नववर्गः एकाशीतिः। अष्टयुक्तमेकशतं, तथा षट्पञ्चाशदुपेतं चैकशतम्, अत्यष्ट्या सप्तदशकेन सहितं शतद्वन्द्वकं शतद्वयं, लोकोपेतशतार्धसंयुतशतद्वन्द्वं लोकास्त्रयः तैः सहितेन शतार्धेन पञ्चाशता संयुतं शतद्वन्द्वं च, एकसंयुक्ता त्रिशती, तथा एकसंयुक्ता पञ्चशती, एकसंयुक्ता साहस्र्यपि कुम्भगताः सङ्ख्याः स्युः।।६।।

विवरणम्।

अथ पञ्चविंशतिद्रव्यविषये सर्वं प्रस्तौति - *कुम्भानामिति। सशुद्धोदके शरकृति द्रव्ये कुम्भानामिमाः सङ्ख्या इत्यर्थः। गिरिगोकृती सप्तवर्गो नववर्गश्च। एकशतमित्येतदष्टयुक्तमित्यत्रापि सम्बन्धनीयम्। लोकोपेतशतार्धसंयुतशतद्वन्द्वं त्र्यधिकपञ्चाशत्संयुतद्विशतम्। तथेति। एकसंयुक्तेत्यर्थः।।६।।

घटपुटपरिसङ्ख्याः पञ्च[१] पूर्वं शिवादि-
त्रिसहितकृतिनिष्ठा[२]स्तत्परस्तात् क्रमेण।
निखिलविषमसङ्ख्या विंशतिर्नन्दयुक्ता
तदनु नवसमेतत्रिंशदप्यागमोक्ताः।।७।।

विमर्शिनी।

उक्तसङ्ख्यानां कलशानां पुटक्लृप्तिं क्रमेणाह - घटपुटेति। घटपुटपरिसङ्ख्याः घटानां पुटगताः सङ्ख्याः पूर्वं पञ्च। तत्परस्तात् तदनन्तरं शिवादित्रिसहितकृतिनिष्ठाः शिवा एकादश तदादिः कृतिर्विंशतिः त्रिसहिता कृतिः त्रयोविंशतिः तदवसानाः निखिलविषमसङ्ख्याः सर्वा ओजसङ्ख्याः। एकादश, त्रयोदश, पञ्चदश, सप्तदश, एकोनविंशतिः, एकविंशतिः, त्रयोविंशतिश्चेत्यर्थः। नन्दयुक्ता नन्दा नव तैः सहिता विंशतिश्च, तदनु नवसमेतत्रिंशदपि एकोनचत्वारिंशदपि आगमोक्ताः आगमेषूक्ताः।।७।।

---

* कुम्भानां गिरिगोकृतीत्यादि पाठमनुसृत्येदं विवरणम्। सच पाठः ३०७ तमे पुटे लिखतः।
१. 'अत्र चैकादशादि', २. 'ष्ठाः सम्प्रदिष्टाः क्र' क. पाठः

www.shripuram.org

विवरणम्।

घटपुटपरिसङ्ख्या इति। अत्र घटपुटपरिसङ्ख्याः क्रमेणैवमागमज्ञैः संप्रदिष्टा इत्यन्वयः। त्रिसहिता कृतिस्त्रयोविंशतिः सप्तवर्गे एकादश, नववर्गे त्रयोदश। एवं शेषे[१]ऽपि द्रष्टव्यम्। तन्त्रेष्वन्या अपि सङ्ख्या उक्ताः। पूरणादिप्रक्रियासौकर्यादियत्य एव तन्त्रविद्भिः परिगृहीता इत्यागमज्ञैरिति सूचितम्। यद्वाधममध्यमोत्तमव[२]र्गभेदेनेयं नवधा[३]ध्यवस्थेत्यभिप्रेतम्। यदुक्तम्-

'अथाल्पस्नपनं पूर्वं कनिष्ठत्रितयं ततः।'

इत्यादि। अत्र नवकमात्रमल्पस्नपनम्। यद्वा पञ्चनवपञ्चविंशतिभेदेन तदपि त्रिभेदं भवति।।७।।

क्षेत्रे रुद्रपुटेऽत्र पञ्चकृतिकोष्ठैर्मध्यगैरम्बुजं
न्यस्यैतद्दलकर्णिकासु कलशान् वीथिं समन्तादपि।
तद्बाह्येऽनुदिशं विरचयेत् कोणे चतुष्कं द्विकं
तत्राभ्यन्तरतोऽद्रिवर्गकलशे मार्ष्ट्वन्यकोष्ठानि च।।८।।

विमर्शिनी।

तत्र पञ्चपुटे शुद्धोदकरहितत्वात् पञ्चविंशतिरेव कलशाः। तत्र खण्डविभाग-कल्पना न कार्येति तत् पृथक्कृत्य तदन्येषां खण्डविभागमाह - क्षेत्रे रुद्रपुट इत्यादिभिः। अद्रिवर्गकलशे एकोनपञ्चाशत्कलशे विधौ रुद्रपुटे एकादशपुटे क्षेत्रे अत्र एषु पदेषु मध्ये मध्यगैः पञ्चकृतिकोष्ठैः पञ्चविंशतिपदैरम्बुजं विरचयेत्। एतद्दलकर्णिकासु पद्मस्य कर्णिकायां दलेषु च नव कलशान् न्यस्य समन्ताद् वीथिमपि, तद्बाह्येऽनुदिशं दिशि दिशि द्विकं, कोणे चतुष्कं, तत्राभ्यन्तरतः अन्तरालेषु द्विकं च विरचयेत्। अन्यकोष्ठानि एतद्रहितकोष्ठानि मार्ष्टु मार्जनं कुर्यात्।।८।।

विवरणम्।

क्षेत्रे रुद्रपुटेऽत्रेति। न्यस्यैतद्दलकर्णिकासु कलशानीति नवकलशाभिप्रायम्। दलकलशा[४]श्चात्र दैविकावरणमिति बोद्धव्यम्। वी[५]थिं समन्तादपीति। कृत्वेत्युपस्कारः।

---

१. 'षेष्वपि' क. ङ. पाठः, २. 'वर्गभेदेन या न' ख. पाठः, ३. 'धा व्यवस्थे' क. ख. पाठः, ४. 'शांश्चात्र' च. पाठः, ५. 'वीथीं स' घ. च. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publication
www.shripuram.org

यावत्तत्क्षेत्रन्तावत्यश्चैता वीथयः। द्विकेषु चतुष्केषु चाभ्यन्तराणि प्रधानानि। माष्ट्र्वन्यकोष्ठानि चेति दिगन्तरालद्विकमध्येषु महा[1]वीथीसंस्थायिन्यः खण्डवीथय उक्ताः।।८।।

क्षेत्रे त्रयोदशपुटे शरवर्गकोष्ठैः
पद्मं पुरोऽवदथ दिक्षु बहिस्त्रिकाणि।
कुर्याद् विदिक्षु नवकानि तदन्तराल-
भाञ्जि त्रिकाणि नववर्गघटाभिषेके।।९।।

विमर्शिनी।

नववर्गघटाभिषेके एकाशीतिकलशे विधौ त्रयोदशपुटे क्षेत्रे शरवर्गकोष्ठैः पञ्चविंशतिपदैः पुरोवत् पूर्ववत् पद्मं कुर्यात्। अथ बहिर्दिक्षु त्रिकाणि, विदिक्षु नवकानि, तदन्तरालभाञ्जि दिक्कोणयोरन्तरालगतानि त्रिकाणि च कुर्यात्।।९।।

विवरणम्।

क्षेत्रे त्रयोदशपुट इति। पुरोवत् पूर्वोक्तवत्। न्यस्यैतद्दलकर्णिकासु कलशानित्येतदिहापि समानमिति भावः। दिक्षु बहिरिति। नवकबाह्यतो वीथिः ततोऽपि बहिरित्यर्थः। इहापि माष्ट्र्वन्यकोष्ठानि चेत्युक्तनयेन खण्डवीथयः स्युः।।९।।

नालीकं नवभिः पदैस्तिथिपुटे हीनं दलस्थैर्घटैः
पङ्क्त्या वीथिमथ त्रिकं दिशि विदिश्याकल्पयेदेककम्।
पङ्क्त्या वीथिमथारचय्य नवकं दिश्यष्टकं कोणत-
श्चादध्यात् त्रिकमन्तरे च नवभिर्युक्ते घटानां शते।।१०।।

विमर्शिनी।

घटानां नवभिर्युक्ते शते तिथिपुटे पञ्चदशपुटे क्षेत्रे मध्ये नवभिः पदैर्दलस्थैः घटैर्हीनं नालीकं पद्ममाकल्पयेत्। अथ पङ्क्त्या एकपङ्क्त्या वीथिं, ततो दिशि त्रिकं, विदिश्येककं चाकल्पयेत्। अथ पङ्क्त्या वीथिमारच्य दिशि नवकं कोणतोऽष्टकं च अन्तरे अन्तराले त्रिकं चादध्यात्।।१०।।

---

१. 'हावीथिसं, च. पाठः'

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्।

नालीकमिति। पद्मं। हीनं दलस्थैर्घटैरिति। प्रसङ्गतः स्यात्तत्सम्भवाशङ्का तन्निवृत्त्यर्थमुक्तम्। अष्टकं कोणतश्चेति। अत्रान्तर्भागगतकोणपदलोपः।।१०।।

क्षेत्रे सप्तोत्तरदशपुटे मध्यतो रन्ध्रकोष्ठैः
पद्मं षट्कं दिशि विदिशि कुर्याच्चतुष्कं च दैवे।
मत्र्यांशे दिश्यथ नवकमत्राष्टकं कोणदेशे
[1]सप्ताढ्यार्धाधिकशतघटे षट्कमप्यन्तराले।।११।।

विमर्शिनी।

सप्ताढ्यार्धाधिकशतघटे सप्ताधिकपञ्चाशत्संयुतशतकलशे सप्तोत्तरदशपुटे क्षेत्रे मध्यतो रन्ध्रकोष्ठैः नवपदैः पद्मं कुर्यात्। दैवे मध्यादारभ्य ब्राह्मदैविकमानुषपैशाचशब्दा आवरणत्वेन व्यपदेश्या यतोऽतो दैविके दिशि षट्कं विदिशि चतुष्कं च कुर्यात्। अथ मत्र्यांशे दिशि नवकम्, अत्र कोणदेशे अष्टकम्, अन्तराले षट्कं च।।११।।

विवरणम्।

क्षेत्रे स्प्तोत्तरदशपुट इति। प्रतिष्ठास्थानोदीरितरीत्या ब्राह्मदैविकमानुषपैशाचभागा यथायोगमिहापि कल्प्यन्ते। अत्राष्टकं कोणदेश इति। प्राग्वदन्तर्भागगतकोण-पदलोपः।।११।।

एकोनविंशतिपुटे नवकेन मध्ये
पाथोरुहं सुरनरांशगतानि भूयः।
कुर्वीत चात्र नवकानि जिनप्रमाणि
सात्यष्टिकद्विशतसङ्ख्यघटाभिषेके।।१२।।

विमर्शिनी।

सात्यष्टिकद्विशतसङ्ख्यघटाभिषेके सप्तदशाधिकद्विशतकलशाभिषेके एकोन-विंशतिपुटे मध्ये नवकेन पाथोरुहं पद्मं, भूयः सुरनरांशगतानि दैविकमानुषगतानि जिनप्रमाणि, जिनाश्चतुर्विंशतिः, तत्सङ्ख्यानि नवकानि कुर्वीत च।।१२।।

---

१. 'षट्पञ्चाशद्युतशत' ख. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्।

एकोनविंशतिपुट इति। जिनप्रमाणि चतुर्विंशतिः।।१२।।

क्षेत्रे तत्रेध्मसङ्ख्यापुटजुषि नवकेनाम्बुजं ब्रह्मभागे
दैवे दिक्कोणदेशे नवकमथ समर्त्यांशकोणे करोतु।
कर्तव्यं मर्त्यभागे दिशि रविघटवत् क्षेत्रमत्रान्तराले-
ऽप्येवं कुर्यात् त्रिपञ्चाशदुपगतशतद्वन्दकुम्भाभिषेके।।१३।।

विमर्शिनी।

त्रिपञ्चाशदुपगतशतद्वन्द्वकुम्भाभिषेके त्रिपञ्चाशत्सहितशतद्वयकलशस्नानविधौ तत्र इध्मसंख्यापुटजुषि, इध्माः एकविंशतिः एकविंशतिपुटभवे क्षेत्रे ब्रह्मभागे नवकेनाम्बुजं, दैवे दिक्कोणदेशे समर्त्यांशकोणे दैविकदिक्षु विदिक्षु मानुषकोणेषु च नवकं करोतु। मर्त्यभागे दिशि रविघटवत् द्वादशकलशयुतं[1] क्षेत्रं कर्तव्यम्। अत्र मानुषे अन्तरालेऽपि। एवं रविघटवत् क्षेत्रं कुर्यात्।।१३।।

विवरणम्।

क्षेत्रे तत्रेति। मर्त्यांशकोणेषु सप्तदलोपः। यथा आग्नेयखण्डे पश्चिमोदक्पर्यन्त-पुटलोपः इति। अत्र चाभ्यन्तरकोणगतं प्रधानं, यद्वा मध्यममेव तदनुसारेण च दिगन्तराल खण्डेष्वपि प्रधानविकल्पः।।१३।।

क्षेत्रे तत्र त्रयोविंशतिपुटजुषि मध्येऽम्बुजं पञ्चकृत्या
कोष्ठानां दैविके स्याद् दिशि दशकमतः कोणदेशे त्रिकं च।
दिग्देशे तत्त्वसंख्यं तदनु दशकमभ्यन्तरे कोणदेशे
कर्तव्यं सप्तयुक्तं दशकमपि बहिः स्याद् घटानां त्रिशत्याम्।।१४।।

विमर्शिनी।

पुनर्घटानां त्रिशत्यां त्रयोविंशतिपुटजुषि क्षेत्रे मध्ये कोष्ठानां पञ्चकृत्या पञ्चविंश-त्याम्बुजं स्यात्। दैविके दिशि दशकम्, अतः अतोऽस्मिन् कोणदेशे त्रिकं च, बहिर्दिग्देशे तत्त्वसंख्यं पञ्चविंशतिकं स्यात्। तदनु अभ्यन्तरे अन्तराले दशकं, कोणदेशे सप्तयुक्तं

---

१. 'क्तं' क. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

दशकमपि कर्तव्यं स्यात्।।१४।।

विवरणम्।

क्षेत्रे तत्रेति। कोणदेशे त्रिकं चेति। अत्र बाह्यकोणपदलोपः। कोणदेशे सप्तयुक्तं दशकं कर्तव्यमित्यत्राष्टपदलोपः। अत्रान्तर्भागगतबाह्यपङ्क्तौ पञ्चानान्तदान्तरपङ्क्तौ त्रयाणाञ्च पदानां लोपः स्यात्। यद्वा बाह्यपङ्क्तावष्टावप्यन्तरालपदानि लोपनीयानि। अथवा प्रधानपदं परितः पङ्क्तिलोपः।।१४।।

त्रिंशत्सूत्रयुते घटीशरशते क्षेत्रे विधायाभितो
वीथीः पञ्चपुटान्तरेऽभिकृतिकोष्ठैर्मध्यतश्[१]चाम्बुजम्।
दैवे दिग्विदिशासु सप्तदशसंख्यातान् न्यसेन्मानुषे
दिक्कोणान्तरसंस्थितानपि घटांस्तत्त्वाष्टितत्त्वप्रमान्।।१५।।

विमर्शिनी।

ततो घटीशरशते घटानां पञ्चशतस्थाने त्रिंशत्सूत्रयुते एकोनत्रिंशत्पुटे क्षेत्रे अभितः आयामतो विस्तारतश्च पञ्चपुटान्तरे वीथीर्विधाय मध्यतः अभिकृतिकोष्ठैः पञ्चविंशतिपदैरम्बुजं, दैवे दिग्विदिशासु सप्तदशसंख्यातांश्च न्यसेत्। मानुषे दिक्कोणान्तर-संस्थितानपि तत्त्वाष्टितत्त्वप्रमान् पञ्चविंशतिषोडशपञ्चविंशतिसंख्यान् घटान् क्रमान्न्यसेत्।।१५।।

विवरणम्।

त्रिंशत्सूत्र[२]युत इति। एकोनत्रिंशत्पुटे इति यावत्। सप्तदशसंख्यातान् न्यसेदिति। अत्र दिक्ष्वन्तरालपदलोपः। अष्टीति। अत्र नवप[३]दलोपः यथाग्नेयखण्डे पश्चिमोदक्पर्यन्त-पुटलोप इति।।१५।।

विश्वघ्नत्रिपुटे घटीदशशते खण्डेषु संवर्गित-
क्ष्माभृत्कोष्ठयुतेषु मध्यनवकैः पद्मं नृदेवांशयोः।
ब्राह्मे तत्त्वपदाब्जशेषितपदान्यायोज्य वीथ्यां घटान्
न्यस्येत् पद्म[४]पदेषु मानुषदिगब्जाशापलाशेष्वपि।।१६।।

---

१. 'ध्यगैरम्बु' क. पाठः, २. 'त्र इति' ङ पाठः, ३. 'पुट' घ. पाठः, ४. 'दलेषु दिक्कमलदिक्पत्रेषु खाद्यावृतौ'।। क, विवरणानुसारी च पाठः

www.shripuram.org
shripuram publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

पुनर्घटीदशशते घटानां सहस्रे स्नाने विश्वघ्नत्रिपुटे, विश्वे त्रयोदश तैस्त्रिगुणिते एकोनचत्त्वारिंशत्पुटे सप्तसप्तपुटान्तरे वीथीः कृत्वा संवर्गितक्ष्माभृत्कोष्ठयुतेषु, क्ष्माभृतः सप्त, स्वेनैव गुणितैः सप्तभिः कोष्ठैः युतेषु। एकोनपञ्चाशत्कोष्ठयुतेषु खण्डेष्वित्यर्थः। तत्र मध्यनवकैः मध्यगतैर्नवकैः नृदेवांशयोः मानुषदैविकयोः पद्मं, जातावेकवचनं, पद्मानि कुर्यात्। ब्राह्मे तु तत्त्वपदाब्जशेषितपदानि पञ्चविंशतिपदैरम्बुजं कृत्वा शेषितानि पदानि वीथ्यामायोज्य पद्मपदेषु पञ्चविंशतिपद्मेषु तत्परितो गतेषु पदेषु च मानुषदिगब्जाशापलाशेष्वपि मानुषावरणस्य दिग्भवानां पद्मानां चतुर्षु चतुर्षु दिग्दलेष्वपि घटान् न्यस्येत्।।१६।।

विवरणम्।

विश्वघ्नत्रिपुट इति। त्रयोदशभिस्त्रयाणां गुणन एकोनचत्वारिंशत् [१]पदाः स्युः। संवर्गितक्ष्माभृत्कोष्ठयुतोष्विति। सप्तानां वर्गणेन प्रतिखण्डमेकोनपञ्चाशत् कोष्ठसंभव उक्तः। [२]तत्त्वपदाब्जशेषितपदानि वीथ्यामायोज्येति। सर्वमध्यमखण्डमध्ये पञ्चविंशति-कोष्ठैरष्टदलं पद्ममारचय्य परितोऽवशिष्टपदानि वीथावायोजयेन्मृज्यात्। पद्मपदेषु घटान् न्यस्येदिति। पद्मानि पदानि चेति द्वन्द्वः। पद्मानि खण्डमध्यारचितानि पञ्चविंशतिः पदानि च तेषां समन्तवर्तीनि प्रतिखण्डं चत्वारिंशत्कोष्ठानि। ब्राह्मखण्डे तु परितः पदाभाव [३]एव तेषूभयेष्वपीत्यर्थः। दिक्कमलदिक्पत्रेषु चाद्यावृतिः। दैविकमाद्यमावरणम्। यद्वा [४]नृदेवांशयोरित्येवं प्रकृतत्वान्मानुषमेवाद्यमावरणं, तत्र चतसृषु दिक्षु दिश्यखण्डेषु यानि पद्मानि तेषां कर्णिकागतब्राह्मसन्निधौ यानि दिश्यानि चत्वारि चत्वारि दलानि तेष्वपि संभूय षोडशैव कुम्भान् न्यसेदित्यर्थः।।१६।।

एतेष्वन्यतमं [५]प्रगृह्य कलशक्षेत्रं [६]यथार्हं सुधी-
र्द्रोणाद्युन्मितशालितण्डुलतिलैः पीठं ससिद्धार्थकैः।
वासोभ्यन्तरितैः करोतु कुशकूर्चान्तैः पदे ब्राह्मके
तद्वद् व्रीहिचयाग्रदर्भयुगलैः शेषेष्वशेषेष्वपि।।१७।।

---

१. 'पुटाः स्युः' घ. च. पाठः, २. 'ततः पदा' छ. पाठः, ३. 'एते' च. पाठः, ४. 'तदेवा' ख. पाठः, ५. 'कल्प्य क' क. पाठः, ६. 'स्वशक्तिक्षमद्रोणव्रीहितदर्धतण्डु' ख. पाठः

Shripuram Publications www.shripuram.org

विमर्शिनी।

सुधीः वित्तदेशकालादिविशेषज्ञः साधकः एतेषु उक्तेष्वन्यतमं किञ्चन कलशक्षेत्रं यथार्हं यथायोग्यं प्रगृह्य गृहीत्वा ब्राह्मके पदे स्थाने द्रोणाद्युन्मितशालितण्डुलतिलैः द्रोणतदर्धतत्पादतदर्धपादप्रमाणोन्मितैः शालिभितण्डुलैः तिलैः ससिद्धार्थकैस्तैः वासोभ्यन्तरितैः वस्त्रान्तकुशकूर्चान्तैरेतैः पीठं करोतु शेषेष्वशेषेष्वपि पदेषु तद्वदेवादरेण व्रीहिचयाग्रदर्भयुगलैः व्रीहिपुञ्जैरग्रदर्भाणां युगलैश्च पीठं करोतु।।१७।।

विवरणम्।

यथार्हमन्यतमं प्रगृह्येति। निमित्तवित्ता[१]दियोग्यमित्यर्थः। द्रोणाद्युन्मितेति। द्रोणोन्मितास्तावच्छालयः, तदर्धोन्मितस्तण्डुलाः, पादोन्मितास्तिलाः अष्टांशोन्मिताश्च सर्षपाः। वासोऽभ्यन्तरितैरिति। एतदुक्तं भवति। पूर्वमष्टदल[२]कमले द्रोणमितैश्शालिभिः स्थण्डिलं विधाय वस्त्रेणोपर्याच्छाद्य तदुपरि द्रोणार्धमितैस्तण्डुलैः स्थण्डिलं कुर्यादित्यादि। कुशकूर्चान्तैरिति। सर्षपोपरि वस्त्रेणाच्छाद्य तदुपरि दर्भकूर्चं[३] विष्टरं विन्यसेत्। एतन्महाब्रह्मकलशे पीठं भवतीति भावः। पदे ब्राह्मक इत्यधस्तात्संबन्धनीयम्। तद्वदिति। अशेषेष्वपि दैवि[४]केषु मानुषे[५]ऽपि ब्राह्मेषु तत्परिकलशपदेष्वपि व्रीहिचयेन स्थण्डिलं कृत्वा तदुपरि दर्भाग्रयुगलन्यासेन पीठं कुर्यात्। यथार्हमित्यनुवर्तनादौचित्याद्वा बाह्यपदेषु व्रीह्याधिक्यमितरेषु न्यूनत्वञ्च लभ्यते।

तारेण सूत्रमास्फाल्य तेनैव विकिरेद्व्रजः।
अस्त्रेणालिप्य परितः शक्त्या पीठं प्रकल्पयेत्।।
तथैव विष्टरं न्यस्येन्महाब्राह्मे परेषु तु।
कूर्चमात्रद्विदर्भाग्रं हंसेनान्यपदेष्व[६]पि।।१७।।

***विन्यस्यैषु हिरण्मयान् रजतजांस्ताम्रोद्भवान् मार्त्तिकान्**
कुम्भान् वाङ्कुरपालिकादि परितः पुष्पादिकं दक्षिणे।

---

१. 'त्तादीत्यर्थः' ङ. पाठः, २. 'ले क' ख. पाठः, ३. 'कूर्चं विन्य' क. च. पाठः, ४. 'विके मा' च. पाठः, ५. 'षेष्वपि' ख. पाठः, ६. 'ष्वपि।। इति।।' च. पाठः

* हैमान् राजसताम्रजानुत घटान् मृत्सम्भवान् वा न्यसे-
देतेष्वङ्कुरपालिकादि परितः पुष्पादिकं दक्षिणे।
उत्पूतं जलमन्यतोऽथ विधिवत् स्नानादि कृत्वासने
स्वासीनस्तनुयादिहात्मयजनान्तं ब्रह्मपीठग्रतः।।

इति विवरणपाठः।

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

उत्पूतं जलमन्यतोऽथ विधिवत् स्नानादिकृत् स्वासने
स्वासीनः प्रकरोतु वायुयमनाद्यात्मार्चनान्तं गुरुः ।।१८।।

विमर्शिनी ।

एषु[१] पीठेषु हिरण्मयान् वा रजतजान् वा ताम्रोद्भवान् वा मार्त्तिकान् वा कुम्भान् विन्यस्य ब्रह्मकलशस्य परितोऽङ्कुरपालिकादि, आदिशब्दात् प्रदीपादिकं च, दक्षिणेपुष्पादिकं पुष्पगन्धाक्षतादिकम् अन्यतः उत्तरभागे उत्पूतं जलं च विन्यस्याथ गुरुः विधिवन्मन्त्रकल्पोक्तक्रमेण स्नानादिकृद् ब्रह्मकुम्भाग्रतः स्वे विष्टरे स्वासीनः सुखेनोपविश्य वायुयमनाद्यात्मार्चनान्तं गुरुगणपतिवन्दनादि स्वास्त्रेण तालत्रयदिग्बन्धाग्नि-प्राकारान् विधाय स्वस्य तत्त्वसंहारादिशोषणादितत्त्वसृष्टिलिपिप्राणायामादिलिपिन्यासा-दिकमधिवासोक्तविधिना विधाय मूलप्राणायमादितन्न्यासशङ्खपूरणात्माराधनपर्यन्तं कर्म पूजापटलोक्तविधिना प्रकरोतु ।।१८।।

विवरणम् ।

हैमानिति । यथार्हमेव च कुम्भानामयं विकल्पोऽभिप्रेतः । महाब्राह्मे हैमः उपब्राह्मेषु राजतः[२] महाब्राह्मे वा राजतः इतरेषु ताम्रः परि[३]पदेषु मार्त्तिकः यथालाभं वेति । अङ्कुरपालिकादिपरित इति । स्वस्वमष्टमङ्गलमादिशब्देन गृह्यते । पुष्पादिकमिति । गन्धाक्षतादेर्हेमरत्नादिद्रव्यस्य पल्लव चाक्रिकावस्त्रादेरपि ग्रहणम् । उत्पूतं जलमन्यत इति । नवाम्बरोत्पूतं कुंभादौ जलं [४]वामे न्यसेदित्यर्थः । परिकर्मिकमैतत् सर्वं भवति । इदानीं कलशपूजां प्रस्तौति-अथ स्नानादि कृत्वेति । ब्राह्मपीठाग्र[५]त आसने स्वासीन इति योज्यम् ।।१८।।

इष्ट्वा गुरून् गणपतिं च यजेत पीठं
शय्योक्तवत् प्रकृतियागविराममत्र ।
तत्त्वान्यपीह कतिचित् प्रकृतेरधस्ता-
दर्च्यान्युशान्ति कलयेदथ पद्ममुद्राम् ।।१९।।

विमर्शिनी ।

ततो गुरून् गणपतिं चेष्ट्वा प्रकृतियागविरामं प्रकृत्यावाहनार्चनान्तं पीठं शय्योक्तवत्

१. 'षु तु पी' क. पाठः, २. 'तः शेषेषु राजतः महाब्रह्मे' ख. पाठः, ३. 'रिकुम्भेषु' ङ. पाठः, ४. 'वामे तत्य' ङ. पाठः, ५. 'ग्रे आसने' ङ. पाठः,

www.shripuram.org
Shripuram Publication
www.shripuram.org

शय्यापूजोक्तप्रकारेण यजेत। अत्र कलशपूजायां कतिचिद् देशिकाः प्रकृतेरधस्तात् प्रकृतेः पूर्वं तत्त्वान्यप्यर्च्यानि उशन्ति इच्छन्ति। अथ प्रकृतियागावसाने कलयेत्।।१९।।

विवरणम्

शय्योक्तवदिति। समाहितः स्वकीयशक्तिं निजबीजविद्ययेत्येवं प्रकृतियाग उक्तः कतिचिदित्यागमविद इति शेषः समष्टिपूजनान्तरतः[१] पूर्वं तत्त्वानि पूजयेत्।

तत्र प्रकृत्यन्तं पीठे व्यापकतया बुद्ध्यन्तं कर्णिकायां तन्मात्राः कर्णिकायां दिग्दलेषु च श्रोत्रादीन्यपि। एवं वागादीनि कर्णिकायां विदिग्दलेषु चाकाशादीनि पञ्चतत्त्वानि च तन्मात्रावदिति तत्पूजाप्रकारः। यद्वाकाशादीनि[२] वागादीनि श्रोत्रादीनि शब्दतन्मात्रादीनि मन आदित्रयं प्रकृत्यादिशेषश्च पुनस्सर्गक्रमेण पञ्चतत्त्वानीत्येवं क्रमो भवति। स्कन्दे त्वन्ते क्षेत्रज्ञतत्त्वं[३] कर्णिकायामिति। कलयेदथ पद्ममुद्रामिति।

कराभ्यामञ्जलिं कुर्यात् विश्लिष्टसकलाङ्गुलिम्।
कर्णिकाङ्गुष्ठयुक्श्लिष्टा पद्ममुद्रेयमीरिता।।१९।।

अस्त्रेणासिच्य तोयैः कलयतु कवचेन त्रिसूत्रेण कुम्भं
मूलेनालिप्य गन्धैर्मचरममनुना धूपयेत् साधु धूपैः।
पश्चात्[४] तं न्युग्बिलं विन्यसतु मपरतः क्लृप्तपीठे यमाद्यै-
र्बीजैः शोषादि[५]रन्ध्रीकरणसमवसानां विशुद्धिं विदध्यात्।।२०।।

विमर्शिनी।

अथास्त्रेण तोयैः कुम्भमासिच्य कवचेन त्रिसूत्रेण तं कलयतु। मूलेन गन्धैरालिप्य मचरममनुना तारेण धूपैः साधु अन्तर्बहिश्च धूपयेत्। पश्चात् क्लृप्तपीठे तं कुम्भं निजमनुना न्युग्बिलम् अधोमुखं न्यसतु[६]। पुनः यमाद्यैः यं रं वं लं हं इति बीजैः शोषादिरन्ध्रीकरणमवसानां शोषणदहन प्लावनकाठिन्यसुषिरीकरणस्वरूपां विशुद्धिं विशेषेण शुद्धिं विदध्यात्।।२०।।

---

१. 'रतत्त्वादि षू' ङ, 'रत्वादि पू' छ. पाठः, २. 'नि शब्दतन्मात्रादीनि मन' ङ. पाठः, ३. 'तत्त्वेन कर्णि' ङ. पाठः, ४. 'मूलेन न्युग्बिलं तं न्यसतु सुसहिते योगपीठे' ख. पाठः, ५. 'शोषादीनि क्रमेण प्रचरतु सुषिरोकारनिष्ठानि विद्वान्।।' क. पाठः, ६. 'न्यस्यतु' क. ख. घ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्।

कुम्भसंस्कारमाह - अस्त्रेणासिच्येति। पूर्वमेव जलादिभिः सामान्य शुद्धिरिष्यते। आसेचनं शङ्खेनैवाल्पजलेन क्षालनं, कलयतु कल बन्धने परिवेष्टयेदित्यर्थः। मूलेनालिप्येति अन्तर्बहिरालेपनमुक्तम्। मचरममनुः प्रणवः। साध्वित्यादरार्थमुक्तम्। पश्चात्तं न्यग्बिलं विन्यसतु मपरतः क्लृप्तपीठ इति। क्लृप्ते व्रीहितण्डुलादिभिर्विरचिते तथा जलगन्धादिविभाविते प्रकृते पीठे प्रणवेनैव पश्चादनन्तरं सादयेत्। यद्वा पश्चादिति तस्मिन् पीठ एव, न मध्ये। किन्तु किञ्चित्पश्चिमे[1] देशे। अथवा पश्चात् क्लृप्तपीठ इति प्रकृतपीठपश्चाद्भागे दर्भास्तररूपे पीठे। पश्चाच्छब्देन कलशक्षेत्रस्यापि पश्चाद्भागो वा विवक्षितः। तत्र दर्भास्तरं विधाय तस्मिन् पीठस्थानीये सादयेदिति। तदा च तत्रैव सर्वेषामपि ब्रह्मकुम्भानां न्यासः, सर्वेषां वा कलशानां तत्र पङ्क्तिशो न्यासं कुर्यादिति। यदुक्तम्-

तारेणाधोमुखान्न्यस्य पश्चिमे दर्भसंस्तरे।
यावदीशानपर्यन्तं पङ्क्तीकृत्य विचक्षणः।

इति। यमाद्यैरिति। यं रं[2] वं लं हमित्येतै[3]र्बीजैः शोषादीनि शोषणं दहन प्लावनं घनीकरणं सुषिरीकरणमित्यादी[4]नि। विद्वानिति[5] बिम्बसंस्क्रियोक्तनयेनेति भावः। यद्वा कुम्भबिम्बकल्पं विजानन्निति। एवञ्च पूर्वं भूतसंहारं कृत्वा शोषणादीनि कार्याणि पुनर्भूतसृष्टिं कृत्वा सकृन्मातृकां न्यसेदित्येतदपि लभ्यते। सन्धूपनानन्तरमेतत्सर्वं विधाय न्यग्बिलन्यासः स्यादिति च ज्ञेय[6]मिति। यद्वा मन्त्रीति पाठः मूलेन वा न्यग्बिलसादनमिति [7]तदाभिप्रायः। एताव[8]त्सर्वत्र समानम्।।२०।।

आद्येन न्यसतु स्वतत्त्वमनुना दर्भान् द्वितीयेन गं-[9]
न्धादिभिः प्रोक्षतु मध्यमेन कलशे तत्राक्षतैः प्रोत्किरेत्।
मूलेन प्रयजेज्जलादिभिरुपान्त्येनैनमुत्तानये-
दुन्नीयाञ्चिं[10]तविष्टरे स्वमनुनिष्ठेनान्तिमेन न्यसेत्।।२१।।

---

१. '....मोद्देशे' ख. पाठः, २. 'रं लं वं हमि' क. ङ. पाठः, ३. 'मित्येभि' ङ. पाठः, ४. 'मित्येतानि' ख. च. पाठः, ५. 'ति संस्क्रि' छ. पाठः, ६. 'यम् यद्वा क. पाठः, ७. 'तदभि' ङ. पाठः, ८. 'त्सर्वमन्त्र' क. च. पाठः, ९. 'तं गन्धैरुक्षतु मध्यमेन विकिरेत्तस्मिञ्छुभैरक्षतैः। मू' ख. पाठः, १०. 'र्चि' इति मूलकोशपाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी ।

तत्र कलशे आद्येन पञ्चतत्त्वेष्वाद्येन स्वतत्त्वमनुना दर्भान्[1] न्यसतु । द्वितीयेन[2] गन्धादिभिः प्रोक्षतु । मध्यमेनाक्षतैः प्रोत्किरेत् । पुनर्मूलेन जलादिभिरुपहारैः प्रयजेत् । उपान्त्येन चतुर्थेन एनं कुम्भमुत्तानयेत् । उन्नीय ऊर्ध्वनीत्वा अञ्चितविष्टरे पूजिते पीठे स्वमनुनिष्ठेन स्वमूलमन्त्रान्तेन अन्तिमेन स्वतत्त्वमनुना न्यसेत् ।।२१ ।।

विवरणम् ।

अथ विष्णौ[3] शेषमाह - आद्येनेति । परमेष्ठितत्त्वेन । तत्र कलश इत्येतत्सर्वत्र योज्यम् । पङ्क्तिशस्सादने पङ्क्तौ दर्भन्यासः तदुक्तं 'प्रतिपङ्क्ति न्यसेद्दर्भानि'ति । मूलेन प्रयजेदिति । अत्रान्तरा निजमूलेना जलगन्धादिभिः कुम्भं पूजयेदित्यर्थः । प्रोत्तानयेत् उद्बिलं कुर्यात् । स्वविष्टराभिमुखतयैतत् कार्यम् । उद्धरेदन्त्येनेति 'सर्वतत्त्वेन मन्त्रविदि[4]'ति गायत्र्या वा न्यास इत्युक्तम् ।।२१ ।।

***शर्वे ताराघोरपञ्चार्णवामपुंस्तारैर्मूलेन दुर्गाकुमारे ।**
दर्भन्यासाद्यादिनान्येषु मन्त्री कुर्यात् सर्वेष्वन्तरा स्वाणुनेज्याम् ।।२२ ।।

विवरणम् ।

शिवादिषु विशेषं दर्शयति - शर्व इति । प्रणवेन दर्भन्यासः । अघोरेण जलगन्धप्रोक्षणं[5] मूलेनाक्षतविकिरणं वामेनोत्तानीकरणं पुरुषेणोद्धरणं प्रणवेन विष्टरे न्यास इति । मूलेन दुर्गाकुमार इति । दर्भन्यासादिषट्कमपि कुर्यादित्यर्थः । आदिनान्येष्विति । हरिहरगणपतिशास्तृषु प्रणवेनैव सर्वमित्यर्थः । सर्वेष्वन्तरेज्यां स्वाणुना कुर्यादिति । अक्षतविकिरणानन्तरं या पूजा सा स्वस्वमूलेन कार्येत्यर्थः । मन्त्रीति क्वचिन्मन्त्रविकल्पः सूचितः । हरिहरे हरिवन्निजपञ्चतत्त्वप्रणवैः । शिवेऽपीशानादिपञ्चब्रह्मप्रणवैरिति ।।२२ ।।

संप्रोक्ष्य प्रणवेन तद्घटपुटे मूलाम्बुजे पावकी-
मध्याब्जे मिहिरोद्भवा विधुभवाश्चोर्ध्वारविन्दे कलाः ।
विन्यस्यर्क्षहितैः समष्टिमनुभिः संव्याप्य ताश्चार्चयेत्
पङ्क्तिद्वादशषोडशच्छदगता भूयः प्रसूनाक्षतैः ।।२३ ।।

---

१. 'र्भ न्य' क. ख. च. पाठः, २. 'ये द्वितीयेन' ख, 'य मप्य' ङ. पाठः, ३. 'ष्णौ विशेष' ङ. पाठः, ४. 'दि गाय' ख. पाठः, ५. 'बन्धजल' च. छ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

---

* पद्यमिदं विमर्शिनीकारमते नास्तीति भाति ।

www.shripuram.org

विमर्शिनी।

तद्घटपुटे तस्य कुम्भस्यान्तर्भागे प्रणवेन संप्रोक्ष्य तस्य स्थानत्रये पद्मत्रयं संचिन्त्य मूलाम्बुजे मूलाधारस्थपद्मे पावकीः पावकोद्भवा वह्निकलाः मध्याब्जे मिहिरोद्भवाः सूर्यकलाः ऊर्ध्वारविन्दे विधुभवाः सोमकलाश्च विन्यस्य ऋक्सहितैः समष्टिमनुभिः तत्तदृग्भिस्तत्तत्समष्टिमन्त्रैश्च तत्र तत्र संव्याप्य भूयः पङ्क्तिद्वादश-षोडशच्छदगताः दशद्वादशषोडशदलगताः ताः कलाः प्रसूनाक्षतैरन्यैश्चोपहारै-रर्चयेत्।।२३।।

विवरणम्।

संप्रोक्ष्य प्रण[1]वेनेति। तं कुम्भमिति शेषः तद्घटपुटे तत्कुम्भान्तर्भागे। मूलाम्बुजे पावकीरिति। तन्मूलोद्देशे दशदलं सकर्णिकं पद्मं प्रणवेन विभाव्य तस्मिन्नग्निकला वक्ष्यमाणा विन्यसेदिति भावः[2]। कलान्यासादौ मूलयोग इष्यते। मध्याब्जे मिहिरोद्भवा इति। तद्धृदुद्देशे द्वादशदलं पद्मं पूर्ववद्विभाव्य तत्र सूर्यकला इत्यर्थः। विधुभवाः सोमकलाः ऊर्ध्वारविन्दे अरविन्दं पद्मं कुम्भस्यैव मुखोद्देशे प्रणवेनैव षोडशदलं पद्मं सञ्चिन्त्य तस्मिन्नित्यर्थः। ऋक्सहितैस्समष्टिमनुभिस्संव्याप्येति। दलेषु कला विन्यस्य ऋचा समष्टिमन्त्रेण वक्ष्यमाणक्रमेण व्यापयेदित्यर्थः। पङ्क्तिद्वादशषोडशच्छदगता इति। दशसु द्वादशसु षोडशसु च दलेषु न्यस्ताः। ऋक्समष्टिभ्याम[3]प्यविशेषात्पूजनं कार्यम्। प्रसूनाक्षतैरिति। पुष्पाक्षतैरेवेयं पूजा। यद्वा जलगन्धाद्युपलक्षणमेतत्। इह पङ्क्तिद्वादश-षोडशच्छदानि पद्मानि कुम्भावयवत्वेनैवेष्यन्ते। अत एव केचिद् दर्भन्यासादि मूलपूजान्तं विधायेमाः कला बहिर्विन्यस्योत्तानीकरणादि कुर्वन्तीदानीमेव चान्तर्भागे ताः पूजयन्ति। यद्वा ताश्चार्चयेत्पुनः पङ्क्तिद्वादशषेडशच्छदगताश्चार्चयेदिति। दशदलकमलान्तर्भागे कर्णिकोद्देशे ब्रह्मकलाः सृष्ट्याद्या द्वादशकमलान्तर्भागे विष्णुकलाः स्थिराद्याः षोडशकमलान्तर्भागे रुद्रकलाश्च तीक्ष्णाद्या वक्ष्यमाणक्रमेण पूजयेदिति।।२३।।

कुम्भावाहनमादधीत चतुरर्णार्कार्णुना तन्मुखे
दिङ्मध्येषु निवेश्य बैन्दवकला ह्लामादिकाङ्गान्वितम्।
तन्मन्त्रेण यजेज्जिनार्णजनितं संतापमापातये-
न्मुद्रां कुम्भमयीं प्रदर्श्य जगदण्डाकारमेनं स्मरेत्।।२४।।

---

१. 'णवैरिति' ख. पाठः, २. 'वः न्यासा' च. पाठः, ३. 'मविशे' छ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publication
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

पुनः चतुरर्णार्कार्णुना 'ओं ह्लीं हं सः' इत्यनेन सौरचतुरक्षरेण कुम्भावाहनं कुम्भदेवतावाहनमादधीत। तन्मुखे कुम्भमुखे दिङ्मध्येषु, बिन्दुकलाश्चतस्रश्चेच्चतसृणां दिशां मध्येषु पञ्च चेच्चतसृषु दिक्षु मध्ये च, वक्ष्यमाणा। बैन्दवकला निवेश्य न्यस्य ह्लामादिकाङ्गान्वितं 'ह्लां हृदयाय नमः' इत्यादिभिरङ्गानि न्यस्य तैः समन्वितं तन्मन्त्रेण चतुरक्षरेण यजेत्। जिनार्णजनितं स्वस्वगायत्र्याज्यहोमसम्भूतं सम्पातम् आपातयेत् कुम्भे संस्पृशेत्। पुनः कुम्भमयीं मुद्रां प्रदर्श्य एनं कुम्भं जगदण्डाकारं ब्रह्माण्डाकारं स्मरेत्।।२४।।

विवरणम्।

चतुरर्णार्कार्णुना कुम्भावाहनमादधीतेति। ओं ह्लां ह्लीं सः इति सौरं चतुरक्षरं। अथवा ओं ह्लीं हं स इत्येतदेव। अत्र प्रणवत्रयतदामन्त्रितपदादियोगो मूलाधाराच्चित्कलोत्थापनादिरिति सर्वोऽप्यावाहनधर्मः सामान्यसिद्ध एव। कुम्भमूर्तिरिहावाह्यते तस्य च विराड्रूपताभिधानाद्विराजश्च सूर्यमयत्वात्तदधिष्ठातृकत्वाद्वा तदीयचतुरक्षरेण कुम्भमूर्त्यावाहनोपपत्तिः[१]। दिङ्मध्येष्विति। पीतादिबिन्दुकलानां चतुस्संख्यापक्षेऽग्न्यादिचतुर्दिशां मध्योद्देशेषु, पञ्चसंख्यापक्षेऽग्न्यादिचतुर्दिक्षु मध्ये चेति च बोद्धव्यम्। निवेशनं[२] न्यास एव। सौरचतुरक्षरे कलासु च मूलयोगः। ह्लामादिकाङ्गान्वितमिति। निवेश्य यजेदित्युभयत्रापि क्रियाविशेषणम्। तन्मन्त्रेण यजेदिति। सौरचतुर्वर्णेन कलाभिरपि सह पूजा कार्या। जिनार्णजनितमिति। जनितेऽग्नौ निजनिजगायत्र्या अष्टोत्तरशतादिवारमाज्यं पूर्णान्वितं हुत्वा तत्सम्पातमिदानीमस्मिन् कलशे तथैव गायत्र्या सिञ्चेदित्यर्थः। सम्पातशेषेणापरेष्वपि[३] ब्रह्मकलशेषु स्पर्शनं कार्यम्। यदा पुनस्तत्कलशक्षेत्रपश्चिमतस्सर्वकुम्भानामपि पङ्क्तिशो निधानं तदा सम्पातस्पर्शपूर्वकमेव वा सर्वेषां न्यग्बिलतया सादनम्। तदुक्तम्-

'उत्पाद्याग्निं शतं हुत्वा गायत्र्या सेचयेद् घृतम्।
धूपितान् सादयेत्तेषु तारेण प्रागुदङ्मुखः।।'

इति। कलशानामधिवासनार्थमेतत्। तदप्युक्तम् - 'ततोऽधिवासयेच्छुद्धान् कलशानि'ति। यदैवं स्यात्तदा शोषणादि कृत्वा मूलेन संम्पूज्य सम्पातस्पर्शपूर्वकं

---

१. 'हनोत्पत्तिः' ङ. पाठः, २. 'शो न्या' क. ख. पाठः, ३. 'परेषु ब्रह्मकुम्भेष्वपि' ख. घ. च. पाठः

shripuram.org
www.shripuram.org

सकलकुम्भान् न्यग्बिलं सादयित्वा दर्भन्यासादित्रयमपि विधायाधिवासयेत्। पुनरेव ब्रह्मकलशपूजारम्भ इति। मुद्रां कुम्भमयीं प्रदर्श्येति। पद्ममुद्रैवेषन्मुकुलितायताङ्गुष्ठा[1] कुम्भमुद्रा। जगदण्डाकारं ब्रह्माण्डरूपम्।।२४।।

न्यस्येत् तात्त्विकसंख्यदर्भकृतसन्दर्भं विराड्विग्रहे
कुम्भेऽस्मिन् प्रणवेन कूर्चमथ चार्हेत् तत्सुषुम्नात्मकम्।
तन्मूले[2] न्यसतु स्वकं[3] सुमहितं द्रव्यं सुवर्णाश्मवत्
तज्जीवात्ममयं निजार्हमनुना[4] मन्त्री ततश्चार्चयेत्।।२५।।

विमर्शिनी।

विराड्विग्रहे विराडात्मकविग्रहे कुम्भेऽस्मिन् तात्त्विकसंख्यदर्भकृतसन्दर्भं पञ्चविंशत्या दर्भैः कृतविरचनं कूर्चं प्रणवेन न्यस्येत्। अथ कुम्भविग्रहस्य देवस्य सुषुम्नात्मकं तत् कूर्चं तेनैव प्रणवेन चार्हेत् पूजयेत्। तन्मूले तस्य मूलाधारे। स्वकं स्वीयं सुवर्णाश्मवत् सुवर्णेन रत्नैश्च युतं सुमहितं पूजितं च द्रव्यं न्यसतु। ततो मन्त्री द्रव्यदेवतामन्त्राणामैक्यज्ञः तज्जीवात्ममयं तस्य जीवात्मकस्वरूपं तद्द्रव्यं निजार्हमनुना द्रव्यस्य देवतामन्त्रेणार्चयेच्च।।२५।।

विवरणम्।

न्यस्येत् तात्त्विकसंख्यदर्भमिति। सन्दर्भो ग्रथनं यावन्ति तत्त्वानि तावद्भिर्दर्भैर्ग्रथितम्[5]। यदुक्तम्-

'पञ्चविंशतिभिर्दर्भैर्ग्रथितं कूर्चमुत्तमम्।
मध्यं षोडशभिर्युक्तमष्टभिश्चाधमं भवेत्।।
चतुर्भिश्च त्रिभिर्द्वाभ्यां ग्रथितं क्वचिदिष्यते।' इति
'ग्रन्थिरङ्गुलविस्तारः[6] कुण्डलप्रतिकुण्डलः।
चतुरङ्गुलमग्रं स्याद् द्विसप्ताङ्गुलनालकम्[7]।।'

मध्यमकूर्चे द्वादशाङ्गुलं नालमधमे दशाङ्गुलमिति। विराड्विग्रहे इति।

---

१. 'ताङ्गुष्ठा' ङ. पाठः, २. तन्मूलऽस्त्रविशुद्धमश्मकनकाढ्यं जीवरूपं न्यसेत्स्वं द्रव्यं महितं स्वमूलमनुतो मन्त्री इति विवराणद्वतः पाठः, ३. 'स्वकल्पकथितं', ४. 'समर्चयतु चात्माष्टाक्षरेणाणुना' इति मूलकोशपाठः, ५. 'वद्दर्भै' क. ख. ङ. पाठः, ६. 'स्तारा' ङ पाठः, ७. 'कम् इति। म' घ. पाठः,

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

ब्रह्माण्डाकारत्वादिति भावः। कूर्चमस्त्रोक्षितं यर[1]वलजपसंस्कृतं प्रणवजप्तं कुम्भ[2]मूलाधारे मनसा चतुर्दलकमलं विभाव्य तत्कर्णिकालग्नतया प्रणवेन कुम्भे[3] विन्यसेत्। विराड्विग्रहाद्यौचित्यादिह मूलाधारे कमलं लभ्यत इति ज्ञेयम्। तत्सुषुम्नात्मकमिति। विराड्विग्रहस्यान्तस्सुषुम्नानाडीरूपमित्यर्थः। ब्रह्मादिकलेज्यासंभवे त्वेतदन्तर्मूलाद्यग्रान्तं नादकलेज्या, मूलाधारकमलकर्णिकान्त[4]स्त्रिकोणेषु शक्तिकलेज्या, द्वादशान्ताधोमुखकमल-कर्णिकान्तस्सूर्यबिम्बे सोमबिम्बशालिनि शान्तक[5]लेज्या चेष्यते। तन्मूले तस्य कुम्भस्य कूर्चस्य च सुषुम्नारूपस्य मूलभागे। अश्मशब्दो रत्नवचनः। स्वं द्रव्यं स्वस्वविहितं स्नानोदक शान्त्युदकादिलक्षणम्। ब्राह्मीयं द्रव्यमस्त्रविशुद्धं सुदर्शनपाशुपताद्यस्त्रेण यथोचितं क्षाळितं प्रोक्षितं वा महितं शोषणादिसंस्कृतं यथाप्रणवद्रव्यन्यासोक्तमन्त्रपूजितम्। स्वमूलमनुत इति। न्यसेदित्यनेन सम्बन्धः। स्वमूलमनुतः स्वमन्त्रमूलमन्त्रतः। 'द्रव्याणां पुरुषः पर' 'ईशानः पितर' इत्येवं वक्ष्यमाण[6]ः स्वमन्त्रो गृह्यते। मन्त्रीत्यात्माष्टाक्षरादियोगोऽप्युक्तः। यथा ओं पर[7]ंपुरुषाय नमो नारायणाय ह्रीं हंसस्सोहं स्वाहेत्यादि। वैष्णवे षडक्षरमप्यत्र योजनीयम्। शङ्खेन चायं द्रव्यन्यास इष्यते। जीवरूपमिति प्रतिपत्तिरुक्ता। ततश्चार्चयेदिति। द्रव्यन्यासोक्त एवेह मन्त्रः।।२५।।

दोष्णा कुम्भमुखं पिधाय ससुधाबीजेन तच्चेतना-
मुन्नीयोपरिपद्मसद्मपरमात्मैक्यं प्रणीयादिना।
क्षाद्यान्ताक्षरजातमादिकृततारं शीर्षनिष्ठं जपन्
मन्त्री तत्परिपातुकामृतरसैः कुम्भं धियापूरयेत्।।२६।।

विमर्शिनी।

पुनः ससुधाबीजेन अमृतबीजयुक्तेन दोष्णा वामकरेणेतरेण च कुम्भमुखं पिधाय आच्छाद्य तच्चेतनामुन्नीयोर्ध्वं नीत्वा उपरिपद्मसद्मपरमात्मैक्यं तस्य द्वादशान्तस्थपद्मगृह-स्थितेन परमात्मनैक्यम् आदिना प्रणवेन प्रणीय आदिकृततारम् आदौ कृतेन तारेण युतं शीर्षनिष्ठं स्वाहाकारान्तं क्षाद्यान्ताक्षरजातं क्षकाराद्यकारान्तमक्षरसमूहं लिपिप्रतिलोमम् 'ओं क्षं स्वाहा' 'ओं ळं स्वाहा' इत्यादि पुनरवसाने शीर्षनिष्ठमित्यनेन शिरोमन्त्रं च जपन् मन्त्री तत्परिपातुकामृतरसैः तस्मात् परमात्मनः पतनशीलैरमृतरसैर्धिया कुम्भमापूरयेत्। मन्त्रीति लिपिप्रतिलोमाक्षरमन्त्राणाममृतबिन्दुरूपेण ध्यानमुक्तम्।।२६।।

---

१. 'रलव' च. पाठः, २. 'म्भे मू' क.ख.च. पाठः, ३. 'कुम्भं वि' ङ. पाठः, ४. 'कर्णिकान्त' ङ. पाठः, ५. 'कलशेज्या' च. पाठः, ६. 'णस्वम ख.' 'ण इह स्वम' घ.च.छ. पाठः, ७. र 'पु' क. पाठः

www.shripuram.org Shripuram Publications www.shripuram.org

विवरणम्

मानसपूरणमाह - दोष्णेति। वामहस्ताभिप्रायमर्थादेतत्। उपरिपद्मं द्वादशान्तगतं[१] पद्मं सद्म स्थानं यस्य परमात्मनः स उपरिपद्मसद्मपरमात्मा वाहस्ततलेऽस्त्रक्षालिते गन्धाक्ते ठमित्यमृतबीजमालिख्य तेनैवाभिमन्त्र्य तद्धस्ततलं कुम्भमुखे कूर्चाग्रलग्नमधोमुखं निदध्यात्। पुनस्तत्कुम्भमूलाधारगतद्रव्यमयजीवचित्कलां कूर्चमयसुषुम्नापथेनोन्नीय यथोक्तहस्ततलरूपतदीयद्वादशान्तस्थकमलकर्णिकागतपूर्णेन्दु[२]मण्डलात्मकपरमात्मनि विलापयेत्। आदिनेति प्लुत[३]प्रणव उक्तः। दक्षिणहस्ततले रमिति[४] सौरं[५] बीजं विभाव्य तदपि वामहस्तपृष्ठेऽधोमुखं निधेयमित्याहुः। यदुक्तम्-

'मूलाधारात् स्फुटित[६]तडिदाभा प्रभा सूक्ष्मरूपो-
द्गच्छन्त्यामस्तकमणुतरा तेजसां[७] मूलभूता।
सौषुम्नाध्वाचरणनिपुणा सां सवित्रानुबद्धा
ध्याता सद्योऽमृतमथ रवेः स्रावयेत्सार्धसोमात्॥'

इति। क्षाद्यान्ताक्षरजातमिति। क्षकाराद्यकरान्तं वर्णनिचयम्। मन्त्रीति[८] जपादियोग उक्तः। यद्वा मन्त्रप्रयोगक्लृप्तिं विद्वानिति। तत्परिपातुकामृतरसैरिति। ततः सोमरूपात्परमात्मनः परिपतद्भिरमृतरसैः तत्कलशं सुषुम्नान्तर्बहिरपि विसरद्भिः मनसा संपूरयेदिति॥२६॥

उत्पूयोदगुपाहितादुदितमन्त्रेज्याजपोपस्कृता-
च्छङ्खे वारुणवारिणः समवदायाभ्यर्च्य तेनाम्भसा।
कुम्भं प्रोक्तमनुं जपन् समभिपूर्योर्ध्वार्धमप्छेषत-
श्चास्मिन्नक्षरपुष्करं परियजेदावाह्यमूर्त्याश्रयम्॥२७॥

विमर्शिनी।

ततः उत्पूय गालयित्वा उदगुपाहितात् उदग्भागे स्थापितात्। उदितमन्त्रेज्याजपोपस्कृतात् पीठपूजान्तरं तीर्थं वरुणं देवं चावाह्य तत्पूजया पञ्चवारुणादि-मूलमन्त्रजपेन च संस्कृताद् वारुणवारिणः वरुणदेवत्याज्जलात् शङ्खे समवदाय आहृत्य मूलेनाभ्यर्च्य

---

१. 'गतप' क. ङ. पाठः, २. 'न्दुखण्डकलात्मक' ङ. पाठः, ३. 'प्लुतः प्र' .... छ. पाठः, ४. 'हमिति' क. ख. पाठः, ५. 'सारं' ख. पाठः, ६. 'स्फुरित' क. च. ल. पाठः, ७. 'सा मू' क. ख. घ. पाठः, ८. 'वायुविचयम्। मन्त्री.....' ख. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

तेनाम्भसा प्रोक्तमनुं तारलिपिप्रतिलोमशिरोमन्त्रान् जपन् कुम्भमापूर्य अप्छेषतश्च वारुणपात्रे शिष्टैर्जलैश्च ऊर्ध्वाधम् ऊर्ध्वाधपर्यन्तं च समभिपूर्य अस्मिन् कलशे आवाह्यमूर्त्याश्रयम् आवाहनयोग्याया मूर्तेराश्रयभूतं अक्षरपुष्करं लिपिपङ्कजं परियजेत्। अत्रावाह्यमूर्त्याश्रय-मक्षरपुष्करं परियजेदित्यनेन वाक्येन मूर्त्याश्रयमावाह्य मूर्त्यावाहनानन्तरं पुनरक्षरपुष्करं परियजेदित्यनेन वाक्येन मूर्त्याश्रयमावाह्य मूर्त्यावाहनानन्तरं पुनरक्षरपुष्करं परियजेदिति केषांचित् पक्षे क्रमभेदः सूचितः।।२७।।

विवरणम्।

इदानीं शेषपूरणं[१] समुचितेन जलसंस्कारेण सहाभिधत्ते - उत्पूयेति। उपाहितादुप-कल्पितात्। उपस्कारः संस्कारः। वारुणवारिण इति वरुणपूजाप्युक्ता। कलशक्षेत्रोदग्भागे कटाहं स्वस्तिकपीठे संसाद्य पीठपूजापूर्वकं संस्कृत्य सकूर्चं[२] नवाम्बरोत्पूतेन जलेन पूरयेत्। धारणासंस्कृते तज्जले वरुणमिष्ट्वा मूलेनापि यजेत्। मूलं शतवारमावर्त्य।

इमा आपः शिवाः सन्तु शुभाः शुद्धाश्च निर्मलाः।
पावनाः शीतलाश्चैव पूताः सूर्यस्य रश्मिभिः।।

इति चाभिमन्त्र्य वस्त्रेणाच्छादयेत्। अयमिह जलसंस्कारः। पूजारम्भात्प्रागेव कार्यमेतदिति। शङ्खे समवदायेति शङ्खेऽस्त्रसंक्षालिते[३] तज्जलात् किञ्चिज्जलं पात्रान्तरेणादायेत्यर्थः। समवदायेत्यनेनैव गन्धपुष्पाक्षतं शङ्खे हृदा निधाय शिरसा पूरणं, हृदैवाष्टगन्धालोडनमप्युक्तम्[४]। अभ्यर्च्येति। मूलेनावाह्य पूजनमुक्तम्[५]। प्रोक्तमनुं मानसपूरणोक्तमन्त्रम्। ऊर्ध्वाधमिति छेदः। अप्च्छेषतश्चेति। समभिपुर्येत्यनुकृष्यतेवारुण-पात्रादेव शङ्खवत्तच्छेषजलं पात्रान्तरेणाहृत्य तेन तं कलशमर्धात् किञ्चिदधिकं समभिपूर्येत्यर्थः। अक्षरपुष्करं लिपिपङ्कजम्। आवाह्य मूर्त्याश्रयमिति। आवाह्याया मूर्तेराश्रयं लिपिपङ्कजमिष्ट्वा तस्मिन् मूर्तिरावाहनीयेत्यर्थः। यद्वा आवाह्या वक्ष्यमाणावाहना मूर्तिरेवाश्रयो यस्येति समासः। मूर्त्यावाहनानन्तरं तत्र[६] मूर्तौ लिपिपङ्कजं पूजनीयमित्य-नेनोक्तम्।।२७।।

मूर्तिः शिफानालसरांसि कण्टकं
रन्ध्रं तथोपर्युपरि क्षपूर्वकैः।

---

१. 'शो' क. ङ. पाठः, २. 'कूर्चनवा' घ. पाठः, ३. 'स्त्रक्षा' च. पाठः, ४. 'न्धालेपनालोडन' घ. पाठः, ५. 'पूजनोक्त' क पाठः, ६. 'तन्मूर्तौ' क. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

सान्तस्थधर्मादिपदप्रभेदिता-
ग्नेयादिकग्रन्थिगणः स्वगोचरे ।।२८।।

विमर्शिनी।

मूर्तिः शिफेत्यादिभिश्चतुर्भिः श्लोकैर्लिपिपङ्कजपूजां ब्रुते-क्षपूर्वकैः क्ष ळ ह स ष श इत्येतैर्बीजैः सह मूर्तिः शिफानाळसरांसि कण्टकं रन्ध्रं चोपर्युपरि स्युः। 'ओं क्षं नमः पराय मूर्त्यात्मने नमः' 'ओं ळं नमः पराय शिफात्मने नमः' इत्यादयो मन्त्राः सान्तस्थधर्मादिपदप्रभेदिताग्नेयादिकग्रन्थिगणः अन्तस्थैर्यरलवैः सह धर्मादिपदैः धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैश्च प्रभेदितः आग्नेयादिको ग्रन्थिगणः ग्रन्थीनां समूहः स्वगोचरे स्वस्वस्थाने आग्नेयादिकोणेषु। 'ओं यं नमः पराय धर्मायाग्नेयग्रन्थ्यात्मने नमः' इत्यादयो मन्त्राः।।२८।।

विवरणम्।

लिपिपङ्कजक्लृप्तिं दर्शयति - मूर्तिःशिफेति। क्षपूर्वकैरुपर्युपरि मूर्त्यादयः स्युः मन्त्रक्लृप्तिस्तु[1] सबिन्दुनिजबीजनतीति[2] वक्ष्यत एव। सान्तस्थेति। यरलवा अन्तस्थाः। वाद्युत्क्रमेण वा योगः। अग्नेयादयः आग्नेयनैरृतवायव्येशानाः।।२८।।

अधर्मपूर्वान्वितपूर्वपूर्वाः
स्युर्ग्रन्थयो दिक्षु नपुंसकार्णैः।
पूर्वादिपत्राण्यपि कादिभान्तै-
स्त्रिभिस्त्रिर्दिक्षु मकर्णिकान्तः।।२९।।

विमर्शिनी।

नपुंसकार्णैः ऋ ॠ ऌ ॡ इत्येतैः सह अधर्मपूर्वान्वितपूर्वपूर्वाः अधर्मपूर्वैरधर्मादिभिः सह पूर्वपूर्वाः पूर्वादयो ग्रन्थयो दिक्षु। ओं ऋं नमः परायाधर्माय पूर्वग्रन्थ्यात्मने नमः' इत्यादयो मन्त्राः। कादिभान्तैः कं खं गं इत्यादिभिः फं वं भं इत्यन्तैः त्रिभिस्त्रिभिः सह पूर्वादिपत्राणि पूर्वादिष्वष्टदिक्षु स्युः। 'ओं कं खं गं नमः पराय पूर्वपत्रात्मने नमः', 'ओं घं ङं चं नमः पराय आग्नेयपत्रात्मने नमः' इत्यादयो मन्त्राः। मकर्णिकान्तः मकारसहिता कर्णिकान्तर्भागे 'ओं मं नमः पराय कर्णिकात्मने नमः' इति मन्त्रः।।२९।।

---

१. 'स्तु बि' ङ. पाठः, २. 'जनतीति' च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org
www.shripuram.org

विवरणम्।

पूर्वपूर्वाः। पूर्वयाम्यवारुणसौम्याः[1]। ऋकारादिचतुष्कं नपुंसकाक्षरम्। पूर्वादीनि पूर्वाग्नेयादीनि। मकर्णिका अन्तः मध्यतः। पत्रान्ते केसरान्ते वैषा कर्णिका।।२९।।

द्वाभ्यां द्वाभ्यां सर्गबिन्द्वन्विताभ्या-
मज्भ्यां पूर्वाद्यादिकाः केसराश्च।
तारांशाद्यान्यात्मविद्यापरात्म-
तत्त्वानीहोपर्युपर्यास्थितानि।।३०।।

विमर्शिनी।

सर्गबिन्द्वन्विताभ्यां क्रमाद् विसर्गेण बिन्दुना च युक्ताभ्यां द्वाभ्यां[2] द्वाभ्यामज्भ्यांसह पूर्वाद्यादिकाः पूर्वादिशब्दा आदिभूताः केसराश्च स्वस्वदिक्षु स्युः। 'ओं अः आं नमः पराय पूर्वकेसरात्मने नमः', 'ओं इः ईं नमः परायाग्नेयकेसरात्मने नमः' इत्यादयो मन्त्राः। तारांशाद्यानि अं उं मं इत्याद्यानि आत्मविद्यापरात्मतत्त्वानि आत्मतत्त्वं विद्यातत्त्वं परात्मतत्त्वं च इह पद्मे[3] उपर्युपरि आस्थितानि। 'अं नमः परायात्मतत्त्वात्मने नमः' इत्यादयो मन्त्राः।।३०।।

विवरणम्।

पूर्वाद्यादिकाः। पूर्वाग्नेयादिपदादिका अं उं मं इत्येते तारांशाः। आवाहनीय-कलाकलापानुसारेण चैषां क्रमः। वक्ष्यति च - 'स्वस्वध्रुवांशे'ति। इहेति पद्मे।।३०।।

क्रमेण सहशक्तितारसहिताः समर्च्यास्ततः
सुधीभिरिह बिन्दुनादयुतशक्तिशान्ता अपि।
सबिन्दुनिजबीजनत्युपरिसंत्[4]परायाक्षरं
विरामहृदयात्मनेपदमुदीर्णमर्णाम्बुजम्।।३१।।

विमर्शिनी।

ततः इह त्रितत्त्वानामुपरि सुधीभिः तत्तत्पूजायां तत्तत्स्थाने तत्तन्मन्त्रात्मतया पद्मस्य तत्तदवयवोद्भवध्यानकुशलैः सहशक्तितारसहिताः सं हं ह्रीं ओं इत्येतैः सहिताः

---

१. 'याम्याः। ऋ' ख. पाठः, २. 'भ्याम' क. ख. घ. पाठः, ३. 'पद्मे इत्युप' क. ख. पाठः, ४. 'ष' ख. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publication
www.shripuram.org

क्रमेण बिन्दुनादयुतशक्तिशान्ता अपि समर्च्याः स्युः। 'ओं सं नमः पराय बिन्द्वात्मने नमः', 'ओं हं नमः पराय नादात्मने नमः', 'ओं ह्रीं नमः पराय शक्त्यात्मने नमः', 'ओं ओं नमः पराय शान्तात्मने नमः' इति मन्त्राः। सबिन्दुनिजबीजनत्युपरिसत्[1]परायाक्षरं बिन्दुसहितानां निजनिजबीजानां नतीनां चोपरि सद्भिः परायेत्यक्षरैर्युतं विरामहृदयात्मनेपदं विरामेऽवसाने हृदयेन नमसा युक्तेनात्मने इति पदेन युक्तम् अर्णाम्बुजं लिपिपङ्कजम् उदीर्णम् उक्तम्।।३१।।

विवरणम्।

सहशक्तितारसहिताः सकारहकारशक्तिबीजप्रणवयुक्ताः। सुधीभिरिति। कलशमूर्ति-मूलाधारोद्देशे लिपिपङ्कजप्रतिपत्तिरुक्ता। यद्वा [2]धर्माधर्मादिशालिनि पीठे लिपिपङ्कजानु-सन्धानमुक्तम्। तदा च धर्मादिविद्यान्तं संपूज्य मूर्तिशिफादिशालि लिपिपङ्कजं पूजनीयमिति। सबिन्द्विति। यान्येतान्युक्तानि [3]तत्तद्बीजानि तानि सबिन्दूनि स्युः। ततो नतिः नमःशब्दः तदुपरि सद्विद्यमानं परायेत्यक्षरं यस्य तत्तथोक्तम्। पुनर्मूर्त्यात्मन आग्नेयग्रन्थ्यात्मने पूर्वपत्रात्मने पूर्वकेसरात्मन आत्मतत्त्वात्मने बिन्द्वात्मने नम इत्यादीनि नमोऽन्तात्मनेपदयुक्तानि तत्तन्नामानि स्युः। तदेतदाह - विरामहृदयात्मनेपदमिति। विरामेऽन्ते हृदयं नतिः यस्य तत् विरामहृदयं तथाविधमात्मनेपदं यत्रेति समसनीयम्। उदीर्णमुदीरितम्। अर्णाम्बुजं लिपिपङ्कजमिति।।३१।।

तद्देवतानामविभिन्नङेन्तनत्यन्तमूर्त्यक्षरतोऽत्र मूर्तिम्।
आवाह्य साङ्गीकरणार्चनान्ते तस्यां कलावाहनमादधीत।।३२।।

विमर्शिनी।

अथ मूर्त्यावाहनमाह - तद्देवतेति। अत्र लिपिमये पद्मे तद्देवतानामविभिन्नङेन्त-नत्यन्तमूर्त्यक्षरतः तत्तद्विष्ण्वादिदेवतानां नामयुक्तेन चतुर्थ्येकवचनान्तेन नमोन्तेन च मूर्तिशब्देन 'ओं विष्णुमूर्तये नमः' इत्यादिन मूर्तिमावाह्य साङ्गीकरणार्चनान्ते सकलीकरणमर्चनं[4] च कृत्वा तस्यां मूर्तौ कलावाहनमादधीत।।३२।।

---

१. 'ष' क. ख. घ. ङ. पाठः, २. 'धर्मादिशा' ख. पाठः, ३. 'तद्बी' घ. पाठः, ४. 'नां' क. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org
www.shripuram.org

विवरणम्।

इदानीं मूर्त्यावाहनमाह - तद्देवतानामेति। नारायणसदाशिवादिपदानि तत्तद्देवतानामानि तैर्विभिन्नं[१] ङेनत्यन्तं यन्मूर्त्यक्षरं तेन मूर्तिं समावाहयेत्। मूलमन्त्रयोगोऽपीष्यते। प्रणवत्रयामन्त्रिततत्पदादियोगः सामान्यसिद्ध एव। साङ्गीकरणार्चनान्त इति। साङ्गीकरणं मातृकान्यासेन मुखकराद्यवयवयोजनं हृदयाद्यङ्ग[२]न्यासश्च। अर्चनं तेन मूर्तिमन्त्रेण तैर्मूलाङ्गैश्च पूजनम्। तस्यामिति मूर्तौ।।३२।।

आदाय शङ्खे सलिलं पुरोवद्धृदाष्टगन्धं प्रविलोड्य तस्मिन्।
इष्ट्वादिना व्यस्तसमस्तरूपेणावाहयेत् तत्र कलाकलापम्।।३३।।

विमर्शिनी।

कलावाहनरीतिमाह - आदायेति। पुरोवत् पूरणारम्भवत् शङ्खे सलिलमादाय हृदा हृदयमन्त्रेण अष्टगन्धं प्रविलोड्य तस्मिन् आदिना तारेणेष्ट्वा तत्र व्यस्तसमस्तरूपेण कलामन्त्रैः कलाकलापं कलासमूहमावाहयेत्।।३३।।

विवरणम्।

शङ्खे पुरोवत् सलिलमादायेति वारुणात् पात्रात् प्रागुक्तवत् समवदायेत्यर्थः। यद्वा पुरोवदष्टगन्धं[३] हृदा प्रविलोड्येति प्राक् पूरणसमयेऽपि शङ्खोदके हृदयेनाष्टगन्ध[४]-विलोडनं कार्यमित्यपि दर्शितम्। तस्मिन्निष्ट्वेति[५] सम्बध्यते। आदिना प्रणवेन। व्यस्तसमस्तरूपपदमादिपदेनावाहयेदित्यनेन च सम्बन्धनीयम्। पूर्वं ओंनमः इति समस्तेन प्रणवेन शङ्खोदके सम्पूज्य, पुनः अं नमः उं नमः[६] मं नमः मण्डलार्थतया पुनः अं नमः उं नमः मं नमः ओम् इति बिन्दुनादाद्यान्ततयोक्त्वा नम इति व्यस्तरूपेण च प्रणवेन पूजयेत्। पुनः कलानां वर्गान् व्यस्तेन समस्तेन च रूपेणावाहयेत्। समस्तं रूपं समष्टिवह्निमण्डलादिरूपम्।।३३।।

कलाः कार्शानव्यो दश रविभवाः स्यू रविमिता
निशेशोद्भूताः षोडश दशदशोमाक्षरभवाः।

---

१. 'भिन्ने ङेनत्य' घ., 'न्नं ङेत्य' क. ङ. पाठः, २. 'द्यमङ्ग' ङ. पाठः, ३. 'गन्धं हृदयेन प्र' ङ. पाठः, ४. 'न्ध प्रबि' ख. च. छ. पाठः, ५. 'न्निति' ङ. पाठः, ६. 'मः इं नम इति म' ख., 'मः उन्नम इति म' छ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

चतस्रो बिन्दूत्थाः श्रुतिकृतिमिता नादजनिता
जगत्सङ्ख्याः शक्तेः करपरिमिते शान्तजनिते।।३४।।

विमर्शिनी।

कास्ताः कला इत्यत्राह - कला इति। कार्शानव्यः कृशानुसम्बन्धिन्यः वह्निकलाः दश स्युः। रविभवाः सूर्यकलाः रविमिताः द्वादश। निशेशोद्भूताः सोमकलाः षोडश। ओमाक्षरभवाः अकारोकारमकारभवाः दश दश, अकारकला उकारकला मकारकलाश्च दश दश स्युः। बिन्दूत्थाः बिन्दुकलाश्चतस्रः। नादजनिताः नादकलाः, श्रुतिकृतिमिताः श्रुतयो वेदाश्चत्वारः तेषां कृतिः षोडश, तैः परिमिताः। शक्तेः कलाः शक्तिकलाः जगत्सङ्ख्याः तिस्रः। शान्तजनिते शान्तकले करपरिमिते द्वे च।।३४।।

विवरणम्।

कार्शानव्यः कृशानोरग्नेः सम्बन्धिन्यः कला दश स्युः। निशेशः सोमः। ओमाक्षरभवा दश दश स्युः। अ-उ-म इत्येतदक्षरकला[१] इत्यर्थः। जगत्सङ्ख्या इति तिस्रः। करपरिमिते इति द्वे।।३४।।

धूम्रार्चिरूष्मा ज्वलिनी ज्वालिनी विष्फुलिङ्गिनी।
सुश्रीः सुरूपा कपिला हव्यकव्यवहे अपि।।३५।।

विमर्शिनी।

धूम्रार्चिरित्यादिना दश वह्निकलाः पठति। हव्यकव्यवहे अपि हव्यवहा कव्यवहापीत्यर्थः।।३५।।

विवरणम्।

हव्यकव्यवहे हव्यवहा कव्यवहा च।।३५।।

तपनी तापनी धूम्रा मरीचिर्ज्वालिनी रुचिः।
सुषुम्ना भोगदा विश्वा बोधिनी धारिणी क्षमा।।३६।।

विमर्शिनी।

तपनीत्यादिना द्वादश सूर्यकलाः पठति।।३६।।

---

१. 'मः ओमिति घ. छ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

अमृता मानदा पूषा तुष्टिः पुष्टी रतिर्धृतिः।
शशिनी चन्द्रिका कान्तिर्ज्योत्स्ना श्रीः प्रीतिरङ्गदा।।३७।।

पूर्णा पूर्णामृता चेति तेजस्त्रयभवाः कलाः।
सृष्टिरृद्धिः स्मृतिर्मेधा कान्तिर्लक्ष्मीर्द्युतिः स्थिरा।।३८।।

स्थितिः सिद्धिरिति प्रोक्ता यथाक्रममकारजाः।
जरा च पालिनी शान्तिरैश्वरी रतिकामिके।।३९।।

वरदा ह्लादिनी प्रीतिर्दीर्घा चोकारसम्भवाः।
तीक्ष्णा रौद्री भया निद्रा तन्द्री क्षुत् क्रोधिनी क्रिया।।४०।।

उत्कारी चैव मृत्युश्च मकाराक्षरजा मताः।
पीता श्वेतारुणा तद्वदसितापि च बिन्दुजाः।।४१।।

निवृत्तिश्च प्रतिष्ठा च विद्या शान्तिस्तथैव च।
इन्धिका दीपिका चैव रेचिका मोचिका परा।।४२।।

सूक्ष्मा सूक्ष्मामृता ज्ञानामृता चाप्यायिनी तथा।
व्यापिनी व्योमरूपा चा[1]नन्ता वापि च नादजाः।।४३।।

विमर्शशिनी।

अमृतेत्यादिना षोडश सोमकलाः पठति। इति तेजस्त्रयभवाः वह्निसूर्यसोमक्रमेण सम्भूताः कलाः सृष्टिरित्यादिना दशाकारकलाः पठति। जरेत्यादिना दशोकारकलाः पठति। तीक्ष्णेत्यादिना दश मकारकलाः पठति। पीतेत्यादिना चतस्त्रो बिन्दुकलाः पठति। अनन्ता वापीति विकल्पेन पञ्चम्यनन्ताप्युक्ता। निवृत्तिरित्यादिना षोडश नादकलाः पठति। परेति नवमी कला।।३७-४३।।

विवरणम्।

तेजस्त्रयभवा इति। धूम्रार्चिराद्या अग्नेः, तपन्याद्याः सूर्यस्य, अमृताद्याः सोमस्येत्यर्थः।।३८-४३।।

---

१. 'च तथानन्ता च' इति मूलकोशपाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

याद्यैः क्रमोत्क्रमप्रोक्तकभादिद्विद्विवर्णकैः।
आद्यैश्च कटपाद्यैश्च षाद्यैराद्यैश्च ता युताः।।४४।।

विमर्शिनी।

कलानां बीजान्याह - याद्यैरिति। याद्यैः यकारादिक्षकारान्तैर्युतास्ता वह्निकलाः, 'यं धूम्रार्चिषे नमः' इत्याद्याः। क्रमोत्क्रमप्रोक्तकभादिद्विद्विवर्णकैः क्रमेण प्रोक्तैः काद्यैः, व्युत्क्रमेण प्रोक्तैर्भाद्यैश्च द्विद्विवर्णैर्युतास्ताः सूर्यकलाः, 'कं भं तपन्यै नमः' इत्याद्याः। इत्यर्थः। आद्यैः अकारादिविसर्गान्तैर्युताः सोमकलाः, 'अं अमृतायै नमः' इत्याद्याः। कटपाद्यैः कादिञान्तैर्युताः अकारकलाः 'कं सृष्ट्यै नम इत्याद्याः, टादिनान्तैर्युताः उकारकलाः, 'टं जरायै नमः' इत्याद्याः। पादिशान्तैर्युताः मकारकलाः, 'पं तीक्ष्णायै नमः' इत्याद्याः। षाद्यैः षकारादिळकारान्तैः क्षकारान्तैर्वा युताः बिन्दुकलाः, 'षं पीतायै नमः' इत्याद्याः। आद्यैः अकारादिविसर्गान्तैर्युतास्ता नादकलाः, 'अं निवृत्त्यै नमः' इत्याद्याः।।४४।।

www.shripuram.org

विवरणम्।

याद्यैरिति। यथा[1] यं धूम्रार्चिषे नम इत्यादि। क्रमोत्क्रमप्रोक्तेति। यथा 'कं भं तपन्यै नमः' 'खं बं तापन्यै नम' इत्यादि। आद्यैरिति। अकारादिस्वरैः। आद्यैश्चेति। अकारादिस्वरैर्युता नादकला इति [2]विशेषः।।४४।।

तारस्वरशक्तिबीजाढ्याः सर्वाः प्राक् स्वोक्तबीजतः।
वक्ष्येऽष्टवर्गनिर्दिष्टानृक्समष्टिमनूनपि।।४५।।

विमर्शिनी।

ताः सर्वा अपि कलाः स्वोक्तबीजतः प्राक् तारस्वशक्तिबीजाढ्याः प्रणवभुवनेश्वरी-युक्ताः। स्वशक्तीत्यनेन विष्णौ श्रीबीजमुक्तम्। अष्टवर्गनिर्दिष्टान् वह्निसूर्यसोमाकारोकार-मकारबिन्दुनादानां कलाः अष्टवर्गास्तेषु निर्दिष्टान् ऋक्समष्टिमनून् ऋचः समष्टिमन्त्रानपि वक्ष्ये। अहमिति शेषः।।४५।।

---

१. 'योक्तं धू' च. पाठः, २. 'विवेकः'। ख. च. छ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्।

तारस्वशक्तिबीजाढ्या[1] इति। प्रणवहृल्लेखायोगः सर्वकलानामुक्तः। ऋक्समष्टीनामप्येतद्योग इष्यते। वैष्णवे तु श्रीबीजयोगः। तदुक्तम्- 'हमास्ताररमाबीजव्यापकार्णादिका' इत्यादि। एतदेव स्वशक्तिबीजेत्युक्तम्।।४५।।

जाततदाद्ये त्र्यम्बकहंसाद्ये अपि पुनः प्रतद्विष्णुः।
त्र्यम्बकतत्पदपूर्वे विष्णुर्योनिं च कीर्त्तितास्तदृचः।।४६।।

विमर्शिनी।

जाततदाद्ये 'जातवेदसे सुनवाम सोमं' तत्सवितुरि'त्याद्ये द्वे। त्र्यम्बकहंसाद्ये 'त्र्यम्बकं यजामहे' 'हंसः शुचिषद्' इत्याद्ये च द्वे। पुनः 'प्रतद्विष्णुरि'त्यपि। त्र्यम्बकतत्पदपूर्वे 'त्र्यम्बकं यजामहे' 'तत्सवितुरि'ति पूर्वे द्वे। 'विष्णुर्योनिम्' तदृचः तस्याष्टवर्गस्य ऋचः कीर्तिताः।।४६।।

विवरणम्।

जाततदाद्ये इति। जातवेदसे, तत्सवितुः त्र्यम्बकं, हंसश्शुचिषत्, प्रतद्विष्णुः त्र्यम्बकं, तत्सवितुः, विष्णुर्योनिमित्यृच उक्ताः।।४६।।

स्वस्वध्रुवांशयुतमण्डलनाम ङेन्तं
धर्मार्थकामपदमादिदशादियुक्तम्।
भूयः प्रदादिककलात्मपदं चतुर्थ्या
नत्या च संयुतमिति त्रिसमष्टिमन्त्राः।।४७।।

विमर्शिनी।

स्वस्वध्रुवांशयुतमण्डलनाम स्वेन स्वेन प्रणवांशेन युतानि स्वानि स्वानि मण्डलनामानि। ङेन्तं तानि नामानि चतुर्थ्येकवचनान्तानि च। आदिदशादियुक्तं धर्मार्थकामपदम् आदौ दश द्वादश षोडश इत्येभिर्युक्तानि धर्म, अर्थ, काम इति पदानि। भूयः प्रदादिककलात्मपदं प्रद इत्यादिकं कलात्म इति पदम्। तत्तु चतुर्थ्या नत्या च संयुतं स्यात्। 'मं वह्निमण्डलाय दशधर्मप्रदकलात्मने नमः', 'अं सूर्यमण्डलाय द्वादशार्थ-

[1]. 'ढ्या प्रण' क. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

प्रदकलात्मने नमः', 'उं सोममण्डलाय षोडशकामप्रदकलात्मने नमः' इति त्रिसमष्टिमन्त्राः तेजस्त्रयस्य समष्टिमन्त्राः।।४७।।

विवरणम्।

स्वस्वध्रुवांशेति। मं इत्यग्नेः प्रणवांशः, साद्यक्षराणि दलकेसरकर्णिकास्वित्यादि ह्युक्तम्। अं इति सूर्यस्य उं इति च सोमस्य। मण्डलनाम ङेन्तमिति। यथा वह्निमण्डलाये-त्यादि। आदिदशादियुक्तमिति। आदौ पुरोभागे दशद्वादशषोडशेत्येतैर्युक्तम्। यथा 'दशधर्मप्रदकलात्मने नम' इत्यादि। त्रिसमष्टिमन्त्राः[1] त्रयाणां समष्टिमन्त्राः।।।४७।।

***ब्रह्माद्यैरधिदैवतैरथ पृथिव्याद्यैश्च गन्धादित-**
न्मात्रैर्घ्राणमुखैः समस्तसदुपस्थानन्दपूर्वैरपि।
तारेष्वंशभवाः समष्टिमनवः सृष्ट्यादिकृत्यैर्निवृ-
त्त्याद्याभिर्नमसैकशो निरधिदैवं चात्मनेर्णैर्युताः।।४८।।

विमर्शिनी।

तारेष्वंशभवाः प्रणवस्य पञ्चांशसम्भूतानामकारोकारमकारबिन्दुनादकलानां समष्टि-मनवः ब्रह्माद्यैः ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवैरधिदैवतैः, अथ पृथिव्याद्यैः पृथिव्यप्तेजो-वाय्वाकाशैः, गन्धादितन्मात्रैः गन्धादिशब्दादिभूतैः तन्मात्रैः गन्धतन्मात्रं रसतन्मात्रं रूपतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं शब्दतन्मात्रम् इत्येतैः, घ्राणमुखैः घ्राणाद्यैः घ्राणजिह्वाचक्षुस्त्वक्छ्रोत्रैः, समस्तसदुपस्थानन्दपूर्वैरपि, समासयुक्तैः सद्भिरुपस्थानन्दपूर्वैरपि उपस्थानन्दः पायुविसर्गः पादगमनं पाण्यादानं वाग्वचनम् इत्येतैः, सृष्ट्यादिकृत्यैः सृष्टिस्थितिसंहारतिरोभावानुग्रहैः, निवृत्त्याद्यामिः निवृत्तिप्रतिष्ठाविद्याशान्तिशान्त्यतीताभिः एतैः सप्तविधैर्युताः। एकशः प्रत्येकं नमसा संयुताः। निरधिदैवं ब्रह्माद्यधिदेवतावर्जम् आत्मनेर्णैः आत्मने इत्यक्षरैश्च युताः। 'ब्रह्मणे नमः' इत्यद्याः, 'पृथिव्यात्मने नमः' इत्याद्याः, 'गन्धतन्मात्रात्मने नमः'

---

१. 'मन्त्रास्त्रयस्त्रयाणां वा समष्टि' घ, 'मन्त्राः यत्र त्रयाणां वा समष्टि' छ. पाठः

* ङेन्तैः प्रगजपूर्वकैरथ पृथिव्याद्यैश्च गन्धादित-
न्मात्रैर्घ्राणमुखैस्समासिभिरुपस्थानन्दपूवैरपि।
तारेष्वंशभवाः समष्टिमनवः सृष्ट्यादिकृत्यैर्निवृ
त्त्याद्याष्टिं पृथगात्मनेन्तनमसोन्ते सप्तशो वैकशः।।

इति विवरणादृतः पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

इत्याद्याः 'घ्राणात्मने नमः' इत्याद्याः, 'उपस्थानन्दात्मने नमः' इत्याद्याः, 'सृष्ट्यात्मने नमः' इत्याद्याः, 'निवृत्त्यात्मने नमः' इत्याद्याश्च सप्त सप्त ते समष्टिमन्त्रा इत्यर्थः।।४८।।

विवरणम्।

अजो ब्रह्मा। समासिभिरुपस्थानन्दपूर्वैरपीति। उपस्थानन्दादिपदद्वयानां समासः कार्यः। यथा उपस्थानन्दात्मने नम इत्यादि। तारेष्वंशभवा इति। प्रणवस्य ये पञ्चांशाः[1] अकारादिनादान्ताः तत्सम्बन्धिनः समष्टिमन्त्रा इत्यर्थः[2]। अन्ते पृथगात्मनेन्तनमस इति सम्बन्धः। पृथिव्यादिपदानां प्रत्येकमन्ते आत्मने नम इति च योज्यमित्यर्थः। सप्तश एकशो वेति समष्टिमनव इत्यनेन सम्बध्यते। यथा सप्तपदाः समष्टिमनवस्तावद् ओं ह्रीं अं ब्रह्मणे नमः। ओं ह्रीं पृथिव्यात्मने नमः। ओं ह्रीं गन्धतन्मात्रात्मने नमः। ओं ह्रीं घ्राणात्मने नमः। ओं ह्रीं उपस्थानन्दात्मने नमः। ओं ह्रीं सृष्ट्यात्मने नमः। ओं ह्रीं निवृत्त्यात्मने[3] नम इत्यादि। एकपदास्तु ओं ह्रीं अं ब्रह्मणे पृथिव्यात्मने गन्धतन्मात्रात्मने घ्राणात्मने उपस्थानन्दात्मने सृष्ट्यात्मने निवृत्त्यात्मने नम इत्यादि। सकृदेवान्ते नतियोग इहौचित्याद्भवति। द्विपदास्त्वमी केषाञ्चिदिति।।४८।।

ब्रह्मा विष्णू रुद्रेश्वरै सदाशिव इहेरिता देवाः।
अन्त्यौ महासदाद्यौ विष्णू क्वापीतरे गणाः प्रथिताः।।४९।।

विमर्शिनी।

ब्रह्मादिवर्गान् पठति - ब्रह्मेति। तत्रान्त्यावीश्वरशिवयोः स्थाने महासदाद्यौ विष्णू महाविष्णुः सदाविष्णुश्च। क्वापि विष्ण्वादिषु भवतः। इतरे गणाः प्रथिताः प्रसिद्धाः।।४९।।

विवरणम्।

अन्त्यौ महासदाद्याविति। महाविष्णुः सदाविष्णुरिति। क्वापीति। विष्णौ दुर्गायाञ्च। हरिहरे विकल्पाः[4]। इतरे गणास्तन्मात्रेन्द्रियादयः।।४९।।

अत्रानन्दविसर्गौ गमनादाने वचनमपि विषयाः।
सृष्टिस्थितिसंहारतिरोभावानुग्रहास्तु कृत्यानि।।५०।।

---

१. 'पञ्चाङ्गाः' ख., २. 'त्यर्थः पृथगन्ते आत्म' छ. पाठः, ३. 'नित्या' घ. पाठः, ४. 'कल्पः' ङ पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

अत्रानन्दादीन् पठति - अत्रेति। विषयाः उपस्थादीनां विषयत्वेन प्रसिद्धाः। सृष्ट्यादिकृत्यानि पठति - सृष्टीति।।५०।।

विवरणम्।

विषया इति अर्थादुपस्थादीनामिति लभ्यते।।५०।।

तेजोजासु समष्ट्यनन्तरमृचो वैवं च सर्वासु वा
चन्द्रार्कानलनादबिन्दुविषरुद्राजक्रमादुद्भवः।
सूर्याब्जानलबिन्दुनादविषविष्णूद्यत्क्रमेण स्थितिः
कर्माक्षाणि कुहापि पादकरपायूपस्थवाचः क्रमात्।।५१।।

विमर्शिनी।

एतेषां क्रममाह - तेजोजास्विति। तेजोजासु वह्निसूर्यसोमकलासु समष्ट्यनन्तरमृचो वा समष्ट्यावाहनानन्तरं वा ऋग्भिरावाहना। सर्वासु कलास्वप्येवं वा क्रमः। चन्द्रार्कानलनादबिन्दुविषरुद्राजक्रमाद् विषं मकारः, रुद्रः उकारः, (अजः अकारः) सोमसूर्यवह्निनादबिन्दुमकारोकारक्रमाद् उद्भवः सृष्टिक्रमः। सूर्याब्जानलबिन्दुनादविषविष्णूद्यत्क्रमेण अब्जः सोमः, विष्णुरकारः, सूर्यसोमवह्निबिन्दुनादमकाराकारोकारक्रमेण स्थितिः। संहारस्तु पुर्वोक्तक्रम एव। कुहापि क्वचित्पक्षे पादकरपायूपस्थवाचः क्रमात् कर्माक्षाणि कर्मेन्द्रियाणि भवन्ति।।५१।।

विवरणम्।

तेजोजास्विति। सर्वत्रर्गनन्तरं समष्ट्यः इहाभ्युपगताः। यदाह ऋक्समष्टिमनूनपीति। स्वर्चा चैतत्समुदितसमष्ट्यात्मना चेति च। किन्तु तेजस्त्रयकलासु समष्ट्यनन्तरमृचः ब्रह्मादिकलास्वेव तु-ऋगनन्तरं समष्टयः। यद्वा सर्वास्वपि सप्ततयीष्वपि कलासु समष्ट्यनन्तरमेव वा ऋचः स्युरिति। एतदेवञ्च सर्वासु वेत्युक्तम्। चन्द्रार्केति। संहारक्रमेण तावदिह कला आम्नाताः। सोमसूर्याग्निकला नादबिन्दुमकारोकाराकारकलाश्चेति सर्गक्रमः। विषं मकारः। रुद्र उकारः। अजेत्यकार[1] उपात्त एव। चन्द्रार्कादिभ्यो जायन्त इति तज्जाः। स्थितिक्रमः सूर्याब्जेत्यादिनोक्तः। अब्जः सोमः विष्णूद्यदित्यत्र विष्णु उद्यदिति

१. 'काणपंचमं पादशमनपदतोऽप्यात्मनेपदमित्यादि। इह ससासिभिरित्यभिधानात् पादादिनोक्तः,' क. पाठः

www.shripuram.org

पदविभागः। विष्णुरकारः उ इत्युं[1]कारोपादानम्। कुहापीति। तन्त्र इति शेषः। यदाम्नातं अं ब्रह्मणे नमः। पूर्वमित्यस्मिन् प्रकरणे[2] अं पञ्चमं पादगमनपदतोऽप्यात्मनेपदमित्यादि (?)। इह समासिभिरित्याभिधानात् पादादिक्रमे यथास्वं गमनादिक्रमोऽपि सिद्ध एव इति।।५१।।

उद्गीथान्वितपाशशक्तिसृणिनिर्बिन्द्वन्तधात्वर्णहों-
संवर्णानुगताजपात्मतिथिवर्णैस्तत्कलानां पदम्।
सृण्यन्तैर्युतमेव वा पृथगुदीर्य प्राणजीवेन्द्रिया-
द्यूर्ध्वांशत्रितयप्रभेदितमथ प्राणान् प्रतिष्ठापयेत्।।५२।।

विमर्शिनी।

प्राणप्रतिष्ठामाह - उद्गीथेति। उद्गीथान्वितपाशशक्तिसृणिनिर्बिन्द्वन्तधात्वर्णहों[3]संवर्णानुगताजपात्मतिथिवर्णैः उद्गीथः प्रणवः तदनुगताः पाशशक्तिसृणयः आं इति पाशः, ह्रीं इति शक्तिः, क्रोमित्यंकुशः, निर्बिन्द्वन्ताः धात्वर्णाः यरलवशषसेत्यमी सप्त, हों सं इति स्वरूपम् एतेषां वर्णानामनुगता पश्चाद् गता अजपा हंस इति, उद्गीथाद्यजपान्तस्वरूपैस्तिथिवर्णैः पञ्चदशाक्षरैः सह। तत्कलानां पदं तत्तद्विशेषनामयुक्तं कलानामिति पदं वह्निकलानां सूर्यकलानामित्यादिपदम्। सृण्यन्तैर्युतमेव वा प्रणवपाशशक्त्यङ्कुशैर्युतमेव वा। पृथक् त्रिवारमुदीर्य। प्राणजीवेन्द्रियाद्यूर्ध्वांशत्रितयप्रभेदितं प्राणा इह प्राणा इत्यादि जीव इह स्थित इत्यादि सर्वेन्द्रियाणि इत्यादि च ऊर्ध्वांशत्रितयेन च प्रभेदितं पदमुदीर्याथ प्राणान् प्रतिष्ठापयेत् प्राणप्रतिष्ठामन्त्रं जपेदित्यर्थः।।५२।।

विवरणम्।

इदानीं प्राणप्रतिष्ठामनुमुद्धरति - उद्गीथान्वितेति। उद्गीथः प्रणवः तेनान्विताः पाशशक्तिसृणयः, सृणिरङ्कुशः। आं ह्रीं क्रोमित्यमूनि बीजानि। पुनर्निर्बिन्द्वन्तास्त्वगादिधात्वर्णा यादिसान्ताः पुनः हों सं इत्यक्षराभ्यां युक्ता अजपा हं स इत्यक्षरद्वयं एतदात्मानस्तिथिवर्णाः एवमुद्गीथाद्यजपान्तरूपाः पञ्चदशवर्णाः तैर्युतं तत्कलानां पदमुदीर्येति। तच्छब्देन वह्निसूर्यसोमाकारोकारादिग्रहणम्। वह्निकलानां सूर्यकलानामित्यादिपदमुक्त्वेति भावः। केचिदकारोकारादिपदस्थाने ब्रह्मविष्ण्वादिपदान्यभ्युपयन्ति

१. 'त्येकारो' छ. 'त्यकारो च. पाठः, २. 'णे आं ह्रीं क्रोमित्यमूनि बीजानि पुनर्निबिन्द्वन्तस्त्वगादि धात्वर्णाया पादादिक्रमेत् यथास्वागमनादिक्रमोऽपि ङ. पाठः, ३. 'होमां सं' ख. घ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications www.shripuram.org

सृण्यन्तैर्युतमेवेति। चतुर्वर्णैरेव युतमित्यर्थः। पृथगुदीर्येति। तच्छेषस्य त्रित्वात्तत्तदन्वयितया पृथक् त्रिरुक्त्वेत्यर्थः। प्राणेति प्राणादिना जीवादिना सर्वेन्द्रियादिना च शेषभागत्रयेणान्ते[१] विभेदितमित्यर्थः। एवंविधं[२] मन्त्रमुदीर्य प्राणान् प्रतिष्ठापयेदिति सम्बन्धनीयम्।।५२।।

पूर्वं प्राणा इह प्राणाः पुनर्जीव इह स्थितः।
पुनः सर्वेन्द्रियाण्यादिवाङ्मनश्चक्षुरक्षरम्।।५३।।

श्रोत्रघ्राणयुतप्राणा इहैवागत्यसंयुतम्।
सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहेत्यूर्ध्वांशास्त्रयः क्रमात्।।५४।।

विमर्शिनी।

ऊर्ध्वांशत्रितयमाह - पूर्वमिति। प्रथमं प्राणा इह प्राणा इत्यूर्ध्वांशः, पुनर्जीव इह स्थित इति, पुनस्तृतीयः सर्वेन्द्रियाण्यादिवाङ्मनश्चक्षुरक्षरं सर्वेन्द्रियाणि इत्यादौ युतं वाङ्मनश्चक्षुरित्यक्षरम्। श्रोत्रघ्राणयुतप्राणा इहैवागत्यसंयुतं श्रोत्रघ्राण इति पदाभ्यां सहितेन इहैवागत्येत्यनेन संयुतं सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहेति। इति त्रय ऊर्ध्वांशाः क्रमाद् भवन्ति।।५३, ५४।।

विवरणम्।

प्राणजीवेन्द्रियाद्यूर्ध्वांशानाह[३] - पूर्वं प्राणा इह प्राणा इति। पुनरिति द्वितीयम्। पुनस्सर्वेन्द्रियाण्यादीति तृतीयमित्यर्थः।।५३, ५४।।

इच्छाज्ञानक्रियाः शक्तय इह गदिताः शक्तिनाम्नाश्चिदान-
न्दात्मानौ शान्तनाम्नः[४] स्वपदमिह समष्टिर्भवेदात्मनेन्तम्।
स्वे स्वे वा पञ्चमन्त्रास्तदुभयमनवः स्वार्हक्लृप्त्या लिपिर्वा
मूलं वा पूरणी स्याद् यदि न पुनरनन्तान्तिमा बैन्दवीनाम्।।५५।।

विमर्शिनी।

शक्तिकलादिकमाह - इच्छेति। इह शक्तिनाम्नः षष्ठस्य प्रणवांशस्य इच्छाज्ञानक्रिया-स्तिस्रः शक्तयः कला गदिताः। शान्तनाम्नः सप्तमस्य प्रणवांशस्य चिदानन्दात्मानौ

---

१. 'षा भाग' छ. पाठः, २. 'विप्रम' छ. पाठः, ३. 'ह-प्राणा' क. ङ पाठः. 'ह प्राणा इह पुनरिति द्वितीयः' ङ. पाठः, ४. म्बस्तदुभयमनव पञ्चहंसा...ची वा स्वात्माख्यान्तां समष्ट्यात्मकमनुरथ तत्पूरणी मूलरूपा लैपेयी वा कला सा न यदि' ख. पाठः।

Shripuram Publications
www.shripuram.org

'चिदात्मने नमः' 'आनन्दात्मने' नमः इतीमौ मन्त्रौ द्वे कले भवतः। इह शक्तिशान्तयोः। आत्मनेन्तम् आत्मने इत्यन्तम्। स्वपदं 'शक्त्यात्मने नमः' 'शान्तात्मने नमः' इति द्वयं समष्टिर्भवेत्। स्वार्हक्लृप्त्या स्वयोग्यया क्लृप्त्या त्रिद्विक्रमेण। स्वे स्वे पञ्च मन्त्रा वा तदुभयमनवः शक्तिशान्तयोर्मन्त्राः। अत्र बैन्दवीनां कलानां बिन्दुकलानाम्। अन्तिमानन्ता न यदि बिन्दुकलाश्चतस्र एव गृह्यन्ते चेत्। पुनरवसाने लिपिर्वा मूलं वा पूरणी चतुर्नवतिसंख्यापूरणी स्यात्।।५५।।

विवरणम्।

इदानीं जगत्संख्याः शक्तेरित्याद्युद्दिष्टाः [१]शक्तिशान्तकलाः समष्टियुता दर्शयति-इच्छाज्ञानक्रिया इति। प्रणवहृल्लेखापूर्वकं शक्त्यन्तं प्रणवमुच्चार्य इच्छाशक्त्यै नमः इत्यादि प्रयोज्यम्। तथा प्रणवहृल्लेखापूर्वकं शान्तान्तं प्रणवमुच्चार्य चिदात्मने नमः इत्यादि प्रयोज्यम्। इह स्वपदमात्मनेन्तं समष्टिर्भवेदिति पूर्ववत् प्रणवादित्रयमुक्त्वा शक्त्यात्मने नमः तथा शान्तात्मने नमः इति च समष्टिद्वयमित्यर्थः। यद्वा ओं ह्रीं[२] ओं सर्वेश्वराय नमः, ओं ह्रीं ओं परमात्मने नमः इति समष्टिद्वयं स्यात्। यदा अं अकारात्मने ब्रह्मणे नम इत्यादि स्यात्तदा ओं शक्त्यात्मने सर्वेश्वराय शान्तात्[३]मने परमात्मने नमः इति ग्राह्यम्। स्वे स्वे वा पञ्च मन्त्राः स्वार्हक्लृप्त्या तदुभयमनव इति। निज निजपञ्चतत्त्वेषु मध्ये पूर्वाणि त्रीणि तत्त्वानि शक्तिकलाः [४]उत्तरे द्वे शान्तकले इत्यर्थः। समष्टी तु पूर्ववदेव। लिपिर्वेति। कलानामासां पूरणी स्यादित्यध्याहारेण योज्यम्। त्रिनवतिस्संभूयेमा उक्ताः कलास्तासं पूरणी चतुर्नवतितमा कला मातृका वा स्यात्। स्वं स्वमूलमेव[५] वा। यदि बैन्दवीनां कलानां अन्तिमा पञ्चमी कला अनन्ता नाम न स्यात्। अथ यद्यनन्ता परिगृह्यते तदा सर्वास्संभूय चतुर्नवतिः संपन्ना एवेति [६]न पुनः पूरण्यपेक्षेति भावः। इह मातृकामूलकलापरिग्रहे समस्त एव प्रणवो बीजत्वेन ग्राह्यो न तदंश इति ज्ञेयम्। पूरणमिह वह्न्यादिप्रकृतकलावस्तुपरिपोषणमप्यभिप्रेतमिति वात्र प्राणप्रतिष्ठास्तीति तदुद्धारानन्तरमासामभिधानम् यद्वा [७]शक्तिशान्तकलावाहनमिह नावश्यकमिति। प्राणप्रतिष्ठा तु स्यादेव किन्तु शान्तकलयोः प्राणा इह प्राणा इत्येवं शान्तविषये स्यात् तथा पूरणीकलायाः प्राणा इह प्राणा इति।।५५।।

---

१. 'शक्तिकलाः' ङ. पाठः, २. 'ह्रीं सर्वे' घ. पाठः, ३. 'त्मने नम इति च. पाठः, ४. 'उत्तरे शान्तिकले' ख. पाठः, ५. 'वा। यदि' च. पाठः, ६. 'न पूरण्य' घ. पाठः, ७. 'शक्तिकलाशान्त' ङ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

तत्तद्वर्ग्याः पृथगिह कलाः सन्निधाप्यैतदीये-[१]
नावाह्याम्नायमयमनुना तत्समष्ट्यात्मना च।
दोष्णा शङ्खोदकमभिमृशन् स्वासुसंस्थापनाणुं
मन्त्री सम्मन्त्रयतु च कलावाहनप्रक्रियेयम्।।५६।।

विमर्शिनी।

एवमिह तत्तद्वर्ग्याः तत्तद्वर्गभवाः कलाः पृथक् सन्निधाप्यावाह्य। एतदीयेन तदीयेन। आम्नायमयमनुना ऋङ्मन्त्रेण। तत्समष्ट्यात्मना तत्तत्समष्टिमन्त्रेण चावाह्य दोष्णा शङ्खोदकमभिमृशन् स्पृशन्। स्वासुसंस्थापनाणुं स्वस्वप्राणप्रतिष्ठामन्त्रं सम्मन्त्रयतु जपतु च। इयं कलावाहनप्रक्रिया कलावाहनरीतिः। मन्त्रीत्यनेन सकलीकृतात् स्वात्मनस्तत्तत्कलान्यासस्थानतः तां तां कलामावाहयेदिति विशेषकृत्यं सूचितम्।।५६।।

विवरणम्।

ननु कथं कलावाहनं कार्यमित्यत्राह - तत्तद्वर्ग्या इति। सन्निधाप्येति। प्रकृतत्वात् शंखस्थे सलिले इति लभ्यते। प्रणवत्रयामन्त्रितपदादियोगः सामान्यसिद्ध एव। मन्त्रीति। बीजानन्तरं कलानन्तरं वा मूलमन्त्रयोगो यथायोगं सं सों ह्रीमादिविशेषयोगश्चोक्तः। यथा प्रणवत्रयं प्रणवशक्ती चोक्त्वा यं नमो नारायणाय धूम्रार्चिषे नमः धूम्रार्चिरागच्छागच्छ[२] ओं धूम्रार्चिषमावाहयामि इत्यादि। यद्वागच्छेत्येतदनन्तरं ओं सं[३] सों ह्रीं हंसस्सोहं स्वाहा इत्यादि। सन्निधाप्येत्यनेन सकलकलानामावाहनमुद्रयैवावाहने कृते तदातदैव प्रणवेनैव निरोधनं सन्निधापनं च कार्यमित्यप्युक्तम्। स्वर्चेति। नात्रामन्त्रितपदयोगः। यद्वा मन्त्रीत्यनेनैवाग्न्यादेर्ब्रह्मादेश्चामन्त्रितत्वाद्यपि साधितमिति। स्वासुसंस्थापनाणुः स्वस्वप्राणप्रतिष्ठा-मन्त्रः।।५६।।

मूलमन्त्रचिदुपोद्बलितं तद्
वारि मूलमनुना कलशेऽस्मिन्।
सन्निधाय कुसुमाञ्जलिपूर्वं
व्याप्य विन्यसतु तत्र कलास्ताः।।५७।।

---

१. 'धाप्य क्रमेण स्वर्चां चैतत्समुदितसमष्ट्यात्मनाथाभिवाह्य। दो' ख. पाठः विवरणसम्मतश्च।
२. 'तच्छ ओं' ख. पाठः, ३. 'सां सों ह्रीं' ङ. पाठः

www.shripuram.org

विमर्शिनी।

ततो मूलमन्त्रचिदुपोद्बलितं मूलमन्त्रावाहनपूजनाभ्यां प्राप्तचैतन्यप्रकाशम्। तत् समस्तकलासमवेतं वारि। मूलमनुना मूलमन्त्रं जपन्। अस्मिन् कलशे सन्निधाय शङ्खात् कलशे योजयित्वा। कुसुमाञ्जलिपूर्वं व्याप्य तत्र कलशे ताः कलाः विन्यसतु।।५७।।

विवरणम्।

मूलमन्त्रचिदुपोद्बलितमिति। पुनर्मूलेनावाहनाङ्गन्यासपूजनाद्युक्तम्। कलावाहनानन्तरं प्राग्वत् प्रणवांशैः सम्पूज्यैतत्कार्यम्। सन्निधायेति निषेचन मुक्तम्। कुसुमाञ्जलिपूर्वं व्याप्येति। मूलान्वितेन प्रणवेनेति ज्ञेयम्।।५७।।

त्र्याधारे स्वकलादलाम्बुजदलेष्वग्र्यादितस्तैजसीः
पद्योः सन्धितदग्रपायुवृषणेऽन्धौ नाभिकुक्ष्योर्हृदि।
पार्श्वद्वन्द्वपराक्ककुत्सु च कला न्यस्येद् गले सानने
सभ्रूके प्रतिसंस्थितस्वरपदेष्वप्यादिपञ्चांशजाः[१]।।५८।।

विमर्शिनी।

कलान्यासमाह - त्र्याधार इति। त्र्याधारे मूलाधारहृदयभ्रूमध्येषु। स्वकलादलाम्बुजदलेषु स्वस्वकलांसख्यदलवतामम्बुजानां दलेषु। अग्र्यादितः अग्रगतं दलमारभ्य। तैजसीः वह्निसूर्यसोमकलाः न्यस्येत्। पद्योस्सन्धितदग्रपायुवृषणे पादकरयोः सन्ध्यग्रेषु विंशतिस्थानेषु अकारकलादशकमुकारकलादशकं च पुनः पायौ वृषणे अन्धौ लिङ्गमूले नाभिकुक्ष्योः हृदि। पार्श्वद्वन्द्वपराक्ककुत्सु पार्श्वयोः पृष्ठे गलपृष्ठे च मकारकलाः। गले सानने आस्ये सभ्रूके च बिन्दुकलाश्चतस्रश्चेत्। पञ्च चेद् भ्रुवोर्मूर्घनि च। सभ्रूक इति ककारस्य स्वार्थे कप्रत्ययत्वं मूर्धवाचकत्वं चावगन्तव्यम्। प्रतिसंस्थितस्वरपदेषु प्रतिलोमेन संस्थितेषु स्वरस्थानेषु नादकलाश्च न्यस्येत्। एवमादिपञ्चांशजाः आदेः प्रणवस्य पञ्चभ्योंऽशेभ्यः सम्भूताः कला न्यस्येत्।।५८।।

विवरणम्।

त्र्याधार इति। मूलाधारे दशदलपद्मदलेषु हृदये द्वादशदलपद्मदलेषु भ्रूमध्ये[२] द्वादशान्ते ब्रह्मरन्ध्रे वा षोडशदलपद्मदलेषु सर्वत्राग्र्यदलादिषु[३] प्रादक्षिण्येन तैजसीरग्नि-

१. 'जाः।। तत्तद्वर्ग्यं' ख. पाठः।, २. 'मध्ये ब्रह्मरन्ध्रे द्वादशान्ते वा' ख. घ. छ. पाठः, ३. 'दिप्रा' छ. पाठः

Shripuram Publication
www.shripuram.org

सूर्यसोमकला न्यसेत्। पादद्वयसन्ध्यग्रेष्वकारकलाः दोःसन्धितदग्रेषूकारकलाः पाय्वादि ककुदन्तेषु मकारकलाः। अन्धुर्लिङ्गं पराक् पृष्ठं ककुद् गलापरभागाधोदेशः। गले सानने सभ्रूके इति। बिन्दुकलाः सभ्रूके भ्रूभ्यां[1] सहिते। पञ्चकलापक्षे तु भ्रूभ्यां केन मूर्घ्ना च सहिते इति व्याख्येयम्। प्रतिसंस्थितस्वरपदेषु नादकलाः प्रतिलोमवर्तिषु स्वराणां स्थानेषु वदनादिमूर्धान्तेष्वित्यर्थः। अप्रतिसस्थितस्वरपदेष्विति वा पदम्। अनुलोम[2]वर्तिषु मूर्धादिवदनान्तेष्वित्यर्थः।।५८।।

पद्दोर्युक्तलनासिकाद्विभुजपार्श्वेषु क्रमाद् वार्णजा
न्यस्याः पायुशिवोरुजानुनलकास्फि[3]क्षूभवा मार्णजाः।
हृद्ग्रीवांसयुगोरुनाभ्युदरवत्सोरोजके बिन्दुजाः
शक्रार्कीन्दुजलेशकेष्वथ कलास्थाने कला नादजाः।।५९।।

विमर्शिनी।

अकारकलादीनां पक्षान्तरेण न्यासमाह - पद्दोरिति। पद्दोर्युक्तलनासिकाद्विभुजपार्श्वेषु पादतलयोः करतलयोर्नासिकाद्वये भुजयोः पार्श्वयोश्च। क्रमादार्णजा अकारकला न्यस्या वा। पायुशिवोरुजानुनलकास्फिक्षु पायौ लिङ्गे ऊरुद्वये जानुद्वये जङ्घाद्वये स्फिग्द्वये च। उभवाः उकारकलाः हृद्ग्रीवांसयुगोरुनाभ्युदरवत्सोरोजके हृदि ग्रीवायामंसद्वये ऊरुद्वये नाभावुदरे वत्सोरोजयोश्च। मार्णजा मकारकलाः। शक्रार्कीन्दुजलेशकेषु इन्द्रयमसोमवरुण-ब्रह्मस्थानेषु बिन्दुजा। अथ कलास्थाने नादजाः कलाश्च न्यस्या वा।।५९।।

विवरणम्।

पक्षान्तरमाह - पद्दोर्युक्तलेति पादतलद्वये बाहुतलद्वये नासिकाद्वये बाहुद्वये पार्श्वद्वये चार्णजा अकारकलाः। पायौ लिङ्गे ऊरुद्वये जानुद्वये नलकाद्वये स्फिग्द्वये च [4]ऊदिता ऊकारकलाः। नलका जंघा। हृदि ग्रीवायामंसद्वये ऊरुद्वये नाभावुदरे वत्से स्तने च मार्णजाः। वत्सो वक्षः। शक्राक्रीन्दुजलेशकेषु बैन्दवीरिति। आर्किः यमः। कशब्दः शिरोवचनः। प्राग्याम्यसौम्यपाश्चात्यशिरोभागेष्वित्यर्थः। पञ्चकलाप[5]क्षे कशब्देनैव पञ्चमो मूर्धापि ग्राह्यः। कलास्थाने काननवृत्तादिष्वेव स्वरस्थानेषु अथवा पद्दोर्युक्तलेत्याद्युकारकलास्थानमुक्तं पायु[6]शिवेत्याद्यकारकलास्थानं, क्रमव्यत्यासो गोपनार्थः।

१. 'भ्रुवा सहिते' ङ. पाठः, २. 'ममूर्धादि' ङ. पाठः, ३. 'स्फिक्षु क्रमान्मार्ण क. पाठः, ४. 'उदिताः उ' पाठः, ५. 'पक्षे शब्दे' ख. पाठः, ६. 'युरिवे' ख. घ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

कथमयमर्थो लभ्यते इति चेत् पार्श्वेष्वार्णजा[१] इति। पार्श्वेषु उ अर्णजाः अर्ण एवार्णः तद्धितोऽप्ययं गोपनार्थ एव। वोदिता इति। वा अ उदिताः इति।।५९।।

तत्तद्वर्ग्यकलान्ततस्तदुदिते स्थानेऽखिले व्यापये-
दृङ्मन्त्रैः ससमष्टिभिः सह निजप्राणप्रतिष्ठाणुभिः।
ऊर्वोस्त्रिः प्रणवं हृदि त्रिरजपां जप्त्वा हृदिस्थादिना
मन्त्रेणाभिमृशेद्धृदि न्यसनक्लृप्तिः स्यात् कलानामिति।।६०।।

विमर्शिनी।

अथः तत्तद्वर्ग्यकलान्ततः तत्तद्वर्ग्याणां कलानामन्ते। तदुदिते तत्तत्कलानामुक्तेऽखिले स्थाने। ऋङ्मन्त्रैस्तत्तदृग्भिः ससमष्टिभिः तत्तत्समष्टिमन्त्रैश्च सह। निजप्राणप्रतिष्ठाणुभिः निजनिजप्राणप्रतिष्ठामन्त्रैश्च व्यापयेत्। पुनरूर्वोस्त्रिस्त्रिकृत्वः। प्रणवं हृदि स्पृशन्नजपां च त्रिः जप्त्वा हृदिस्थादिना मन्त्रेण। हृद्यभिमृशेत् हृदयं संस्पृश्य जपेत्। इति कलाभ्यसनक्लृप्तिः स्यात्।।६०।।

विवरणम्।

तदुदिते स्थानेऽखिले इति। मूलाधारपद्मादिषु तेषु व्यापकं पद्मोस्सन्धितदग्रेत्यत्र कट्यादितलान्तम् अंसाद्यङ्गुल्यन्तामित्यादि। ऋङ्मन्त्रैरिति। आवाहनवत् प्रणवशक्त्यादियोगो मूलयोगश्चर्चामप्युक्तः। प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण सर्वत्र संस्पर्शनेन जप एव व्यापकत्वेनाभिप्रेतः इति। कलानां न्यसनक्लृप्तिः स्यादित्यन्वयः।।६०।।

हृदिस्था देवताः सर्वा हृदये नित्यसंस्थिताः।
हृदि सर्वं समर्पयामि हृदि प्राणे प्रतिष्ठिताः।।६१।।

विमर्शिनी

हृदिस्थादिनेत्युक्तं मन्त्रं पठति - हृदीत्यादि। इह-

"सप्तात्मकस्य तारस्य परौ द्वौ तु परौ यतः।
अतस्तु शक्तिशान्ताख्यौ न पठ्येते परैः सह।।"

इति प्रपञ्चसारोक्तत्वात् कलावाहनं पृथगेवोक्तम्।।६१।।

---

१. 'जा इति। अर्णः' घ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

तिस्रो न्यसेच्छक्तिकलास्त्रिषु स्वे-
ष्वाधारपद्मेषु[1] हृदीतरे द्वे।
मन्त्रा निजाः पञ्चकला यदि स्युः
स्थानेषु ताः स्वेष्वथ मातृकां च॥६२॥

मूलाङ्गन्यासं च कृत्वार्चयित्वा
विद्यादेहात्मानमावाह्य तस्मिन्।
मूलाद्येन स्वेन नाम्ना चतुर्थी-
नत्यन्तेन न्यस्य साङ्गं यजेच्च॥६३॥

विमर्शिनी।

संप्रति न्यासक्लृप्तिरपि पृथगेवोच्यते - तिस्रः शक्तिकलाः स्वेषु त्रिष्वधारपद्मेषु मूलाधारहृदयभ्रूमध्येषु। इतरे शान्तकले द्वे हृदि च न्यसेत्। निजाः पञ्च मन्त्राः शक्तिशान्तयोः कलाः यदि स्युः, ताः स्वेष्वेव स्थानेषु न्यसेत्। अथ मातृकां च मूलाङ्गन्यासं च कृत्वार्चयित्वा तस्मिन् मूलाद्येन चतुर्थीनत्यन्तेन नाम्ना स्वेन स्वेन नाम्ना मूलमुक्त्वा 'ओं विद्यामूर्तये नम' इत्यनेनावाह्य मूलाक्षराङ्गानि न्यस्य साङ्गं यजेच्च॥६२, ६३॥

विवरणम्।

त्रिषु स्वेषु आधारपद्मेष्विति। सोमसूर्याग्न्युदितपद्मेष्वित्यर्थः। हृदीतरे द्वे इति शान्तकलयोः स्थानमुक्तम्। यद्वा

"तिस्रो न्यसेच्छक्तिकलाश्च मूलाधारांबुजेऽर्कांबुरुहीतरे द्वे।"

इति। मूलाधारपद्मकर्णिकातस्त्रिकोणेषु शक्तिकलाः द्वादशान्तपद्मकर्णिकान्तरर्केन्द्वंशयोश्च शान्तकले इति। समष्टिव्यापकं प्राणप्रतिष्ठायोगे तद्व्यापकञ्च समानमेव। मन्त्रा निजाः पञ्चेति। यदा पञ्चतत्त्वान्येव शक्तिशान्तकला गृह्यन्ते तदा पूर्वमन्त्रत्रयं हृद्गुह्यपादेषु विन्यस्य समष्ट्या हृदादिपादतलान्तं व्यापय्य[2]ोत्तरमन्त्रद्वयं शिरोवदनयोर्विन्यस्य तत्समष्ट्या[3] मूर्धादि हृदयान्तं व्यापयेदिति भावः। अथ मातृकाञ्चेति न्यसेदित्यनुवर्तत

---

१. 'ष्वथ शान्तजे द्वे। हृद्यन्तराद्यास्त्रिदलेषु मूर्ध्नि तस्योपरि द्वे द्विदले न्यसेद्वा॥६१॥ कृत्वा मूलन्यासमङ्गावसानं तेनाराध्यावाह्य विद्याभिधानम्। मूर्तिं मूलादिस्वनाम्ना' ख. पाठः
२. 'व्यापूर्यान्तरमन्त्र' छ. पाठः, ३. 'ष्ट्याशिमूर्धा' ख. छ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

एव। यदा मातृका पूरणीकला तदैष न्यास इष्यते। मूलमेव पूरणी चेन्मूलन्यास एषितव्यः। यद्वा सकलकलान्यासे कृते सकृन्मातृकान्यासोऽयमुक्तः। पूरणीन्यासस्त्वर्थादेव लभ्यते। अथवा मातृकाञ्चेति चकारेण कलाशब्दोऽनुकृष्यते। मातृकां कलां कलात्मिकां न्यसेदिति। सकलकलान्यासे कृते सकृत्सर्गक्रमेण मातृकान्यासस्थानेषु निवृत्त्यादिपञ्चाशत्कलान्यासोऽपि कार्य इति भावः। मन्त्रा निजाः पञ्चेति संक्षेपमार्गोऽपि वा दर्शितः। यदि तावन्निजाः पञ्च मन्त्रा एवाकारादिकला आवाहिताः स्युः तदा तानेव कलारूपान् स्वेषु पादयुगदोर्युगमध्यकायमुखसूत्रवदनभागेषु न्यसेत्। पुनः सकृन्मातृकान्यासमपि कुर्यादिति। ननु पूर्वं सर्गक्रमेण स्थितिक्रमेणापि कलोपदेशे किं फलमिति। तदुच्यते - चतुर्थदिनस्नपनं तावद् विशुद्धिसान्निध्यसमृद्धिकारकं प्रागुक्तमत इह कलानां संहारक्रमेणावाहनम्। अभिषेके कृते सर्गक्रमेण च तासां न्यासः। वक्ष्यति च न्यस्तमन्त्रं महितमिति। कलशे न्यासस्त्विह संहारक्रमेण सर्गक्रमेणैव वा स्यात्। यत उक्तम्-

कृत्वा च व्यापकं मूलमन्त्रेण शिरसि क्रमात्।

न्यसेद् बिन्दुकला... इत्यादि न्यासोपपत्त्यौचित्येनेह बिन्दुनादमकारादिक्रमेण सर्गन्यासोक्तिरिति ज्ञेयम्। दोषसंहारप्राधान्ये देवे न्यासोऽपि संहारक्रमेणैवोचितः। गुणाधानप्राधान्ये त्वावाहनमपि सर्गक्रमेण स्यात्। उत्सवादिषु स्नपनविधावुभयमपि स्थितिक्रमेण कार्यमिति।।६२।।

मूलाङ्गन्यासञ्च कृत्वार्चयित्वेति। न्यस्तकलासमष्टिमनुभिर्मूलार्णाङ्गैश्च पूजोक्ता। तस्मिन्मूलाद्येन चतुर्थीनत्यन्तेन स्वेन नाम्ना विद्यादेहात्मानमावाह्येत्यन्वयः। प्रणवत्रयपूर्वकं मूलादिविद्यादेहात्मने नमः ओं विद्यादेहात्मन्नागच्छागच्छेत्युद्युक्त्वावाहयेदिति भावः। न्यस्येति विद्यादेहमन्त्रेण व्यापकपूर्वकं मूलवर्णादिन्यास उक्तः। यद्वा साङ्गमिति विद्यादेहस्य यदङ्गजातं तेन सार्धं न्यस्येति। वैष्णवे पञ्चतत्त्वपुरुषसूक्तमूलाक्षराङ्गन्यासः, शैवे पञ्चतत्त्वपञ्चब्रह्मतदष्टत्रिंशत्सकलामूलाक्षराङ्गन्यास इत्यादि सर्वमुक्तम्। तत्र,

करपादकोर्पराख्यजानुकक्षोरुमूलतः।
कलिङ्गमुखहृन्मध्ये सूक्तं न्यस्य तु पौरुषम्।।

इति। पुरुषसूक्तन्यासभेद इति।।६३।।

---

१. 'पूरणे न्या' ङ. पाठः, २. 'तृककलां' घ. च. पाठः, ३. 'णापि कला' ख. पाठः, ४. 'शे च किं' क. पाठः, ५. 'कारकमिति प्रा' ङ. पाठः, ६. 'णाभिवा' ङ. पाठः, ७. 'त्यर्थः प्र' क. पाठः, ८. 'पूर्वकम्' ख. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

प्राग्वच्छङ्खगृहीतवार्युपहितैतन्मूर्तिकेऽनुक्रमा-
दावाह्याखिलतत्त्वकानि मनुचैतन्योर्जितं तज्जलम् ।
कुम्भेऽस्मिन् प्रणिधाय मूलमनुना व्यापय्य विन्यस्य त-
त्तत्त्वव्रातमपि स्वमूलमनुवर्णाङ्गान्तमभ्यर्चयेत्[१] ।।६४ ।।

विमर्शिनी ।

अथ तत्त्वावाहनमाह - प्राग्वदिति । प्राग्वत् पूर्ववत् । शङ्खगृहीतवारि शङ्खगृहीते जले । उपहितैतन्मूर्तिके तत्र मूर्तिकल्पनानन्तरम् । अखिलतत्त्वकानि पञ्चविंशतिं वा षट्त्रिंशतं वा तत्त्वानि । अनुक्रमात् सृष्टिक्रमादावाह्य । मनुचैतन्योर्जितं मन्त्रचैतन्येन वर्धितम् । तज्जलमस्मिन् कुम्भे प्रणिधाय मूलमनुना व्यापय्य तत्तत्त्वव्रातं तत्त्वसमूहमपि स्वमूलमनुवर्णाङ्गान्तं विन्यस्याभ्यर्चयेत् ।।६४ ।।

विवरणम् ।

तत्त्वावाहनमाह - प्राग्वदिति । कलावाहनोक्तवच्छंखे जलं ग्राह्यम् । तस्मिन् वारीत्यर्थः । उपहितैतन्मूर्तिक इति । तत्तद्देवमूर्ति[२] तत्त्वानामुपाधि तया तस्मिन्विभाव्येत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । शंखमस्त्रेण संक्षाल्यगन्धालेपनसन्धूपने कृत्वाग्रतो निधाय तस्मिन् हृदा गन्धपुष्पाक्षतं क्षिप्त्वा शिरसा वारुणपात्राज्जलमापूर्य हृदैवाष्टगन्धमालोड्य तस्मिन् प्रागुक्तमूर्तिमनुना मूर्तिं विभाव्य तत्त्वान्यावाहयेदिति । अखिलतत्त्वकानीति[३] । हृत्पुण्डरीकादीनि पञ्चतत्त्वा न्यपीत्यर्थः । ततश्च हरौ कोपतत्वेन स्कन्दे क्षेत्रज्ञतत्त्वेनाप्यन्तत आवाहनं कार्यम् । त्रिप्रणवा[४]मन्त्रितपदादियोगः सामान्यसिद्ध एव । प्राग्वदावाह्येति वा संबन्धः । प्राग्वदिति बिम्बाधिवासविधावुक्तवदित्यर्थः । ततश्च ओं सं सों ह्रीमित्यादिविशेषयोगोऽपि लभ्यते । यद्वा तत्त्वानामेवमावाहनं तत्तदनन्तरं[५] तत्तत्प्राणावाहनं च सिद्धं भवति[६] इति । यथा ओं ओं ओं मन्नमः पराय जीवतत्त्वात्मने[७] नमः । जीवतत्त्वागच्छागच्छेत्यादि[८] तदनन्तरं ओं ओं ओं मन्नमः पराय जीवात्मने जीवतत्त्वस्य प्राणापानेत्यादि । एवं सर्वत्रेति ।

---

१. त् ।। समन्त्रकं व्याससमासरूपं कृत्वापरन्यासमपीह केचित् । कृत्वाखिलाधारनिवेशकल्या कार्या स्थ.... क्रिया च ।। आदिमनुत्रिपदाहितपरसूक्ष्ममहा....मोपेते । त्यादुचितोऽत्रानुविधिः कार्यो वाचार्यदर्शितक्रमतः ।।, २. 'मूर्तित' ख. पाठः, ३. 'ति । पञ्च', ४. 'वमन्त्रि' ख. पाठः, ५. 'तदनन्तरं' क. ख. पाठः, ६. 'ति यथा' ख. च. पाठः, ७. 'वतात्म' ख. पाठः, ८. 'गच्छेत्यादि' घ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

यदेहैतावत् क्रियते तदा कलावाहनेऽपि युक्तमेतत्। यथा अग्निकला दश क्रमेणावाह्य पुनस्त्रिप्रणवदशग्निकलानन्तरं वह्निकलानां प्राणापानेत्यादि समष्ट्यावाहने कृते च पुनस्त्रिप्रणवसमष्ट्यनन्तरमग्नेः प्राणापानेत्यादीति कलानां प्राणप्रतिष्ठानन्तरमग्नेश्च सा कार्या। तदुक्तम् तत्रैव व्यापककलानामग्नेश्च प्राणप्रतिष्ठां कुर्यादित्यादि। एवं सूर्या[1]देरपीति प्रणवेन सन्निरोधनं सन्निधापनञ्च त[2]त्त्वावाहनेऽपि समानम्। मनुचैतन्योर्जितं तज्जलमिति। त[3]त्त्वचितामुपोद्बलकतया तत्रैव मन्त्रावाहानं तत्पूजनमप्युक्तम्। प्रणिधानं निषेचनमेव तत्त्वमयत्वात्तज्जलस्यै[4]व निर्देशः। त[5]त्तत्त्वव्रातमपीति। तदावाहिततत्त्वजातमपि इत्यर्थः। त्रिवारं तत्त्वन्यासोऽप्येवं गम्यते। स्वमूलमनुवर्णाङ्गान्तमिति न्यासक्रियाविशेषणम्। अभ्यर्चयेदिति तत्तत्त्वव्रा[6]तं स्वमूलमनुवर्णाङ्गान्तमित्यनुषङ्गः।।६४।।

अस्त्राणुना घटमुखं नवचूतबोधि-
शाखाग्रपल्लवतण्डुलचक्रिकाभिः।
दर्भादि[7]कैरपि विभूष्य नवेन वासो-
युग्मेन वर्ममनुना परिवेष्टयेच्च।।६५।।

विमर्शिनी।

ततो नवचूतबोधिशाखाग्रपल्लवसतण्डुलचक्रिकाभिः नवैराश्वत्थशाखाग्रपल्लवैः सतण्डुलया चक्रिकया दर्भादिभिरपि घटमुखमस्त्राणुना विभूष्य नवेन वासोयुग्मेन वर्ममनुना परिवेष्टयेच्च।।६५।।

विवरणम्।

कलशालङ्करणमाह - अस्त्राणुनेति। नवैराम्राश्वत्थयोः शाखाग्रपल्लवैः स[8]तण्डुलया चक्रिकया विभूष्येति। यद्वा पनसबिल्वशा[9]खाग्रपल्लवोपलक्षणार्थं बहुवचनम्। यदुक्तं चौतैस्तथाश्वत्थबैल्वैर्दलैः पानसैश्चेति। सतण्डुलेति फलोपलक्षणम्। यदप्युक्तं-

'फलतण्डुलसम्पूर्णचक्रिकाश्चक्रविद्यया।'

इति। दर्भादिकैरपीति। अस्त्राणुनेति[10] संबध्यते। दर्भन्यासं गन्धानुलेपनम्माला-लङ्करणक्षतविकिरणञ्चास्त्रेणैव कुर्यादित्यर्थः। वासोद्वयाच्छादने कृतेऽप्य[11]स्त्रेणैव तदुपरि

१. 'र्यकलादीनाम' क.ङ.पाठः, २. 'सत्त्वावा' ख.पाठः, ३. 'तत्तच्चि' ङ.पाठः, ४. 'वं नि' च.पाठः, ५. 'तं तत्त्व' ख.पाठः, ६. 'व्रातस्थं स्व' स्व.पाठः, ७. 'ग्र' ख.पाठः, ८. 'समण्डल' छ.पाठः, ९. 'शाखापल्लव' घ.च.पाठः, १०. 'ति च सं' क.पाठः, ११. 'प्यक्षतेनैव' क.पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

दर्भन्यासोऽक्षतविकिरणञ्च कार्यम्। मूलेनास्त्रेणैव वा वासोद्वयाच्छादनमिति।।६५।।

अत्राभिवाह्य मनुविग्रहमादिदेवं
कल्पक्रमेण परिपूज्य ततो धिनोतु[१]।
मन्त्रान् प्रजप्य परिरक्ष्य कृताभ्यनुज्ञो
मन्त्री ततः परिघटार्चनमारभेत।।६६।।

विमर्शिनी।

अत्र प्रणवोपचारादिभिर्मनुविग्रहमादिदेवं परमपुरुषमावाह्य कल्पक्रमेण परिपूज्य निवेद्य ततो धिनोतु। मन्त्री वैदिकांस्तान्त्रिकांश्च स्वीयान् स्वीयान् मन्त्रांश्च प्रजप्य परिरक्ष्य कृताभ्यनुज्ञः ब्रह्मकलशस्थाद् देवादनुज्ञां लब्ध्वा ततः परिघटार्चनमारभेत।।६६।।

विवरणम्।

मनुविग्रहमादिदेवमत्राभिवाह्येति। पूजापटलोक्तरीत्या मन्त्रावाहनसकलीकरणमुक्तम्। विष्णुशिवादौ तदीयद्रव्यदेवतामपि पूर्वमावाह्य सम्पूज्यार्घ्यं दत्वा मन्त्रावाहनमेतत् कार्यम्। मनुविग्रहमादिदेवमभिवाह्येति। आदौ देवः आदिदेवः द्रव्यन्यासे या देवता तामावाह्येत्यर्थः। तत्र प्रणवनतियोगेन मनुकल्पनं मनुविग्रहमित्युक्तमिति। कल्पक्रमेण परिपूज्येति। यथास्वमर्घ्यपाद्यादिसमर्पणपूर्वकं सावरणं[२] पूजनं निवेद्य। निवेदनादिकञ्चोक्तम्। ततो धिनोत्विति। प्रीणयेत्कृत्स्नां प्रसन्नपूजामपि विदध्यादित्यर्थः। पूजावसितौ प्रणवेन मूलेन वा गन्धोदकप्रोक्षणमपि कार्यम्। यदुक्तं -

प्रणवेन पुनः प्रोक्ष्य गन्धतोयेन चैव हि।

इति। मन्त्री मन्त्रान् प्रजप्येति। तदुचितमन्त्रविदित्यर्थः।

त्रिमूलपञ्चतत्त्वानि पौरुषं प्रजपेद्धरौ।
विष्णुसूक्तं रमासूक्तमथ नारायणाद्यपि।।
प्रासादब्रह्म पञ्चार्णान् साङ्गं[३] स्वव्यापिनं शिवे।
मृत्युजित्र्यंबकं रुद्रान् श्रीसूक्ताघोरकाद्यपि।।
दुर्गायां मूलतत्त्वानि दुर्गाश्शन्नस्त्रिवर्गकम्।
होतृरुद्रांश्च पुंसूक्तं श्रीसूक्तादि च संयतः।।

---

१. 'तु। इत्थं प्रधानकलशार्चनमुच्यते स्म वक्ष्ये विशेषमखिलेष्वनुखण्डसंस्थम्।। ह' ख.पाठः,
२. 'णपू' क.च.पाठः, ३. 'स्वाङ्गं खं' छ.पाठः, 'साङ्गख' ङ.पाठः, 'साङ्गं ख.' च.पाठः

www.shripuram.org

द्विमूलपञ्चतत्त्वानि गायत्रीं नेजमेषकं।
स्वञ्च सूक्तद्वयं स्कन्दे होतॄन् शान्तिद्वयाद्यपि।।
शिवनारायणे द्व्युक्तं[1] गणेशे मूलमप्यृचम्।
शन्नोवर्गं ममाग्ने च रमासूक्तञ्च संसमित्।।
मूलमङ्गानि षण्णामान्यपि षड्विंशतिं जपेत्।
भूतनाथेऽप्रतिरथं शान्तिसूक्ताद्यपि क्रमात्।।

इति।

परिरक्ष्येति अस्त्रेण तालत्रयादिकमुक्तम्। कृताभ्यनुज्ञो मन्त्रीति। प्रणवेन पुष्पाञ्जलिपूर्वं तद्ब्रह्मकलशस्थदेवादनुज्ञालम्भनमुक्तम् इति।।६६।।

संहत्या विनियोज्यं द्रव्यगणं तावदत्र कथयामि।
बहुधाभिधास्यमानस्नपनविधासुप्रतीतये पूर्वम्।।६७।।

विमर्शिनी।

अत्र पूर्वं बहुधाभिधास्यमानस्नपनविधासुप्रतीतये अनेकप्रकारेण वक्ष्यमाणस्नपनविधानेषु सुप्रतीतये सुखेनावगमाय। संहत्या सङ्घातरूपेण विनियोज्यं योजनीयं द्रव्यगणम्। तावत् साकल्येन कथयामि।।६७।।

विवरणम्।

संघातद्रव्यप्रकरणमारभते-संहत्येति। अत्र पूर्वं संहत्या विनियोजनीयं द्रव्यगणं तावत्कथयामीति सम्बन्धनीयम्। विधाशब्दस्तु प्रकारवचनः। बहुधा हीह स्नानप्रकारा अभिधास्यन्ते। तत्र विनियोज्यो द्रव्यगणो द्विविधः संघातरूपेण केवलतया च विनियोगभेदात्। यथा - स्नानाम्बु शान्तिजलं पाद्यमर्घ्यमिति। आज्यं दधि क्षीरम्मध्विति। तत्र यथाज्यक्षीराद्यभिधाने[2] तत्प्रतीतिरेवं स्नानाम्ब्वित्याद्यभिधाने निशाशालीचूर्णाक्षतमणिहिरण्मयादिरूपद्रव्यप्रतीत्यर्थमिदानीं तद्द्रव्यगणं कथयामीति।।६७।।

निशाशालीचूर्णाक्षतमणिहिरण्याढ्यमजिते
स्मृतं स्नानोदं तद्द्विचरमयुतं गन्धसलिलम्।

---

१. 'प्युक्तं' छ. पाठः, २. 'राभिधाने' ङ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

शिवे शान्त्यम्भः सुम्भजिति कुशदूर्वे च शतमू-
ल्यपि व्याघ्री सिंही सुमतिभिरिहौषध्य उदिताः।।६८।।

विमर्शिनी।

तत्राजिते निशाशालीचूर्णाक्षतमणिहिरण्याढ्यं निशाशालीचूर्णाभ्यामक्षतेन नवभी रत्नैः हिरण्येन च युक्तं स्नानोदमिति स्मृतम्। शिवे तद्द्विचरमयुतं तेष्वन्त्यद्वयेन रत्नैः हिरण्येन च युक्तं गन्धसलिलम्। शान्त्यम्भः शान्त्युदकं समृतम्। सुम्भजिति कुशदूर्वे द्वे च। (ശതമൂലീ = കുന്തിരിക്കം, വ്യാഘ്രീ = വലിയ വഴുതിന, സിംഹീ = ചെറു വഴുതിന) इत्येताः सुमतिभिरोषध्य उदिताः।।६८।।

विवरणम्।

तत्र तावद्ब्रह्मकलशापेक्षितं[१] सङ्घातद्रव्यमाह - निशाशालीचूर्णेति। सर्वत्र तत्तद्द्रव्याङ्गाभिधानमित्यवबोद्धव्यम्। यदुक्तं - पाद्याद्यङ्गानि क्रमात्स्वाभिषेके वक्ष्य इति[२]। तद् द्विचरमयुतं गन्धसलिलं शिवे शान्त्यंभ इति। रत्नहिरण्यसहितं गन्धोदकमित्यर्थः। तदुक्तं[३] -

'रत्नगन्धसुवर्णादिभिर्मध्ये शान्त्युदकं क्रमात्।'

इति। गन्धशब्देन त्वष्टगन्धग्रहणम्[४]। यत उक्तं 'रत्नहेमाष्टगन्धादिभिरि'ति। सुम्भजिति कुशदूर्वे चेति। ब्रह्मकलशेऽपेक्षितमेतदपीति ज्ञेयम्। वक्ष्यति च - 'ब्राह्मे स्याद् गन्धपुष्पौषधिफलमणिहेमाम्ब्वि'[५]ति। सुमतिभिरिति। पाकपूर्णानामासां परिग्रहार्थमुक्तम्।।६८।।

क्रान्तिश्यामाकपद्मार्तवकुशतुलसीबैल्वगन्धाक्षतं स्या-
च्छाङ्र्गीशे पाद्यमाद्यमत्रितयमिह हरौ सुम्भहन्त्र्यां सराजिः।
श्यामाकः स्कन्दविघ्नस्मरजिति तिलराज्याद्रिमृत्साः समुक्तं
दूर्वा चैतेषु शास्तर्यथ तिलरजनीगन्धपुष्पाक्षतानि।।६९।।

विमर्शिनी।

शाङ्र्गीशे क्रान्तिश्यामाकपद्मार्तवकुशतुलसीबैल्वगन्धाक्षतम्। (ക്രാന്തി =

१. 'शेऽपेक्षि' ख. घ. च. पाठः, २. 'इति। द्विचरम' ङ. पाठः, ३. 'यदुक्तं क. ङ. पाठः, ४. 'णं तत्त्वत उ' छ. पाठः, ५. 'पुष्पोषधि' क. ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

വിഷ്ണുക്രാന്തി, ശ്യാമാകം = കവിട) आर्तवं पुष्पम्। बैल्वं विल्वस्य फलं पुष्पं पत्रं वा एतत्सर्वं सहितं पाद्यं स्यात्। हरौ इह द्रव्येषु मध्ये। आद्यत्रितयं क्रान्तिश्यामाकपद्मानि। सुम्भहन्त्र्यां सराजिः सर्षपसहितः श्यामाकः पाद्यम्। स्कन्दविघ्नस्मरजिति स्कन्दविघ्नशिवेषु। तिलराज्याद्रिमृत्साः तिलसर्षपपर्वतमृदः पाद्यम्। एतेषु षट्सु दूर्वा च। अथ शास्तरि। तिलरजनीगन्धपुष्पाक्षतानि पाद्यं समुक्तं स्यात्।।६९।।

विवरणम्।

आर्तवं पुष्पं तच्च जातिमल्लिकादि यत्किञ्चिद्ग्राह्यम्। आद्यत्रितयमिह हराविति। क्रान्तिश्यामाकपद्मानि। सुम्भहन्त्र्यां सराजिः श्यामाक इति वाक्यम्। अद्रिमृत्सा पर्वतमृत्तिका। दूर्वा चैतेष्विति। हरिहरादि षट्स्वपीत्यर्थः।।६९।।

आर्येऽर्घ्यं क्षीरराज्यार्तवतिलकुशगन्धा इमे साक्षतोदा
दुर्गायां गन्धपुष्पस्थलगदधियवाः साक्षतोदास्त एव।
शर्वस्कन्दद्विपास्येऽक्षतफलयवयुक्ता विदुग्धा हरौ ते
संप्रोक्तं स्याद् वचाढ्याः पुरमुरमथने सर्व एवाखिलोक्ताः।।७०।।

विमर्शिनी।

आर्ये क्षीरराज्यार्तवतिलकुशगन्धा अर्घ्यं संप्रोक्तं स्यात्। दुर्गायां साक्षतोदा अक्षतोदकसहिताः। इमे क्षीराद्याः। शर्वस्कन्दद्विपास्ये शिवस्कन्दविघ्नेषु। गन्धपुष्पस्थलगदधियवाः गन्धपुष्पयोः स्थाने दधियवाभ्यां युक्ताः साक्षतोदा अक्षतोदकाभ्यां सहिताः। त एव शास्तर्युक्ताः। हरौ अक्षतफलयवयुक्ता विदुग्धाः क्षीररहिताः। ते शास्तर्युक्ताः। पुरमुरमथने शिवनारायणे। वचाढ्या वचया युक्ताः। (വച = വയമ്പ്) अखिलोक्ताः सर्वेषूक्ताः त एवार्घ्यं संप्रोक्तं स्यात्।।७०।।

विवरणम्।

आर्येऽर्घ्यमिति। आर्तवं पुष्पम्। तच्च पद्ममन्यद्वा जातिमल्लिकादि ग्राह्यम्। इमे साक्षतोदा दुर्गायामिति। क्षीरादिषट्कमक्षतं जलञ्चाष्टाङ्[1]गमित्यर्थः। शर्वस्कन्दद्विपास्ये त एवेति पूर्वत्रान्वयः। त एवेति क्षीरादिषड्ग्रहणम्। पुनर्वचनादेवकारः। हरौ ते अक्षतफलयुक्ता[2] विदुग्धाश्च। क्षीरं हित्वा[3]क्षतसर्षपादीनि पञ्च ग्राह्याणि। तेष्वक्षतफलयवाश्च

१. 'ष्टांशमि' ख. च. पाठः, २. 'क्तविदु' ख. पाठः, ३. 'त्वासर्षप' ङ पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

योज्या इत्यर्थः। फलं कादलमन्यद्वा ग्राह्यम्। पुरमुरमथनेऽखिलोक्ताः सर्व एव वचाढ्या इत्यन्वयः। यदुक्तं -

'गन्धं पुष्पं दधि क्षीरं तिलं सिद्धार्थमक्षतम्।
वचायवकुशाग्राणि फलञ्चार्घ्याङ्गमीरितम्॥'

इति॥ ७०॥

तक्कोलजातिसलवङ्गशशाङ्कगन्ध-
पुष्पं हरीशितरि नान्त्ययुगं रमेशे।
नान्त्यत्रयं शिवगणेशगुहे लवङ्ग-
गन्धाम्बुपद्ममयमाचमनं प्रभेशे॥७१॥

विमर्शिनी।

हरीशितरि शिवनारायणे। तक्कोलजातिसलवङ्गशशाङ्कगन्धपुष्पम्। तक्कोलं तदेव। (ജാതി = ജാതിക്കാ) लवङ्गः स एव। शशाङ्कः कर्पूरम्। एतान्याचमनं स्यात्। रमेशे नान्त्ययुगं गन्धपुष्परहितानि। शिवगणेशगुहे शिवविघ्नस्कन्देषु। नान्त्यत्रयं शशाङ्कगन्धपुष्परहितानि तानि। प्रभेशे लवङ्गगन्धाम्बुपद्ममयम्। (പദ്മകം = പതുമുകം) एतत्स्वरूपमाचमनं स्यात्॥७१॥

विवरणम्।

शशाङ्केति कर्पूरग्रहणम्। नान्त्ययुगमिति बहुव्रीहिः। अनन्त्यद्वयं तक्कोल-जातिलवङ्गकर्पूरा एवेत्यर्थः। नान्त्यत्रयमित्यपि तद्वत् तक्कोलजातिलवङ्ग[१]मात्र-मेवेत्यर्थः॥७१॥

श्रीशे बिल्वद्विजग्रन्थिलखदिरशमीरा हरीशे सहैतै-
र्जम्बूनीपाम्रकारग्वधपनसमधूकास्तुरीया कुमार्याम्।
माधूकब्रह्मशैरीषकपनसरसाला महेशे प्रभेशे
क्षीर्याख्यास्ते च शेषेष्वजितगिरिशयोः प्लक्षहीनाः कषाये॥७२॥

विमर्शिनी।

श्रीशे कषाये बिल्वद्विजग्रन्थिलखदिरशमीराः। बिल्वः प्रसिद्धः। द्विजः पलाशः।

---

१. 'ङ्कमेवे' च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

(ഗ്രന്ഥിലം = വയ്യങ്കതകു, ഖദിരം = കരിങ്ങാലി, ശമീരം = വന്നി) एते स्युः। हरीशे एतैः सह जम्बूनीपाम्रकारग्वधपनसमधूकाः। (ജംബു = ഞാവൽ, നീപം = കടമ്പ്, ആമ്രം = മാവ്, ആരഗ്വധം =കൊന്ന, പനസം = പ്ലാവ്, മധൂകം = ഇരിപ്പ) एते कुमार्यां तुरीयः खदिरः। महेशे माधूकब्रह्मशैरीषकपनसरसालाः। മാധൂകം = ഇരിപ്പ, ബ്രഹ്മ = പ്ലാശു, ശൈരീഷകം = നെന്മേനിവാക) पनसमुक्तम्। (രസാലം = മാവ്) एते। प्रभेशे क्षीर्याख्याः (നാല്പാമരം)। शेषेषु उक्तेषु पञ्चस्वपि ते च क्षीर्याख्याश्च। तत्राजितगिरिशयोस्तु प्लक्षहीना एते स्युः।।७२।।

विवरणम्।

हरीशे सहैतैरिति। बिल्वादयः पञ्च जम्ब्वादयश्च षडित्यर्थः। आम्रक आम्र एव। तुरीयः कुमार्यामिति। बिल्वादिष्वेव तुरीयः खदिरः। प्रभेशे क्षीर्याख्या इति। अश्वत्थवटौदुम्बरप्लक्षाः। ते च शेषेष्विति। हरिहरादिषूक्तवृक्षेषु क्षीरिवृक्षा अपि योज्या इत्यर्धः। अजितगिरिशयोः प्लक्षहीना इति। अश्वत्थवटोदुम्बरा एवानयोरुक्तवृक्षेषु योज्याः इति भावः। कषाये इति। सर्वेष्वेतेषां त्वच एकस्मिन् पात्र क्वथिताः स्युः। तदुदकं कषायः स्यादिति भावः।।७२।।

न्यग्रोधद्रुरुदुम्बरश्चलदलप्लक्षौ रसालद्विजौ
शैरीषः समधूकदारुरपि सेनान्यां कषायोचिताः।
ओषध्योऽत्र सुवर्चलामलवचा ब्राह्मी तथा शङ्खपु-
ष्प्युद्दिष्टाः सशतावरी सहसहा क्रान्तिश्च लक्ष्मीरपि।।७३।।

विमर्शिनी।

सेनान्यां न्यग्रोधद्रुः न्यग्रोधवृक्षः, उदुम्बरः, चलदलप्लक्षौ चलदलोऽश्वत्थः, रसालद्विजौ उक्तौ, शैरीषः उक्तः, समधूकदारुः मधूक उक्तः। एतेषां त्वचः कषायोचिताः कषाये निर्दिष्टाः। अत्र सेनान्यां (സുവർച്ചലാ = തൃച്ചട), अमलवचा निर्मला वचा उक्ता, (ബ്രാഹ്മീ = ബ്രഹ്മി) शङ्खुपुष्पीसैव शतावरी (ശതാവരി = ശതവേലി), सहसहा सहया सहिता (സഹാ = പൂവാംകുരുന്തൽ)। क्रान्तिरुक्ता, (ലക്ഷ്മീഃ = ശ്രീതാളി)। एता ओषध्यः।।७३।।

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्।

न्यग्रोधद्वुरिति। स्कन्दे क्रमोऽपि नियत एवैषामिति पृथगभिवानम्। यद्वक्ष्यति - 'सागरभवं सरिज्जमि'त्याद्युक्त्वा 'अन्यानि पूर्वगणितानि' इति। अमलवचेत्येकं, सहसहा क्रान्तिश्चेति। सहा च विष्णुक्रान्तिश्च।।७३।।

श्रीशे रात्रिसहाशिरीषकुशभद्राः सूर्यवर्तिन्यपि
प्रोक्तं मार्जनमीशशाङ्र्गभृति तत्षट्कान्वितं भूस्तृणम्।
गन्धाढ्यं तुलसीद्वयीपनससंयुक्तं च शास्तर्यथो
रात्र्यैन्द्र्यक्षतगन्धपुष्पकसदाभद्राकुशाग्रात्मकम्।।७४।।

विमर्शिनी।

श्रीशे रात्रिसहाशिरीषकुशभद्राः (രാത്രി = മഞ്ഞൾ, ഭദ്രാ = ചെറുപൂള) अन्यान्युक्तानि, (സൂര്യവർത്തിനി = ആരിവേള) एता मार्जनं प्रोक्तम्। ईशशाङ्र्गभृति तत्षट्कान्वितं (ഭൂസ്തൃണം = നിലപ്പന) गन्धाढ्यं गन्धयुक्तं, तुलसीद्वयीपनससंयुक्तं तुलसीद्वयी तुलसी कृष्णतुलसी (പനസം = പ്ലാവിന്റെ തുത്ത്) एतानि। अथो शास्तरि रात्र्यैन्द्र्यक्षतगन्धपुष्पक-सदाभद्राकुशाग्रात्मकम्, (ഐന്ദ്രി = ഉഴിഞ്ഞ) एतत्स्वरूपं मार्जनम्। अत्र पल्लवानि गृह्यन्ते।।७।।

विवरणम्।

ईशशाङ्र्गभृति तत् षट्कान्वितं भूस्तृणं गन्धाढ्यं तुलसीद्वयीपनससंयुक्तञ्चेति वाक्यम्। यदुक्तं-

"शिरीषञ्च कुशा गन्धां रजनी सूर्यवर्तिनी।
भूस्तृणञ्च सदाभद्रा पनसं तुलसीद्वयम्।।
सहदेवीति संप्रोक्तं मार्जनं...।"

इति। अथो शस्तरीति योज्यम्। रात्र्यादि मार्जनमित्यर्थः।।७४।।

धात्र्याम्रं बिल्वकेर्यौ पनसमपि फले डाडिमीभव्यरम्भा-
श्चेशार्यश्रीशविघ्नेऽष्टक इह तु गुहे मातुलुङ्गाख्यजम्ब्वौ।

Shripuram Publications
www.shripuram.org

धात्रीकेरस्थलेऽन्त्यत्रितयसबदरीजातिकेरं कुमार्यां
शाङ्र्गीशेऽतोऽतिरिक्तं सकुटचबदरीमातुलुङ्गं कपित्थम्।।७५।।

विमर्शिनी।

ईशार्यश्रीशविघ्ने एतेषु फले। (ധാത്രി = നെല്ലിക്കാ, ആമ്രം = മാങ്ങാ) बिल्वकेर्यौ (ബില്വം = കൂവളകം, കേരി = തേങ്ങ) (പനസം = ചക്ക) डाडिमीभव्यरम्भाः (ഡാഡിമി = താളിമാതളം, ചെറുനാരങ്ങ, ഭവ്യം = ഈളി, രംഭാ = കദളിക്കാ)। गुहे त्विह अष्टके धात्रीकेरस्थले मातुलुङ्गाख्यजम्ब्वौ। (മാതുളുംഗം = മാതളം, ജംബൂ = ഞാവൽ)। कुमायाम् अन्त्यत्रितयसबदरीजातिकेरम्। अन्त्यत्रितयं डाडिमभिव्यरम्भाः। (ബദരം = ഇലന്ത, ജാതി = ജാതിക്കാ, കേരം = നാളികേരം)। शाङ्र्गीशे अतः धात्र्याद्यष्टकात् सकुटचबदरीमातुलुङ्गं कपित्थं च अतिरिक्तम् अधिकं स्यात्। (കുടചം = കുടകപ്പാലയരി, കപിത്ഥം = വ്ളാങ്ങാ।।७५।।

विवरणम्

केरी नालिकेरः। फले इति। तेषां फलानि सम्भूय फलोदकमिति भावः। गुहे त्विह धात्रीकेरस्थले मातुलुङ्गाख्यजम्ब्वावित्यन्वयः। मातुलुङ्गाम्रबिल्वजम्बूपनसडाडिम-भव्यरम्भा इति भावः। कुमार्यामन्त्यत्रितयसबदरीजातिकेरमिति। डाडिमी भव्यरम्भा बदरी जातिर्नालिकेरश्च। शाङ्र्गीशेऽतोऽतिरिक्तमिति। एतद्धात्र्याद्युक्तं सर्वं पुनरितोऽधिकं तु कुटचादीत्यर्थः। यदुक्तं-

'पनसाम्रकपित्थञ्च कदल्यामलकं तथा।
बिल्वं भव्यम्मातुलुङ्गं नालिकेरञ्च डाडिमम्।।
बदरी कुटचञ्चैव ... ...'

इति।।७५।।

रत्नान्याहुरिहाब्जरागमपि नीलं मौक्तिकेन्दूपलौ
चाग्नेये कुरुविन्दकाचकसमेतौ विद्रुमं वज्रकम्।
शाङ्र्गीशे च्युतकाचनीलकुरुविन्दस्कान्दपुष्याजरा-
गायस्कान्तविडूरजार्कहरिनीलस्फाटिकं गारुडम्।।७६।।

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

आग्नेये स्कन्दे इह अब्जरागं पद्मरागं, नीलं स्वयमेव, मोक्तिकेन्दूपलौ (മൗക്തികം = മുത്ത്, ഇന്ദൂപലം = ചന്ദ്രകാന്തം), कुरुविन्दकाचकसमेतौ। कुरुविन्दं स्वयमेव। (കാചകം = കുരുട്ടുകല്ല്, വിദ്രുമം = പവിഴം, വജ്രകം = വൈരം)। एतानि रत्नान्याहुः। शाङ्र्गीशे च्युतकाचनीलकुरुविन्दस्कान्दपुष्याजरागायस्कान्तविडूर-जार्कहरिनीलस्फाटिकं। च्युतानि रहितानि काचनीलकुरुविन्दानि स्कन्दोक्तानि पुष्यादिसहितानि च। (പുഷ്യം = പുഷ്യരാഗം, അജരാഗം = ബ്രഹ്മരാഗം)। अयस्कान्तं स्वयमेव। विडूरजं वैडूर्यम्। (ആർക്കം = സൂര്യകാന്തം)। हरिनीलम् इन्द्रनीलम्। स्फाटिकं स्फटिकम्। (ഗാരുഡം = ഗരുഡശില)। एतानि।।७६।।

विवरणम्।

इन्दूपलश्चन्द्रकान्तः। शाङ्र्गीशे च्युतकाचनीलकुरुविन्दस्कान्देति। स्कन्दोक्तेषु काचादीनि त्रीणि हित्वान्यानि पञ्च पुष्यरागादीनि चाष्टाविति भावः। विडूरजं वैडूर्यम्। आर्कं सूर्यकान्तम्।।७६।।

मुक्तावैडूर्यवज्रं मणिमरतकगोमेदपुष्येन्द्रनीलं
भर्गे दौर्गेऽधरार्धद्रुहिणमणिमहानीलनीलप्रवालम्।
विष्णौ मुक्ताप्रवालाभिधकुलिशविडूरोद्भवाम्भोजरागं
तच्छैवं वा प्रभेशे स्फटिकरहितहारीशमाहुर्गणेशे।।७७।।

विमर्शिनी।

भर्गे शिवे मुक्तावैडूर्यवज्रं, मणिमरतकगोमेदपुष्येन्द्रनीलम्, (മണി = മാണിക്കം) मरतकं गोमेदं च स्वयमेव। अन्यान्युक्तानि। दौर्गे अधरार्धद्रुहिणमणिमहा-नीलनीलप्रवालम्। अधरार्धं मुक्तावैडूर्यवज्रं मणिश्च। (ദ്രുഹിണമണി = ബ്രഹ്മരാഗം)। महानीलं नीलं च स्वयमेव। (പ്രവാളം = പവിഴം) एतानि। विष्णौ मुक्ताप्रवालाभिधकुलिशविडूरो-द्भवाम्भोजरागम्। (കുലിശം = വൈരം, വിഡൂരോദ്ഭവം = വൈഡൂര്യം, അംഭോജരാഗം = പദ്മരാഗം)। प्रभेशे तद्वा विष्णूक्तं वा, शैवं शिवोक्तं वा। गणेशे स्फटिकरहितहारीशं स्फटिकहीनहरीशोक्तं द्वादशैबाहुः।।७७।।

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम् ।

दौर्गेऽधरार्धेति । मुक्ताद्युक्तेष्वधरार्धं पूर्वचतुष्टयं ब्रह्मरागादिचतुष्टयं च । अम्भोजरागः पद्मरागः । तच्छैवं वा प्रभेश इति । वैष्णवं तदथवा पूर्वोक्तं शैवमित्यर्थः । स्फटिकरहित-हारीशमाहुर्गणेश इति । हरिहरोक्तेषु स्फटिकं हित्वेतराणि द्वादशेत्यर्थः । ।७७ । ।

लोहं शास्त्रजिते सुवर्णरजतं ताम्रायसी च त्रपु
स्कन्दे सीसककास्यपित्तलयुतं सारं हरीशेऽखिलम् ।
स्वर्णोत्कीर्णसुपर्णकच्छपदरारीण्यौपमानाङ्गकं
श्रीशेऽत्रामलकं प्रविष्टमुरमांसीयुक्तधात्रीफलम् । ।७८ । ।

विमर्शिनी ।

शास्त्रजिते शास्तृविष्णवोः सुवर्णरजतं सुवर्णं रजतं च, ताम्रायसी ताम्रमयश्च, (ത്രപു = ചംപ്രാക്കൊട്ടി), एतल्लोहम् । स्कन्दे सीसककांस्यपित्तलयुतमेतत् । (സീസം = ഈയം, കാംസ്യം = വെള്ളോട്, പിത്തളം = പിച്ചള) हरीशे सारम् आरसहितम्, (ആരം = ഇരിമ്പ്) अखिलमेतत् लोहम् । श्रीशे स्वर्णोत्कीर्णसुपर्णकच्छपदरारीणि स्वर्णेन कृतानि गरुडकूर्मशङ्खचक्राणि । औपमानाङ्गकम् औपमानद्रव्याङ्गानि अत्र श्रीशे प्रविष्टमुरमांसीयुक्तधात्रीफलं प्रविष्टाभ्यां मुरमांसीभ्यां युक्तं धात्रीफलम् । आमलकम् आमलकद्रव्यम् । ।७८ । ।

विवरणम् ।

सारं हरीशेऽखिलमिति । तदुक्तं-

'सुवर्णं रजतं ताम्रमायसं त्रपु सीसकम् ।
आरं कांस्यं च लोहाम्भः पित्तलं समुदाहृतम् । ।

इति । स्वर्णोत्कीर्णेति । श्रीशे औपमानिकाङ्गानि स्वर्णरचितानि गरुडकूर्म-शङ्खचक्राणीत्यर्थः । अत्रामलकमिति श्रीशे । ।७८ । ।

गन्धं रुङ्मुरवारिसेव्यघुसृणप्तायः पटीरं हरि-
द्वैपास्यार्यहरे सुरद्रुशशिनागाब्दैस्तदीशाच्युते ।

Shripuram Publications
www.shripuram.org

सेनान्यामसृगायसेन्दुगदकीशाम्भोमुरं मालयं
दौर्गे प्राहुरिदं मुराब्गदपदप्ताचोरगोरोचनम्।।७९।।

विमर्शिनी।

हरिद्वैपास्यार्यहरे विष्णुगणपतिशास्तृशिवेषु रुङ्मुरवारिसेव्यघुसृणप्तायःपटीरम् (രുക് = കൊട്ടം) मुरं स्वयमेव (വാരി = ഇരുവേലി, സേവ്യം = രാമച്ചം, ഘുസൃണം = കുംകുമം, പ്താ = മാഞ്ചി, അയസ്സ് = അകിൽ, പടീരം = ചന്ദനം) गन्धं प्राहुः। ईशाच्युते सुरद्रुशशिनागाब्दैः सह तत्। (സുരദ്രു = ദേവ താരം, ശശി = കർപ്പൂരം, നാഗം = നാഗപ്പൂവ്, അബ്ദം = മുത്തങ്ങാ)। सेनान्याम् असृगायसेन्दुगदकीशाम्भोमुरं मालयं च। (അസൃക് = കുംകുമം, ആയസം = അകിൽ, ഇന്ദു = കർപ്പൂരം, ഗദം = കൊട്ടം, കീശം = കണ്ടിവെണ്ണ, അംഭസ്സ് = ഇരുവേലി) मुरं स्वयमेव। मालयं चन्दनम्। दौर्गे इदं गन्धं मुराब्गदपदप्ताचोरगोरोचनं प्राहुः। मुराम्भोगदस्थाने प्ताचोरगोरोचनम्। (പ്താ=മാഞ്ചി. ചോരം = കച്ചൂരം)। गोरोचनं स्वयमेव।।७९।।

विवरणम्।

गन्धमिति। रुक् कुष्ठम्। वारि हिरिवेरम्। घुसृणं कुङ्कुमं प्ता मांसी अय इति पदम् पटीरं चन्दनं द्वैपास्यो गणपतिः शशी कर्पूरम्। अब्दो मुस्ता सहार्थे च तृतीया। इन्दुः कर्पूरः। कीशो ग्रन्थिपर्णी। अम्भो हिरिवेरमेव। मालयं चन्दनम्। दौर्गे प्राहुरिति। कुङ्कुमाद्यष्टसूक्तेषु मुरहिरिवेरकुष्ठानि हित्वेतराणि पञ्च माञ्ची चोरगोरोचनाश्चेत्यर्थः।।७९।।

मल्लीचम्पकजातिनन्दिवकुलं तुल्यं गुहान्येषु तैः
संयोज्यं शिवविघ्नयोरपरनन्द्यम्भोजसौगन्धिकम्।
सैतत्कुन्दफलिन्युमापतिहरौ कुन्दाब्जयूथीस्त्रियः
श्रीशार्ये महिषद्विषीह कुसुमं साशोकनागोद्भवम्।।८०।।

विमर्शिनी।

गुहान्येषु स्कन्दान्येषु षट्सु मल्लीचम्पकजातिनन्दिवकुलं तुल्यं समानम्। (മല്ലി=

Shripuram Publications
www.shripuram.org

മുല്ല) चम्पकं स्वयमेव। (ജാതി = പിച്ചകം, നന്ദി = നന്ദിയാർവട്ടം, വകുളം = ഇലഞ്ഞി)। शिवविघ्नयोः तैः उक्तैः अपरनन्द्यम्भोजसौगन्धिकं संयोज्यम्। (അപരനന്ദി = മറ്റേനന്ദിയാർവട്ടം)। अम्भोजं पद्मम्। सौगन्धिकं स्वयमेव। उमापतिहरौ सैतत्कुन्दफलिनी एतैः सहितं कुन्दं फलिनी च। (കുന്ദം = കുരുന്ന, ഫലിനീ = ഞാവൽ)। इति दश। श्रीशार्ये श्रीशार्ययोः पूर्वोक्तैः पञ्चभिः सहिताः कुन्दाब्जयूथीस्त्रियः। कुन्दं चोक्तम्। (യൂഥീ = ഇരുവാച്ചിമുല്ല, സ്ത്രീ = കുറുമുഴി) इति नव। महिषद्विषीह साशोकनागोद्भवम्। अशोकं स्वयमेव। (നാഗോദ്ഭവം = നാഗപ്പൂവ്)। पूर्वोक्तैः पञ्चभिः सहितमेतद्द्वयं कुसुमं पुष्पोदकलश-द्रव्यम्।।८०।।

विवरणम्।

गुहान्येषु तुल्यमिति। विष्णवादिषट्स्वपि साधारणमित्यर्थः। शिवविघ्नयोस्तैः संयोज्यमिति। मल्ल्यादीनि पञ्च दक्षिणावर्तनन्द्यावर्तादीनि च त्रीणीत्यर्थः। सैतत् कुन्दफलिन्युमापतिहराविति। एतैरष्टभिः सह कुन्दं फलिन्यपीत्यर्थः। महिषद्विषीहेति। मल्ल्यादीनि पञ्चाशोकनागपुष्पे चेत्यर्थः।।८०।।

उत्पलकल्हाराम्बुजकुमुदं सौगन्धिकं कशेरुयुतम्।
उत्पलयुगमपि शरजे तत्तदभावेऽत्र रक्तकरवीरम्।।८१।।

विमर्शिनी।

शरजे उत्पलकल्हाराम्बुजकुमुदं सौगन्धिकम्। (ഉല്പലം = ചെങ്ങഴുനീർ, കൽഹാരം = നൈതൽ)। अम्बुजं (കുമുദം = ആമ്പൽ) सौगन्धिकं स्वयमेव। कशेरुयुतं (കശേരു = നാനൈതൽ) उत्पलयुगम्। श्वेतोत्पलं नीलोत्पलं च। अत्र स्कन्दे तत्तदभावे एतेष्वन्यतमाभावे (രക്തകരവീരം = ചുവന്ന കണവീരം) इति पुष्पोदकम्।।८१।।

विवरणम्।

उत्पलयुगमपीति। श्वेतं नीलञ्चेत्यर्थः। तत्तदभावेऽत्रेति। यद्यात् पुष्पमिह गुहे न स्यात् तत्तत्स्थाने रक्तकरवीरो ग्राह्य इति भावः।।८१।।

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

नीवारशालियवतण्डुलवेणुबीज-
माषं हरौ हरिहरेऽक्षतमेतदेव।
सिद्धार्थकङ्कुसहितं निजगर्भगीता
विघ्नेश्वरे महिषजित्यपि धातवः स्युः॥८२॥

विमर्शिनी।

हरौ नीवारादिकमक्षतम्। (നീവാരം = വരിനെല്ല്, ശാലി = നെല്ല്) यवं स्वयमेव। तण्डुलं च स्वयमेव। (വേണുബീജം = മുളനെല്ല്, മാഷം = ഉഴുന്ന്)। इत्यक्षतद्रव्यम्। हरिहरे सिद्धार्थकङ्कुसहितमेतदेव। (സിദ്ധാർത്ഥം = കടുക്, കങ്കു = കണ്പ്)। विघ्नेश्वरे महिषजित्यपि निजगर्भगीताः निजगर्भन्यासोक्ता धातवः स्युः॥८२॥

विवरणम्।

हरिहरे सिद्धार्थकङ्कुसहितमेतदेवाक्षतमित्यन्वयः। प्रसिद्धमेवान्यत्राक्षतं, यदुक्तं- 'व्रीहियुतैस्तण्डुलकैरक्षततोय'मिति। निजगर्भगीता इति। प्रथमपटल एव गर्भाधानप्रकरण उक्ताः॥८२॥

क्वथितकथितवृक्षत्वक्करीषं सुदग्धं
भसितमिह समुक्तं भर्गदुर्गाहरीशे।
इह महिषनिहन्त्र्यां खादिरत्वक्पदे तु
द्विजवरतरुकल्कं[१] योजनीयं वदन्ति॥८३॥

विमर्शिनी।

भर्गदुर्गाहरीशे क्वथितकथितवृक्षत्वक्करीषं कषायोक्तानां वृक्षाणां त्वग्भिः सह सुदग्धं करीषं भसितं समुक्तम्। इह महिषनिहन्त्र्यां खादिरत्वक्पदे तु खादिरस्थाने द्विजवरतरुकल्कं पलाशत्वचं योजनीयमिति वदन्त्याचार्याः॥८३॥

विवरणम्।

क्वथितकथितेति। काषायार्थमुक्तानां वृक्षाणां त्वचः करीषं च सम्यग् दग्ध्वा

१. 'जतरुवरक' ख. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

भस्म सम्पादनीयं किन्तु दुर्गायां तद्वृक्षेषु खदिरत्वचं हित्वा पलाशत्वग्योज्येत्यर्थः।।८३।।

वेदीक्षेत्रगजोक्षशृङ्गगिरिवल्मीकोद्भवाः स्युर्मृद-
स्तुल्याः कोलनदीतटद्वयतटाकान्तः स्रवन्त्युद्भवाः।
शाङ्र्गीशे सरिदब्धिजे शरभवे तीर्थाखुवेश्मोद्भवे
विघ्ने शास्तरि हस्तिनाकुजविहीना वाहिनीतीरजाः।।८४।।

विमर्शिनी।

वेदीक्षेत्रगजोक्षशृङ्गगिरिवल्मीकोद्भवा मृदस्तुल्याः सर्वत्र। वेदी अग्निहोत्रवेदी। (ക്ഷേത്രം = വിളഭൂമി, ഗജശൃംഗജം = ആനക്കൊമ്പത്തേത്, ഉക്ഷശൃംഗജം = കാളക്കൊമ്പത്തേത്, ഗിരി = പർവതം, വല്മീകം = പുറ്റ്)। शाङ्र्गीशे कोलनदीतटद्वयतटाकान्तः स्रवन्त्युद्भवाः। (കോലോദ്ഭവം = പന്നിപ്പൂഴി, നദീതടദ്വയോദ്ഭവം = നദീതീരദ്വയത്തിങ്കലേത്, തടാകോദ്ഭവം = കുളത്തിലേത്, അന്തഃ സ്രവന്ത്യുദ്ഭവം = പുഴയിലേത്)। पूर्वोक्ताभिः षड्भिः सहिता एता मृदः। शरभवे सरिदब्धिज, (പുഴയിലേതും, സമുദ്രത്തിലേതും), पूर्वोक्ताः षट् च। विघ्ने तीर्थाखुवेश्मोद्भवे (തീർത്ഥത്തിലേതും എലിപ്പൂഴിയും), पूर्वोक्ताः। षट् च। शास्तरि हस्तिनाकुजविहीनाः हस्तिदन्तवल्मीकविहीनाः पूर्वोक्ताः। षड्भ्यः एतद्द्वयरहिताः वाहिनीतीरजाः नदीतीरस्थाश्च मृदः।।८४।।

विवरणम्।

तुल्या इति। शाङ्र्गीशादिषु साधारणाः। कोलो वराहः। अन्तःस्रवन्तीति नद्यन्त[1]र्भागाभिधानम्। शरभवे सरिदब्धिजे इत्यन्वयः। शास्तरि हस्तिनाकुजविहीना वाहिनीतीरजेति। वेदीक्षेत्राद्युक्तमृत्तिकासु गजशृङ्गजां वल्मीकजां च हित्वेतराश्चतस्रो नद्या द्वितीरजा[2] चेत्यर्थः।।८३।।

शान्त्यम्भःशिवशार्ङ्गिगणीह तिलसिद्धार्थैर्यवैर्वैणवै-
र्नीवारैन्तुलसीदं[3]लाम्बुजपलाशैर्मङ्गलाम्भः पुनः।
ब्रह्माशोककुशार्जुनेन्द्रलतिकाबोध्यङ्कुराब्जैकप-
द्मा[4]ढ्यं भक्ष्यमिभानने पृथुकपूपाद्यं चतुष्कं विदुः।।८५।।

---

१. 'र्गता' ङ. पाठः, २. 'जेत्यर्थः' क. घ. पाठः, ३. 'द्वयाम्बु' क. पाठः, ४. 'द्मैः स्याद् विघ्ने पृथुकादि होमविहितं भक्ष्यं च' ख. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

इह शिवशार्ङ्गिणी तिलसिद्धार्थैर्यवैर्वैणवैर्नीवारैः तुलसीदलाम्बुजपलाशैः[1] तुलसीदलैः पद्मदलैश्च शान्त्यम्भः स्यात्। पुनस्तत्र ब्रह्मशोककुशार्जुनेन्द्रलतिकाबोध्यङ्कुराब्जैकपद्माढ्यम्। (ബ്രഹ്മ = പ്ലാശ്)। अशोककुशे स्वयमेव। (അർജ്ജുനം = മരുത്, ഇന്ദ്രലതിക = ഉഴിഞ്ഞ, ബോധ്യങ്കുരം = ആലിന്റെ തളിര്, ഏകപദ്മം = കരത്താമര)। एतानि मङ्गलाम्भः स्यात्। इभानने पृथुकपूपाद्यं चतुष्कं भक्ष्यं विदुः। बुधा इति शेषः। (പൃഥുകം = അവിൽ, പൂപം = അപ്പം, ലഡ്ഡുകം = എള്ളുണ്ട, ശഷ്കുലി = അണ്ണാപ്പുലി)। इति।।८५।।

विवरणम्।

*द्विपमुखे पृथुकादिकं चतुष्कं भक्ष्यं विदुरित्यन्वयः[2]। क्व पुनरेतत्सिद्धमिति अधिवासहोमे[3] इति ज्ञेयम्। यदुक्तम् - अन्नलाजपृथुकाख्यान् लड्डुकापूपकान् शष्कुल्याज्यमिति।।८५।।

बीजानीषुभवे यवाः सतिलगोधूमाः ससिद्धार्थकाः
शालीमुद्गकमाषकाश्च सहनीवारा हरीशेऽ[4]थ ते।
श्यामाकच्छणकङ्गुवैणवयुता निर्माषसिद्धार्थकाः
सङ्घातद्रविणान्यजीगणमथान्यैस्तत्प्रयोगं ब्रुवे[5]।।८६।।

विमर्शिनी।

इषुभवे यवाः सतिलगोधूमाः (ഗോധൂമം = കോതമ്പ്) ससिद्धार्थकाः शालीमुद्गकमाषकाः सहनीवाराश्च बीजानि। अथ हरीशे निर्माषसिद्धार्थकाः स्कन्दोक्तेषु माषसिद्धार्थरहिताः श्यामाकच्छणकङ्गुवैणवयुताः। श्यामाकमुक्तम् (ഛണം = ചണകപ്പയറ്, കംഗു = തിന) वैणवमुक्तम् इति बीजानि। संघातद्रविणानि संघातरूपाणि द्रव्याणि अजीगणं गणितवाहनम्। अथान्यैरसंघातैः सह तत्प्रयोगं कलशविधानं ब्रुवे वच्मि।।८६।।

---

१. 'ज' ङ. पाठः, २. 'यः पुन' छ. पाठः, ३. 'मे ज्ञे' च. पाठः, ४. 'शे च' क. पाठः, ५. 'वे।। स्नाना...दिशा प्रपूर्य शरवर्गद्रव्यकेऽन्तर्हरौ पाद्यादीन्युपखण्डमध्य' ख. पाठः

Shripuram Publications

---

* 'स्यात् पृथुकादिकं द्विपमुखे भक्ष्यं चतुष्कं' इति विवरणपाठः

www.shripuram.org

विवरणम्।

अथ हरीशे ते इति। स्कन्दोक्तेषु माषसिद्धार्थान् हित्वेतराणि षट्श्यामाकच्छण-प्रियङ्गुवैणवानि च बीजानीत्यर्थः। सङ्घातद्रविणान्यजीगणमिति प्रकरणोपसंहारः। सङ्घातद्रव्याण्येवं गणितवान्। विस्पष्टमुक्तवानहमित्यर्थः। अथान्यैस्तत्प्रयोगं ब्रुव इति प्रकृतपरिकलशपूजाप्रकारोपक्रमः। सहार्थे तृतीया। केवलद्रव्यैर्दधिघृतादिभिः सहैषां सङ्घातद्रव्याणां यथायथं प्रयोगमेभिरितरकलशपूरणादिलक्षणं वक्ष्यामीत्यर्थः।।८६।।

आज्यादिसप्तदशभिर्द्रव्यैः श्रीशाभिषेचने।
घटादिक्लृप्तिरुद्दिष्टपूर्वा द्रव्यादिकं ब्रुवे।।८७।।

विमर्शिनी।

एवं सामान्येन संघातद्रव्याण्यभिधायाथ विष्णवादिदेवानां कलशविधिं पृथक् पृथग् वदन् प्रथमं विष्णौ सप्तदशद्रव्यविधिमाह आज्यादीति। श्रीशाभिषेचने श्रीशस्याभिषेचने आज्यादिसप्तदशभिर्द्रव्यैः करणीये तत्र घटादिक्लृप्तिः घटानां पुटानां खण्डानां च क्लृप्तिः उद्दिष्टपूर्वा पूर्वोक्तैव। द्रव्यादिकं द्रव्यदेवतामन्त्रादिकं ब्रुवे वच्मि।।८७।।

विवरणम्।

सहप्रयोगकथनं दुष्करं[1] दुरवधारञ्चेति मन्यमानो विष्ण्वादिषु पृथक् प्रयोगप्रकरणानि कुर्वन् वैष्णवं प्रयोगप्रकरणं[2] तावदारभते - आज्यादिसप्तदशभिरिति। घटादिक्लृप्तिरुद्दिष्ट-पूर्वेति। पटलादावेवेति भावः। त्र्येकाङ्गाब्धीत्यत्रोक्तो वैष्णवशैवभेदो न विस्मरणीय इत्यभिप्रायः। द्रव्यादिकं द्रव्यदेवतामन्त्रक्रमम्।।८७।।

आज्योष्णोदकरत्नकानि फललोहं मार्जनं गन्धकं
प्रादक्षिण्यविधानतोऽक्षतयवौ ब्राह्मे सदैवे न्यसेत्।
पाद्यार्घ्याचमनीयगव्यदधि दुग्धं माक्षिकं क्वाथकं
दिक्कोणेषु बहिस्तदीशमनुभिस्तारेण शेषेष्वपः।।८८।।

विमर्शिनी।

ब्राह्मे सदैवे ब्रह्मकलशे दैविके च प्रादक्षिण्यविधानतः मध्यानन्तरं पूर्वादिप्रदक्षिण-

१. 'ष्करावधारं' ... पाठः, २. 'गकरणं' ख. घ. ङ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

क्रमेण आज्योष्णोदकरत्नकानि आज्यमुष्णोदं रत्नोदं च, फललोहं फलोदकं लोहोदं च, मार्जनं च, गन्धकं गन्धोदम्, अक्षतयवौ अक्षतोदं यवोदं च न्यसेत्। पुनर्बहिर्मानुषे दिक्कोणेषु दिक्कोणक्रमेण पाद्यार्घ्याचमनीयगव्यदधि पाद्यमर्घ्यमाचमनीयं पञ्चगव्यं दधि च, दुग्धं क्षीरं, माक्षिकं मधु, क्वाथकं कषायजलम्, एतानि सप्तदशद्रव्याणि तदीशमनुभिः तत्तद्देवतामन्त्रैः प्रणवादिचतुर्थीनमोन्तैः न्यसेत् पूरयेदित्यर्थः। शेषेषु द्रव्यकलशेभ्योऽन्येषु तारेणापश्च पूरयेत्।।८८।।

विवरणम्।

ब्राह्मे सदैवे प्रादक्षिण्यविधानतो न्यसेदिति। ब्राह्मे कलशे तावदाज्यं[१] दैविकावरणे तु तदीयदलकलशस्थानीये[२] पूर्वाग्नेयादिप्रदक्षिणक्रमेणोष्णोदकादियवान्तानि न्यसेत्। ब्रह्मकलशेष्वित्यर्थः। तदीशमनुभिरिति सर्वत्र सम्बध्यते। बहिर्मानुषावरणे प्रागादिखण्डेषु पूर्वदक्षिणादिक्रमेणा[३]ग्नेयादिकोण क्रमतश्च पाद्यादिकषायान्तानि च न्यसेदिति। शेषेषु तारेणाप इति। मानुष एवेह प्रतिखण्डं परिकलशसम्भवस्तेषु प्रणवेनैव शुद्धजलं पूरयेत्। तच्च जलं उत्पूयोदगुपाहितादित्येतदेवेष्यते। परिकलशपूरणक्रमस्तु पटलान्तेऽवसेयः। वक्ष्यति च- 'स्वकीयपरिकुम्भैश्च प्रकृत्याश्रितमि'त्यादि। ब्रह्मकलशेष्वपि दधिघृतादिव्यतिरिक्तेषु स्वीयद्रव्यन्यासे[४] तु कृते सद्यस्तेनैव जलेन पूरणं कार्यम्। तथा च वक्ष्यति - द्रवद्रव्यकुम्भान्मुक्त्वा शेषानि[५]ति। ननु क्रियती पूजा स्यादिति-

सर्वेऽपि कुम्भसंस्काराः स्युस्तदावाहनार्चनम्।
कूर्चन्यासार्चनं द्रव्यन्यासोऽप्युदितमार्गतः।।
पूरणद्वयमर्णाब्जस्याक्षतैरेव पूजनम्।
देवताया द्विमूर्त्योश्च पूजावाहनपूर्वकम्।।
मन्त्रावाहनतन्न्यासपूजनानि निवेदनम्।
प्रसन्नयजनं चेयदुपब्रह्मघटोचितम्।।
पल्लवादिविधानं तु समं सर्वघटेष्वपि।
प्रधानस्यांशुकं त्वेकं परन्तत् खण्डभाग्भवेत्।।

इति।

पङ्क्त्याच्छादनसम्भवे तु पश्चादेव तत् कार्यम्। यदुक्तम्-

---

१. 'ज्यं मैरीका', २. 'येषु पू' क. पाठः, ३. 'मत आग्ने' ख. पाठः, ४. 'से कृ' ख. च. छ. पाठः, ५. 'नित्यादि' च. छ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

'प्रत्येकं वेष्टयेद्वस्त्रैः पङ्क्तिः पङ्क्तीरथापि वा।'

इति। किञ्च वारुणपात्रसमीपे पात्रेषु सकूर्चकेषु वासोभिः गालयतु घृतादीन्यप्युष्णोदादीनि। पञ्चगव्यां तु,

निष्कृतिभाविक्रमतः स्वाणुभिरायोज्य[१] सपदि मथ्नीयात्।
शोषादिकृत् प्रपूज्याभिमन्त्र्य संसाधयेत् पुरैव बुधः।।

इति।

स्नानीयादिद्रव्यवच्छंख आधायाज्योष्णोदादीन्यथेष्ट्वोक्तरीत्या।
तत्तद्ब्राह्मेष्वादधीताथ चैत्तिं[२] पूर्तिं कृत्वा पूरयेच्छेषतोऽपि।।

इति। ब्रह्मकलशे[३] तु घृतपञ्चगव्यसम्भवे तदेव शङ्खेऽवदाय तस्मिन् कलावाहनं[४] तत्त्वावाहनमपि कार्यमिति।।८८।।

विष्णूष्णरश्म्यजकुबेरवसूंश्च विश्वान्
गन्धर्वकान् निरृतिसुम्भजितौ पितॄंश्च।
श्रीवाक्सदक्षकविसोमसुरेश्वरार्की-
नाज्यादिभाञ्ज्यभिदधत्यधिदैवतानि।।८८।।

विमर्शिनी।

विष्णूष्णरश्म्यजकुबेरवसून् विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं वैश्रवणं वसूंश्च, विश्वान् देवान्, गन्धर्वकान् गन्धर्वान्, निरृतिसुम्भजितौ निरृतिं दुर्गां पितॄंश्च, श्रीवाक्सदक्षकविसोमसुरेश्वरार्कीन् श्रियं सरस्वतीं दक्षं शुक्रं सोममिन्द्रं यमं च, आज्यादिभाञ्जि आज्यादिद्रव्यगानि अधिदैवतान्यभिदधति वदन्ति।।८९।।

विवरणम्।

उष्णरश्मिरादित्यः। अजो ब्रह्मा। विश्वानिति विश्वदेवाः। सुम्भजिद् दुर्गा। कविः शुक्रः। सुरेश्वर इन्द्रः। आर्किर्यमः।।८९।।

ऋचः षोडश पुंसूक्तस्येदं विष्णुरपि क्रमात्।
स्नानमन्त्रास्तदीशान्ताः प्रोक्ताः स्नानक्रमं ब्रुवे।।९०।।

---

१. 'स्थाणुभि' च. पाठः, २. 'चैत्तीं' ख. पाठः, ३. 'लशेषु तु' घ. पाठः, ४. 'हनमपि का' पाठः

www.shripuram.org
Shripuram publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

पुंसूक्तस्य षोडशर्चः 'इदं विष्णुरपि' तदीशान्ताः अन्ते ततद्देवतानामयुक्ताः क्रमात् स्नानमन्त्राः प्रोक्ताः। स्नानक्रमं ब्रुवे।।९०।।

विवरणम्।

स्नानमन्त्रा इति। सप्तदशानां द्रव्यपूरितानां ब्रह्मकलशानामभिषेकमन्त्राः। तदीशान्ता इति। तत्तद्द्रव्याणां देवताश्च तत्तदृगन्ते प्रयोक्तव्याः पूरणे स्नपने चासां प्रणवचतुर्थ्यन्ताख्यनतिलक्षणमन्त्ररूपेण प्रयोगः। पुनरप्यस्ति भेदः। वक्ष्यति च - 'सर्वत्र तत्तदणुदैवतमूलतारैः' इति।।९०।।

मानुषदिक्खण्डघटैर्ब्रह्मघटेनाथ मानुषविदिक्स्थैः।
दैविकदिक्कोणगतैः सप्तदशद्रव्यके हरिं स्नपयेत्[1]।।९१।।

विमर्शिनी।

सप्तदशद्रव्यके सप्तदशद्रव्यस्नाने पूर्वं मानुषदिक्खण्डघटैः अथ ब्रह्मघटेन, पुनर्मानुषविदिक्स्थैः खण्डैः, पुनर्दैविकदिक्कोणगतैश्च हरिं स्नपयेत्।।९१।।

विवरणम्।

मानुषदिक्खण्डघटैरिति। मानुषावरेण पूर्वादिचतुर्दिग्गतखण्डवर्तिकलशैस्तावत् पूर्वं स्नपयेत्। ततो ब्रह्मकलशेन पुनस्तु मानुषावरणे आग्नेयादिकोणगतखण्डवर्तिकलशैः पश्चाद्दैविकावरणे दिक्कोणगतकलशैरेव। नेह पूरण इव प्रादक्षिण्यक्रम इति भावः मानुषखण्डेषु पूर्वं ब्रह्मकलशेन पुनस्तदीयपरिकलशैः स्नपनम्। वक्ष्यति च - 'द्रव्यघटेस्तदीयपरिकुम्भैश्चे'ति। तत्र क्रमक्लृप्तिमपि तदैव वक्ष्यति - 'प्रकृत्याश्रितमाश्रित्य क्रम'मित्यादि। तद्विषये मन्त्रक्लृप्तिमपि वक्ष्यति - 'निर्दैवतैः परिघटै'रित्यादि। इह च मानुषदिक्खण्डगतेषु पाद्यार्घ्याचमनीयगव्यद्रव्येषु[2] ब्रह्मकलशेषु सपरिकलशेषु सहस्रशीर्षेत्यादिचतस्र ऋचः तत आज्यद्रव्ये प्रधानब्रह्मकलशे तस्माद्विराडिति, पुनर्दध्यादिषु यत्पुरुषेणत्यादिचतस्र,

---

१. 'त्।।

पितृलक्ष्मीवाग्दक्षा विष्णुकवीन्द्विन्द्रयमदिनेशधनदाः।
विश्वनिर्ऋत्यजवसुगन्धर्वा दुर्गेति च क्रमात् स्नपने ।।
द्र' क. पाठः

२. 'षु सपरि' क. च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

पुनर्दैविकदिग्विदिग्गतेषूष्णोदकादिषु तस्मादश्वा इत्याद्या, यवोदकलशे त्वन्त्ये इदं विष्णुरिति विवेकः। यदुक्तम्-

प्राग्याम्यवारुणोदीच्यखण्डस्थान्मध्यगं घृतम्।
बहिः कोणगतान्मध्यदलगान् दिग्विदिक्क्रमात्॥

इति तथा।

ततः पुरुषसूक्तेन दद्यात् पाद्यादिकं क्रमात्।

इति च। इह श्रीशे दिक्तिथयो बहिर्वसुशत इत्येतन्मध्यमत्रयेऽधमं भवति।

क्षेत्रे मनुपुटे मध्ये पद्मं राजपुटैर्भवेत्।
बहिष्षोडशकान्यष्टौ दिक्षु मध्यममध्यमे॥
मध्ये तिथिपुटे क्षेत्रे तत्त्वकोष्ठैस्सरोरुहम्।
दिग्विदिक्ष्वङ्गुलितिथिमिताः स्युर्मध्यमोत्तमे॥
बाह्येत्यष्टिपुटे तत्त्वाष्टिमिता दिग्विदिक्ष्वथ।
मध्ये तत्त्वपदाब्जेष्टौ दलेष्वष्टौ च तद्बहिः॥

उत्तमाधममेतत्। तत्त्वेषुवर्गा बहिर्दिक्कोणेष्वित्येतत् उत्तममध्यमम्। अत्रैव मध्यमखण्डे दलकलशानां बहिः षोडशकलशयोग उत्तमोत्तमम्।

मध्यमोत्तममेवैषु सुनिर्वाहं पराणि तु।
दुर्निर्वाहाणि हि त्रीणि ग्राह्याण्येतान्यपीच्छया॥

इह बहिः षोडशकान्यष्टावित्यत्र वायव्यसौम्यादिखण्डयुगलेषु यान्यन्तश्चतुष्पदानि तेषां मध्ये यानि तत्क्रमादेवाग्नेयनैरृतवायव्यैशपदानि तेषु तदीयब्रह्मकुम्भाः स्युः तत्त्वाष्टिमिता दिग्विदिक्ष्वित्यत्र विदिक्ष्वन्तरमितो द्विपङ्क्तिलोपः। अष्टौ च तद्बहिरित्यष्टकलशास्तत्तद्दलकलशावरणस्थानीयाः। एवमुत्तमोत्तमे बहिष्षोडशकलशा अपि किन्तु कोणदलकलशावरणस्थानीयास्त्रयस्त्रयः स्युरिति। किं च।

'नवकानि चतुर्दिक्षु कोणेष्वष्टकमेव च।
मध्ये द्वादशपत्राढ्यं कमलञ्च प्रकल्पयेत्॥'

इति। एकादशपुटसाध्यमेतत्।

---

१. 'इति। तथा पुरुष' ङ. पाठः, २. 'गत' घ. च. पाठः, ३. 'घ्यखण्डे' ख. घ. च. पाठः, ४. 'कलशं ब' ङ. पाठः, ५. 'यः स्यु' छ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications www.shripuram.org

हेमरत्नाक्षतोपेतं गन्धोदं मध्यमे न्यसेत्।
तदीयदलकुम्भेषु गन्धोदं राशिषु क्रमात्।।
गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः फलोदकम्।
द्रावितं कदलीतोयं दिग्विदिक्ष्वैक्षवं रसम्।।
अष्टार्णेन न्यसेत् सर्वं परमेष्ठ्यादिभिस्त्विह।
क्रमाद् गव्यानि पञ्चैवं नवद्रव्याभिषेचनम्।।
परमेष्ठ्यादिभिर्गव्यैः स्नापयेन्मूलतस्त्रिभिः।
गायत्र्या तत्परिघटैर्गन्धोदैस्त्वपि मूलतः।।
ब्रह्मकुम्भेन पुंसूक्तेनातो देवेत्यनेन वा।
तुरीयदिवसस्नानमेवैतादिति तद्विदः।।

इति।।९१।।

द्रव्ये तत्त्वमिते षडर्णमनुना स्नानोदकं मध्यतः
पाद्यादीन्युपखण्डमध्यकलशेष्वात्तासनेज्यादिषु।
बाह्ये दिग्विदिगन्तरालनिहितेष्वन्तश्च दिक्कोणगे-
[1]ष्वापूर्य द्रविणानि तत्तदणुभिश्चाभ्यर्चयेच्छार्ङ्गिणि।।९२।।

विमर्शिनी।

विष्णावेव पञ्चविंशतिद्रव्यस्नानमाह - द्रव्य इति। शार्ङ्गिणी तत्त्वमिते पञ्चविंशतिमिते द्रव्ये, मध्यतो ब्रह्मकलशे, षडर्णमनुना स्नानोदकं निशाशालीत्याद्युक्तम्। बाह्ये मानुषे दिग्विदिगन्तरालनिहितेषु, अन्तर्दैविके दिक्कोणगतेषु च स्थानेषु, आत्तासनेज्यादिषु [2]कृतपीठपूजासंस्कारादिषु, उपखण्डमध्यकलशेषु उपखण्डानां मध्यस्थेषु कलशेषु पाद्यादीनि द्रविणानि तत्तदणुभिः वक्ष्यमाणमन्त्रैरापूर्य चार्चयेच्च।।९२।।

विवरणम्।

द्रव्ये तत्त्वमित इति। पञ्चविंशतिद्रव्यारम्भः। षडर्णमनुना स्नानोदकं मध्यत इति। प्रधानब्रह्मकलशे षडक्षरेण स्वदेवतामनुयुक्तेन प्राङ्निशाशालीचूर्णे त्याद्युक्त-

---

१. 'ष्वव्यक्तादिधरान्ततत्त्वगणरूपद्रव्यकाणि न्यसेत्।।', २. 'तपूजापी' ख. पाठः

www.shripuram.org

स्नानोदकद्रव्यं विन्यसेत्। पाद्यादीन्युपखण्डमध्यकलशेष्विति। परिखण्डगत-ब्रह्मकलशेषु पाद्यादीनि द्रव्याणि तत्तदणुभिश्चापूर्येत्युपरि सम्बन्धः। कीदृशेष्वित्याह - आत्तासनेज्यादिष्विति। कृतपीठपूजाकुम्भसंस्कारादिविधानोष्वित्यर्थः। किंक्रमकेष्वित्याह- बाह्ये दिग्विदिगन्तरालनिहितेष्विति। बाह्ये[1] मानुषावरणं अन्तश्च दिक्कोणगेष्वि- त्यन्तर्दैविकम्।।९२।।

पाद्यार्घ्याचामगव्यं सघृतदधिपयः क्षौद्रमर्काक्षरेणो-
ष्णोदं क्वाथोदकं मार्जनफलयवरत्नोदलोहोदकौशम्।
गायत्र्या गन्धपुष्पौपमिकमपि सधात्र्यक्षतं केरवारी-
क्षूत्थोदं तण्डुलोदं न्यसतु तदधिदैवान्तमष्टाक्षरेण।।९३।।

विमर्शिनी।

पाद्यार्घाचामगव्यं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयं गव्यं च, सघृतदधिपयः घृतं दधि पयश्च, क्षौद्रं मधु, एतान्यष्टौ द्रव्याणि अर्काक्षरेण द्वादशाक्षरमन्त्रेण तदधिदैवान्तं चतुर्थीनमोन्तं तत्तद्देवतानामान्ते भवति यथा तथा न्यसतु। पुनस्तत्रान्तरालेषु उष्णोदमुष्णजलं, क्वाथोदकं कषायं, मार्जनफलयवरत्नोदलोहोदकौशं मार्जनं फलोदं यवोदं रत्नोदं लोहोदं कुशोदं च। गायत्र्या च पुनर्दैविके गन्धपुष्पौपमिकमपि गन्धोदं पुष्पोदम् औपमानं च, सधात्र्यक्षतम् आमलकोदकमक्षतोदकं च, केरवारि नालिकेरोदकम्, इक्षूत्थोदं, तण्डुलोदं च, दिग्विदिक्षु अष्टाक्षरेण तदधिदैवान्तं च।।९३।।

विवरणम्।

पाद्याद्यष्टसु द्वादशाक्षरं मन्त्रः, उष्णोदादिषु विष्णुगायत्री, गन्धोदादिष्वष्टाक्षरम्। तदधिदैवान्तमिति क्रियाविशेषणम्। सर्वत्र देवतामन्त्रस्तूक्तमन्त्रान्ते योज्य इति भावः। तारेण शेषेष्वप इति। एतदिहापि समानं बोद्धव्यम्।।९३।।

द्रव्याणां पुरुषः परः पितृरमावाग्दक्षविष्णूशन-
श्चन्द्रेन्द्रार्ककृतान्तविश्वधनदेरब्रह्मवस्वाह्वयाः।

---

१. 'बाह्यं मा' ख. च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

स्युः सावित्र्यपि देवता निगदिता गन्धर्ववारीश्वरा-
स्तार्क्ष्यः क्ष्मानिरृती रमाधरनृसिंहाख्यौ हयास्यः क्रमात्[1]।।९४।।

विमर्शिनी।

देवताः पठति - द्रव्याणामिति। परः पुरुषो ब्राह्मे। पुनः पितृरमावाग्दक्षविष्णू-शनश्चन्द्रेन्द्रार्ककृतान्तविश्वधनदेरब्रह्मवस्वाह्वयाः पितरः श्रीः सरस्वती दक्षो विष्णुः शुक्रः सोम इन्द्रः सूर्यो यमो विश्वदेवा वैश्रवणो वायुः ब्रह्मा वसवश्च, सावित्र्यपि मानुषे। गन्धर्ववारीश्वराः गन्धर्वा वरुणश्च, तार्क्ष्यो गरुडः, क्ष्मानिरृती पृथिवी निरृतिश्च, रमाधरनृसिंहाख्यौ श्रीधरो नृसिंहश्च, हयास्यो हयग्रीवः दैविके। एते क्रमाद् द्रव्याणां देवता निगदिताः स्युः।।९४।।

विवरणम्।

द्रव्याणामिति। अधिदेवता निगदिता इत्यन्वयः। पुरुषः पर इति ओं परंपुरुषाय नम इति मन्त्रः। रमा श्रीः वाक् सरस्वती अर्क आदित्यः कृतान्तो यमः विश्वेदेवाः घनदः कुबेरः इरो वायुः। वारीश्वरो वरुणः क्ष्मा भूमिः। रमाधरः श्रीधरः। हयास्यो हयग्रीवः।।९४।।

---

१. 'त्।। शालीपिष्टसुवर्णरत्नरजनीचूर्णाह्वयैः स्नानकं
श्यामाकाम्बुजविष्णुपर्ण्यभिधदूर्वाभिः स्मृतं पाद्यकम्।
राजीपुष्पफलाक्षतैर्यवतिलैर्गन्धैः कुशैश्चार्घ्यकं
तक्कोलेन्दुलवङ्गजातिफलसम्पन्नं तथाचामकम्।।
प्लाक्षन्यूनपयोद्रुखादिरशमीबिल्वद्विजग्रन्थिलैः
क्वाथं रात्रिसहाशिरीषकुशभद्रः सूर्यवर्तिन्यपि।
षट्कं मार्जनमीरितं सकदलीबिल्वाम्रधात्रीफलं
केरीडाडिमभव्यकं सपनसं प्राहुः फलोदाङ्गकम्।।
मुक्ता विद्रुमपद्मरागाविवैडूर्याह्वयै रत्नकं
तद्वत्काञ्चनरूप्यताम्रकमयस्त्रप्वन्वितं लोहकम्।
गन्धाः शीतजलायसास्रमुरसेव्याप्तार्तयः पुष्पकं
मल्लीचम्पकजातिनन्दिबकुलस्त्रीकुन्दयूथ्यम्बुजम्।।
हैमं सुवर्णदरकूर्मरथाङ्गमौपमानं जटामुरयुतामलकी सपिष्टा।
ज्ञेयाजिते सयवतण्डुलमाषशालिनीवारवैणवमुदीरितमक्षताङ्गम्।।
इदमृग्धि' क. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

इदमृग्धिरण्यवर्णा आपोह्विष्ठप्रजापतेनत्वत् ।
तेजोऽसीति दधिक्राव्णोऽथाप्यायस्वमन्त्रमधुमत्यः ।।९५ ।।

विमर्शिनी ।

स्नानमन्त्रान् पठति - इदमिति । इदमृक् 'इदं विष्णुः', 'हिरण्यवर्णाः शुचयः', 'आपोहिष्ठ', 'प्रजापते न त्वत्', 'तेजोऽसी'ति 'दधिक्राव्णो अकारिषम्', आप्यायस्वमन्त्र-मधुमत्यः 'आप्यायस्व'मन्त्रो 'मधु वाता इत्यादि तिस्र ऋचश्च ।।९५ ।।

विवरणम् ।

इदमृगिति इदं विष्णुः । मधुमत्यो । मधुवातास्तिस्रः ।।९५ ।।

आकृष्णेनाश्वत्थे भद्रंकर्णेभिर्ऋग् गणानां त्वा ।
वायो ब्राह्मोपत्वा देवस्य त्वा च मानुषे मन्त्राः ।।९६ ।।

विमर्शिनी ।

'आकृष्णेन रजसा, अश्वत्थे वो निषदनं', 'भद्रं कर्णेभिः' ऋक् 'गणानां त्वा', 'वायवायाहि', 'ब्रह्मजज्ञानम्' 'उप त्वाग्ने', 'देवस्य त्वा च, एते मानुषे मन्त्राः ।।९६ ।।

विवरणम् ।

भद्रं कर्णेभिर्ऋगिति । भद्रं कर्णेभिरितीयमृगित्यर्थः । वायो इति वायवायाहि । ब्रह्म इति ब्रह्मजज्ञानम् ।।९६ ।।

विष्णोरराटमिति तत्त्वायामि सुपर्णमित्यतः स्योना ।
शन्नो या दिव्या यासां च परोमात्रयाणवो दैवे ।।९७ ।।

विमर्शिनी ।

'विष्णोरराटमिति, 'तत् त्वायामि' 'सुपर्णं वस्ते', 'स्योना पृथिवि,' 'शन्नो देवीः' 'या दिव्या आपः', 'यासां राजा,' 'परो मात्रया,' एते दैवे दैविके अणवः ।।९७ ।।

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्

*सुवर्णमितीति। सुवर्णं धर्मं'। अत[1] इति पुनरित्यर्थः। शन्न इति। 'शन्न इन्द्राग्नी'। यासां चेति। 'यासां देवाः'।।९७।।

ब्राह्मेऽतो देवा इति मनवः स्नपने स्वपूरणाणुयुताः।
इति पञ्चविंशतिमितद्रव्यस्नानक्रमो हरौ प्रोक्तः।।९८।।

विमर्शिनी।

ब्राह्मे 'अतो देवा' इति स्नपने स्वपूरणाणुयुताः द्वादशाक्षरादिमन्त्राः स्वस्वदेवतानामन्त्राश्चावसाने युक्ताः एते मनवः स्युः। इति हरौ पञ्चविंशतिमितद्रव्यस्नानक्रमः पञ्चविंशतिमितैर्द्रव्यैः स्नानक्रमः प्रोक्तः।।९८।।

विवरणम्।

अतो देवा इति सूक्ताभिप्रायम्[2]। तदुक्तम् - मध्यतो देवसूक्तं त्विति। स्वपूरणाणुयुता इति। स्नानमन्त्रास्तदीशान्ता इति चोक्तम्। इह त्विदं विष्णुरित्याद्युक्तमन्त्रं[3] द्वादशाक्षराद्युक्तमन्त्रं पितृप्रभृत्युक्तदेवतामन्त्रं च क्रमेणोक्त्वाभिषेकः। तत्तदणुदैवमूलतारैरित्येतत् सर्वत्र समानम्। परिकलशेषु तु निर्दैवतैः परिघटैरित्येवं नियम इति।

त्रिंशत्सूत्रयुते क्षेत्रे मध्ये सनवकं शतम्।
तत्त्वसंकृतितत्त्वानि दिग्विदिङ्मध्यतो बहिः।।
स्यात् त्रयोविंशतिपुटेऽप्येवं मध्ये बहिः पुनः।
दिग्विदिङ्मध्यतस्तिथ्यङ्कार्का वा नवकानि वा।।

इति। नालीकं नवभिः पदैरित्युक्तरीत्या मध्यतः सनवकं शतं विधाय वीथीं समन्ततो मृष्ट्वा त्रयोविंशतिपुटे दिग्विदिगन्तरालेषु नवकान्येव। त्रिपञ्चशद्विशतं तिथिनवार्कमिताश्चेत् सैकं त्रिशतम्। एकोनत्रिंशत्पुटे तु बहिस्तत्त्वसंकृतितत्त्वमिताश्चेत् नवाधिकं पञ्चशतमिति। तत्र च।

अन्तः स्नानाम्बु पैशाचे तैलं गौलं च केर्यपः।
शान्त्यपो[4] दिक्षु कोणेषु केवलं मङ्गलोदकम्।।

---

* 'सुवर्णम्' इति विवरणपाठः, १. अथ छ. पाठः, २. 'यः' घ. च. पाठः, ३. 'द्युक्तं मन्त्रं' ख. घ. पाठः, ४. 'शाल्यपो' ख. ङ. पाठः

Shripuram Publications www.shripuram.org

मृन्मूलकादलरसशकृन्तीह भृशादिषु।
क्रमेण बिम्बशुद्ध्युक्तपल्लवादिचतुष्टयम्।।
मानुषे दिग्विदिङ्मध्येष्वपि पाद्यादिषोडश।
गन्धादितण्डुलोदान्तान्यप्याशासु च दैविके।।
वासुदेवादिशान्त्यादिविष्णवाद्या बहिरावृतौ।
पाद्यादिषु महाब्राह्मे चोक्तास्त्वेवेह देवताः।।

इति।

अन्तः स्नानाम्ब्विति प्रधानब्रह्मकलशे स्नानोदकद्रव्यं न्यसेदित्यर्थः। कोणेष्विति चतुर्ष्वपि कोणेषु मङ्गलोदकमेवेत्यर्थः। मृण्मूलेति पैशाच एवान्तरालेषु चतुर्षु मृदादीनि चतुर्षु च पल्लवादीनीत्यर्थः। बिम्बशुद्धौ चैवमुक्तम्। क्षीरिश्रीबकुलाम्रेत्यादि। पाद्यादिषोडशेति पाद्यार्घ्याचामगव्यमित्याद्युक्तानि कुशोदकान्तानि। दैविक आशाव्याशास्विति दिग्विदिक्षु तैलादीनां वासुदेवाद्या देवताः मङ्गलोदकानां शान्त्याद्याः मृन्मूलादीनां विष्णुमधुसूदनाद्याः।

यवनीवारसिद्धार्थतुलसीद्वयैवणैवः।
तिलैः शान्त्युदकं षड्भिश्चतुर्भिर्मङ्गलोदकम्।।
इन्द्रवल्यङ्कुरं पद्मेकपद्मञ्च पैप्पलम्।

मृन्मूलानि गर्भाधानोक्तान्येव। तैलादिचतुर्षु 'त्वं विष्णो सुमति'मिति, मङ्गलोदके 'विष्णोर्नुकमिति,' मृन्मूलाद्यष्टसु तु 'मूर्धानं दिवो', 'या दिव्या' 'या ओषधीः' 'गन्धद्वारां' 'हंसश्शुचिषद्' 'विष्णोरराटं' 'सोमं राजानां' विश्वतश्चक्षुरि'ति मन्त्राः। पाद्यादिषु तु पूर्वोक्ता एवेति।।९८।।

अधमाधमपूर्वमुत्तमोमपर्यन्तमिहाभिषेचनम्।
नवधा परिचक्षते बुधाः क्रमशः शङ्करशाङ्र्गधन्वनि।।९९।।

विमर्शिनी।

अथ शिवनारायणकलशक्लृप्तिमाह - अधमाधमेति। इह शङ्करशाङ्र्गधन्वनि

Shripuram Publications
www.shripuram.org

अधममध्यमोत्तमेषु प्रत्येकमधममध्यमोत्तमयोगादभिषेचनं क्रमशो बुधा नवधा परिचक्षते आहुः।।९९।।

विवरणम्।

अथ वैष्णवमेव हरिहरेऽपि सप्तदशद्रव्यस्नपनमिति तत्प्रकरणमिदानीं प्रस्तौति - अधमाधमपूर्वमिति। नवधेत्यधममध्यमोत्तमेष्वप्यधमादिभेदादिति भावः।।९९।।

[1]बाणाद्रिनन्दकृतयः कलशा हरीशे
त्र्यूनं शतं सनवविंशतिकं शतं च।
तत्त्वोत्तरद्विशतकं द्विशती सविश्वा
सा सप्तसप्तितियुता[2] त्रिशती सताना।।१००।।

विमर्शिनी।

हरीशे एतत्संख्याः कलशाः स्युः - बाणाद्रिनन्द्रिकृतयः बाणकृतिः पञ्चविंशतिः अद्रिकृतिरेकोनपञ्चाशत् नन्दकृतिरेकाशीतिः इत्यधमत्रयम्। त्र्यूनं शतं सप्तनवतिः सनवविंशतिकं शतं च नवविंशत्यधिकशतं, तत्त्वोत्तरद्विशतकं पञ्चविंशत्यधिकशतद्वयमिति मध्यमत्रयम्। सविश्वा द्विशती त्रयोदशाधिकशतद्वयं, सप्तसप्ततियुता सा सप्तसप्तत्यधिक-शतद्वयं, सताना त्रिशती एकोनपञ्चाशदधिकत्रिशतमिति (उत्तमत्रयम्)।।१००।।

विवरणम्।

आशुगवर्गः पञ्चविंशतिरित्यादि प्रतिपत्तव्यम्। सा सप्तसप्ततियुतेति द्विशती। अद्रिकृतिस्त्रिशत्येति सहेति शेषः। एकोनपञ्चाशदधिकं त्रिशतमित्यर्थः।।१००।।

आज्यादि[3]भिर्हरिवदत्र कषायनिष्ठै-
र्द्रव्यैस्तु सप्तदशभिस्त्र्यधमाभिषेकाः।
शैलाङ्कशङ्करपुटाहितपञ्चसप्त-

---

१. 'तत्राशुगादिनववर्गमिता घटाः स्युस्त्र्यूनं' क. पाठः, २. ताद्रिकृतिस्त्रिशत्याः' क. पाठः, विवरण पाठश्च, ३. दि 'कक्वथितनिष्ठहरिप्रदिष्टद्रव्यै' ख. पाठः

www.shripuram.org

गोवर्गसङ्ख्यकलशैर्विहिताः क्रमेण[1] ।।१०१ ।।

विमर्शिनी ।

अत्र शङ्करनारायणेऽपि हरिवद् विष्णुवद् शैलाङ्कशङ्करपुटाहितपञ्चसप्तगोवर्गसंख्यकलशैः सप्तनवैकादशपुटेषु कल्पितैः पञ्चविंशत्येकोनपञ्चाशदेकाशीतिकलशैराज्यादिभिः कषायनिष्ठैः सप्तदशभिर्द्रव्यैः त्र्यधमाभिषेकाः अधमाधमाधममध्यमाधमोत्तमाश्चाभिषेकाः क्रमेण विहिताः ।।१०१ ।।

---

१. 'अ ।। मुक्ताफलं कुलिशविद्रुममब्जपुष्पब्रह्मादिरागशशिसूर्यपदादिकान्तम् ।
वैडूर्यगारुडशतक्रतुनीलसायस्कान्तं त्रिलोचनहरौ स्फटिकं च रत्नम् ।।
श्रीमातुलुङ्गकुटचामलकाम्रकेरीरम्भाकपित्थबदरीफलपूरभव्यम् ।
चोचम्पलं कनकपित्तलकांस्यसीसं ताम्रायसाररजतत्रपुलोहमाहुः ।।
भद्रं भूस्तृणयामिनीकुशशिरीषं सूर्यवर्तिन्यपि
प्रोद्दिष्टं पनसं सहा द्वितुलसीगन्धात्मकं मार्जनम् ।
गन्धो रुङ्मुरवारिसेव्यधुसृणप्तायः पटीराश्च ये
सामान्याः शशिदेवदारुघननागाश्चेह तौ द्वादश ।।
नीवारशालियवतण्डुलवेणुबीजमाषं सकङ्गुसितसर्षपमक्षताङ्गम् ।
श्यामाकबिल्वतुलसीकुशगन्धदूर्वाक्रान्त्यक्षतार्तवपयोरुहमत्र पाद्यम् ।।
दधं (?) न्याक्षताढ्यं तिलफलयवकौशैर्वचागन्धपुष्पै-
राज्यार्घ्यं जातितक्कोलशशिकुसुमगन्धश्रियाचामकं स्यात्
क्वाथे श्रीखादिरग्रन्थिलपनसशमीनीपशम्याकजम्बू-
क्षीर्याम्रब्रह्ममाधूकमपि च भसिते तत् करीषं सुगन्धम् ।।
राजीनीवारपद्मैर्यवतिलतुलसीब्रह्मभिर्वेणुबीजैः
शान्त्यम्भो मङ्गलाम्भश्चलदलमुखजैन्द्यर्जुनाशोककौशैः
कार्यं पद्मैकपद्मान्वितमथ कठिनीतीरमध्यात् तटाका-
न्नाकुक्षेत्रादिवेदीवृषकरिकिरिशृङ्गाच्च गृह्णातु मृत्स्नाः ।।
नीवारगोधूमयवप्रियङ्गुश्यामाकशालीतिलवैणवानि
बीजानि मुद्गच्छणवन्ति कुन्दफलिन्युपेतं शिवभावि पुष्पम् ।।
सद्यो' क. पाठः.

Shripuram Publications
www.shripuram.org

**सद्योजातकवामवक्त्रबहुरूपेशानपञ्चाक्षरा-
प्यायस्वेति पयोवधीह मधुवातब्रह्महृद्भ्यां मधु।
अश्वत्थे शिरसा जिनार्णशिखया पुष्पावतीलोचने-
नापोह्यस्त्रमयाणुना पुरुषपङ्क्त्यर्णाणुनेत्याक्षतम्॥१०२॥**

विमर्शिनी।

तेषु त्रिषु स्नानमन्त्राणामेव विशेष इति तान् पठति - सद्य इति सद्योजातकवामवक्त्रबहुरूपेशानपञ्चाक्षराणि 'सद्योजातं', 'वामदेवाय', 'तत्पुरुषाय', 'अघोरेभ्यः', 'ईशानः सर्वविद्यानां', पुनः पञ्चाक्षरम्, आप्यायस्व इति पयोवधि पाद्यार्घ्याचमनीयगव्यघृतदधिक्षीरेषु सप्त मन्त्राः। इह मधुवातब्रह्महृद्भ्यां 'मधु वाता' इति तिस्रः ऋचः, पञ्चब्रह्महृदयेन च मधु मधुस्नानम्। 'अश्वत्थे वः,'[1] शिरसा पञ्चब्रह्मशिरसा कषायस्नानम्। जिनार्णशिखया 'ओं शङ्कराय विद्महे' इत्याद्यया गायत्र्या ब्रह्मशिखया चोष्णोदकस्नानम्। पुष्पावतीलोचनेन 'पुष्पावतीः' ब्रह्मनेत्रेण च फलोदकस्नानम्। 'आपो हि ष्ठ' अस्त्रमयाणुना ब्रह्मास्त्रमन्त्रेण च मार्जनस्नानम्। पुरुषपङ्क्त्यर्णाणुना 'तत्पुरुषेण' व्योमव्यापिदशाक्षरेण चाक्षतोदस्नानमिति। आक्षतम् अक्षतोदपर्यन्तस्नानम्॥१०२॥

विवरणम्।

पयोवधीहेति। सप्तानां सप्त मन्त्रा उक्ताः। ब्रह्महृदादिपदैः पञ्चब्रह्मणां हृदयाद्यङ्गान्युक्तानि। जिनार्णा हरिहरगायत्री। पुरुषपङ्क्त्यर्णाणुनेति तत्पुरुषव्योमव्यापिदशार्णयोर्ग्रहणम्। आक्षतमिति मधुकषाययोरुष्णोदकफलमार्जनाक्षतोदकानाञ्चेत्यर्थः॥१०२॥

**तन्महेशदशवर्णतः परं व्योमजैनलिपिपङ्क्तिवर्णतः।
त्र्यम्बकाणुकवचेन मानऋग्विष्णुजैनलिपिना यवोदकम्॥१०३॥**

विमर्शिनी।

तन्महेशदशवर्णतः 'तन्महेशाय' इति गायत्र्या व्योमव्यापिदशाक्षरेण च परं रत्नोदकस्नानम्। व्योमजैनलिपिपङ्क्तिवर्णतः व्योमगायत्र्या तद्दशाक्षरेण च लोहोदस्नानम्। त्र्यम्बकाणुकवचेन 'त्र्यम्बकं यजामहे' ब्रह्मकवचेन च गन्धोदकस्नानम्। मानऋक् 'मा नस्तोके', विष्णुजैनलिपिना 'नारायणाय विद्महे' इत्याद्यया गायत्र्या यवोदकम्॥१०३॥

---

१. 'वः पञ्च' ख. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्।

तन्महेशदशवर्णत इति। तन्महेशगायत्री व्योमव्यापिदशार्णश्च व्योमजैनलिपि-र्व्योमगायत्री। मानऋग्विष्णुजैनलिपिनेति। मानस्तोके विष्णुगायत्री च। *आयवोदकमिति। रत्नलोहगन्धयवोदकानां कोणभाजामित्यर्थः।।१०३।।

इत्युक्तसद्यादिकमन्त्रकाणां सहस्रशीर्षाद्यजितोक्तमन्त्रान्।
एकैकमादौ समुदीर्य[1] मन्त्री संस्नापयेच्चाभिहितक्रमेण।।१०४।।

विमर्शिनी।

मन्त्री मन्त्रविशेषज्ञः इत्युक्तसद्यादिकमन्त्रकाणां सद्योजातादिसप्तदशविधानमुक्तानां मन्त्राणाम् आदौ सहस्रशीर्षाद्यजितोक्तमन्त्रान् वैष्णवोक्तसहस्रशीर्षादिमन्त्रेषु एकैकं समुदीर्य अभिहितक्रमेण 'मानुषदिक्खण्डघटै'रित्यादि श्लोकोक्तक्रमेण संस्नापयेत्।।१०४।।

विवरणम्।

मन्त्रीति देवतामन्त्रयोगाद्युक्तम्। अभिहितक्रमेणेति। तदुक्तं- 'मानुषदिक्खण्डघटै[2]'रि-त्यादि।।१०४।।

तिथिसङ्ख्यपुटेऽधमाधमं रचयेच्छैलपुटेन मध्यतः।
नवकान्यपि दिग्विदिक्षु तत्परितोऽष्टाविति मध्यमाधमम्।।१०५।।

विमर्शिनी।

अथ मध्यमाधमादिकमाह - तिथीति। तिथिसंख्यपुटे पञ्चदशपुटे क्षेत्रे मध्ये शैलपुटेन सतपुटेनाधमाधमं रचयेत्। तत्परितो वीथ्या बहिः दिग्विदिक्षु अष्टौ नवकान्यपि रचयेदिति मध्यमाधमं स्यात्।।१०५।।

विवरणम्।

मध्यतः शैलपुटेनाधमाधमं रचयेदिति। शैलाङ्कशङ्करपुटेत्यत्र शैलपुटाहितपञ्च-विंशतिकलशरूपमिति भावः। नवकान्यप्यष्टौ[3] रचयेदिति। त्रित्रिपुटास्तद्वीथयः।।१०५।।

---

* 'आयवोदक'मिति विवरणरीत्या पदच्छेदः।

१. 'परिजप्य' ख. च. पाठः, २. 'खण्डगतै' छ. पाठः, ३. 'नवकान्यष्टौ' च. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

गुलेक्षुकेरोदकतैलशान्तिमङ्गल्यमृद्भस्मजलानि बाह्ये।
ब्राह्मेण बीजेन घृतादिकान्ते दिक्कोणदेशेष्वभिपूरयेच्च॥१०६॥

विमर्शिनी।

तत्र घृतादिकान्ते आज्योष्णोदकेत्याद्युक्तसप्तदशद्रव्यान्ते तद्बाह्ये दिक्कोणदेशेषु गुलेक्षुकेरोदकतैलशान्तिमङ्गल्यमृद्भस्मजलानि गुलम् इक्षूदकं नालिकेरोदकं तैलं शान्तिजलं मङ्गल्यजलं मृज्जलं भस्मजलं च ब्राह्मेण बीजेन 'कं' इति ब्रह्मबीजेनाभिपूरयेच्च॥१०६॥

विवरणम्।

घृतादिकान्त इत्यर्धमोक्ताज्योष्णोदकादिकषायान्तपूरणे[१] कृते इत्यर्थः॥१०६॥

त्वं विष्णो इति दिक्ष्वथाश्रिषु पुनर्विष्णोर्नुकं शन्न इ-
त्यश्वक्रान्तऋगुद्धृतासि च पुरोयुक्तैः क्रमाद् ब्रह्मभिः।
केरोदावधि संहतैरथ पृथग्भूतैश्च सद्यान्तिमै-
र्मूलोङ्कारसमन्वितैः स्नपितयेत् स्नाते यवोदान्तिमैः॥१०७॥

विमर्शिनी।

यवोदान्तिमैः सप्तदशद्रव्यैः स्नाते सति दिक्षु 'त्वं विष्णो सुमतिमि'ति, अथाश्रिषु 'विष्णोर्नुकं' 'शन्नो देवीरि'ति 'अश्वक्रान्त'ऋक्, 'उद्धृतासि वराहेण' इति वैष्णवमन्त्रपुरोयुक्तैः, केरोदावधि गुलेक्षुकेरोदस्नानेषु संहतैः समस्तैः ब्रह्मभिः, अथ पृथग्भूतैः सद्यान्तिमैश्च पञ्चभिर्ब्रह्मभिश्च एतेषामन्ते मूलोङ्कारसमन्वितैश्च स्नपितयेत् स्नपितं कुर्यात्॥१०७॥

विवरणम्।

त्वं विष्णो इतीति। यवोदान्तिमैः स्नाते देवे सत्येतैरपि तं स्नपितं कुर्यादिति। केरोदावधि संहतैरिति गुलेक्षुनालिकेरोदकेषु पञ्चब्रह्माणि समस्तानि स्युः। तैलादिपञ्चस्वीशानादिसद्योजातान्ततया व्यस्तानि च स्युरित्यर्थः। मूलोङ्कारसमन्वितैरिति। सर्वत्र तत्तदणुदैवतमूलतारैरित्येतदेवोक्तम्। देवतास्थाने च ब्राह्मण बीजेनेत्येतदेव योज्यम्॥१०७॥

---

१. 'धमोत्तराज्यो' च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

क्षेत्रे विंशतिसूत्रकेऽधमभवं मध्ये तु चेन्मध्यमं
वीथिं पङ्क्तियुजोत्तमं यदि तु पङ्क्त्यैतद्बहिस्तत्क्रमात्।
कुर्यात् षोडश पञ्चकानि नवकान्यप्यन्तरा गन्धकं
विन्यस्येद्धरिमूलतोऽन्यदखिलं प्राग्वद् द्वयीतीतरा।।१०८।।

विमर्शिनी।

मध्यममध्यमं मध्यमोत्तमं चाह - क्षेत्र इति। विंशतिसूत्रके एकोनविंशतिपुटे क्षेत्रे मध्ये अधमभवं मध्यमं चेत् पङ्क्तियुजा, मध्ये उत्तमं यदि तु पङ्क्त्या च वीथिं कुर्यात्। एतद्बहिस्तत्क्रमात् मध्यमं चेत् षोडश पञ्चकानि, उत्तमं यदि षोडश नवकान्यपि कुर्यात्। अत्रान्तरा अन्तरालेषु हरिमूलतः वैष्णवाष्टाक्षरेण गन्धकं गन्धोदकं विन्यस्येत्। अन्यदखिलम् आज्यादिकं गुलादिकं च प्राग्वत्। इतरा द्वयी मध्यममध्यमं मध्यमोत्तमं चेति स्यात्।।१०८।।

विवरणम्।

क्षेत्रे विंशतिसूत्रक इति मध्ये अधममध्यमञ्चेत् परितः पङ्क्तिद्वयेन विथिं[1] कुर्यात्। मध्येऽधमोत्तमं चेत् परित एकपङ्क्त्या वीथीं[2] कल्पयेत्। तत्रैकोनविंशतिपुटे मध्ये नवपुटाहितसप्तवर्गसंख्यकलशरूपमधममध्यमं विधाय पङ्क्तिद्वयेन वीथिं मृष्ट्वा बहिर्दिग्विदिगन्तरालखण्डतया षोडश पञ्चकानि कल्पयेत्। एतन्मध्यममध्यमम्। अत्रैव क्षेत्रे मध्ये शङ्करपुटाहितनववर्गसङ्ख्यकलशरूपमधमोत्तमं विधायैकपङ्क्त्या वीथीं कल्पयित्वा बहिः षोडश नवकानि कुर्यादेतन्मध्यमोत्तमम्। अन्तरेति अन्तरालेष्वित्यर्थः। अन्यदखिलं प्राग्वदिति। मध्यमाधमवत्। घृतादिकषायान्तं पूरणे कृते बहिर्गुलेक्षुतोयाद्यष्टभिः दिग्विदिक्षु पूर्वमेव पूरणं कार्यमित्यर्थः। इतरा द्वयीति। एवमन्यद् द्वितयं मध्यमे मध्यममुत्तमञ्चेति भावः।।१०८।।

क्षेत्रे तत्र त्रयोविंशतिपुट इषुवर्गात्मकद्रव्यंक्लृप्त्या[3]
मध्ये कृत्वाष्टयुक्तं शतमथ परितः पञ्चकोदञ्चितानि।
दिक्कोणाभ्यन्तराण्यारचयतु नवकाढ्यानि वा सत्यकादि-
स्थानस्थानि त्रिकाणि द्विविधविधिसमान्युत्तमार्वाग्द्वयीति।।१०९।।

---

१. 'वीथीं' घ. पाठः, २. 'विथिं' ख. पाठः, ३. 'व्ययुक्त्या' इति विवरणानुसारी पाठः

shripuram.org
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

उत्तमत्रैविध्यमाह - क्षेत्र इति। तत्र त्रयोविंशतिपुटे क्षेत्रे मध्ये इषुवर्गात्मकद्रव्यक्लृप्त्या पञ्चदशपुटैः पञ्चविंशतिद्रव्यक्लृप्त्या मानुषान्तरालगतत्रिकैः सहाष्टोत्तरं शतं कृत्वा, अथ परितो दिक्कोणाभ्यन्तराणि पञ्चकोदिञ्चितानि पञ्चकैर्युक्तानि वा नवकाढ्यानि वा आरचयतु। उत्तमाधमं चेत् पञ्चकानि, उत्तममध्यमं चेद् नवकानीति विभागः। सत्यकादिस्थानस्थानि दिगन्तरालयोर्मध्यस्थानि त्रिकाण्यन्यान्यन्तरालानि वा[1]रचयतु। तानि तु द्विविधविधिसमानि उत्तमस्याधमे मध्यमे च समानि। उत्तमार्वाग्द्वयी उत्तमत्रितयस्य अधोगतद्वयमिति स्यात्।।१०९।।

विवरणम्।

इषुवर्गात्मकद्रव्ययुक्त्येति। नालीकं नवभिः पदैरित्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः। सत्यकादिस्थानस्थानीति। अनयोर्द्वयोरपि विधानयोस्सत्यकाद्यपरान्तरालेषु त्रिकाण्यपि कल्पनीयानीत्यर्थः। दिग्गतखण्डानभित एते त्रिका खण्डा भवन्ति तेषा कोणखण्डानाञ्च मध्येष्वितराणि महान्तरालानीति। इत्युत्तमार्वाग्द्वयीति। एवमुत्तमत्रयेऽर्वाचीनं द्वयमधमं मध्यमञ्चेत्यर्थः।।१०९।।

तत्रोत्तमोत्तमविधौ शतमष्टयुक्तं
मध्ये बहिर्दिनकराष्टिदिनेशसङ्ख्याः।
दिक्कोणमध्यनिहिता जलधिप्रमाणा-
स्तत्सत्यकादिषु च तत्त्वपुटे घटाः स्युः।।११०।।

विमर्शिनी।

तत्रोत्तमोत्तमविधौ तत्त्वपुटे पञ्चविंशतिपुटे मध्ये पूर्ववदष्टयुक्तं शतम्। बहिर्दिक्कोणमध्यनिहिताः दिक्कोणान्तरालस्थाः दिनकराष्टिदिनेशसंख्याः क्रमेण द्वादशषोडशद्वादशसंख्याः। तत्सत्यकादिषु दिक्समीपस्थान्तरालेषु जलधिप्रमाणाः चत्वारः कलशाः स्युः।।११०।।

विवरणम्।

तत्रोत्तमोत्तमेऽप्युत्तमविधौ पञ्चविंशतिपुटे मध्ये नालीकं नवभिः पदैरित्युक्तमष्टशतं घटाः स्युरित्येवं योजनीयम्।।११०।।

---

१. 'चा' ख. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

बलां वचां चातिबलां च शङ्ख-
पुष्पीं च सक्तूदकसिंहिके च।
व्याघ्रीं कुशोदं च घृतादिकान्ते
ब्रह्माङ्गतोऽन्तर्न्यसतु त्रिकेषु।।१११।।

विमर्शिनी।

उत्तमत्रितयेऽपि साधारणं द्रव्यपूरणमाह - बलामित्यादिभिः। अन्तः घृतादिकान्ते घृतादिसप्तदशद्रव्ये पूरिते सति तत्रान्तरालगतत्रिकेषु ब्रह्माङ्गतः पञ्चब्रह्माङ्गमन्त्रैः बलां (കുറുന്തോട്ടി), वचाम् (വയമ്പ്), अतिबलां (ആനക്കുറുന്തോട്ടി), शङ्खपुष्पीं, सैव, पुनः सक्तूदकसिंहिके सक्तूदकं सिंहिकां च, (സിംഹികാ = ചെറു വഴുതിന, വ്യാഘ്രീ = വലിയ വഴുതിന) कुशोदकं च न्यसतु।।१११।।

विवरणम्।

इदानीमस्मिन् उत्तमत्रयेऽपि पूरणक्लृप्तिं दर्शयति - बलामिति। घृतादिकान्त इति। प्राग्वदाज्योष्णोदकादिकषायान्तपूरणे कृते तत्र दिक्कोणपूरितपाद्याद्यन्तरालत्रिकेषु बलाद्यष्टौ क्रमेण न्यसेदित्यर्थः। ब्रह्माङ्गत इति। समस्ततयैवाङ्गानि ग्राह्याणि।।१११।।

दिक्कोणकीर्तितगुलाद्यभिपूरणान्ते
तत्सत्यकादिषु बहिर्न्यसतु क्रमेण।
अष्टाक्षरेण सलिलानि नदीसमुद्र-
वाप्यन्धुवर्षहिमतीर्थकनिर्झराणाम्।।११२।।

विमर्शिनी।

बहिर्दिक्कोणकीर्तितगुलाद्यभिपूरणान्ते दिक्कोणेषूक्तैर्गुलादिभिः पूरिते सति पूर्वं तत्सत्यकादिषु दिक्समीपस्थान्तरालेषु क्रमेण वैष्णवाष्टाक्षरेण नदीसमुद्रवाप्यन्धुवर्षहिम-तीर्थकनिर्झराणाम्। नदीसमुद्रौ स्वयमेव। (വാപി = നെടുംകേണി, അന്ധു = കിണറ്)। वर्षं वर्षजलम्। हिमं हिमजलम्। तीर्थं तीर्थजलम्। (നിർഝരം = അരുവിയാറ്)। एतेषां सलिलानि, तदभावे तद्बुद्ध्या शुद्धजलानि च न्यसतु।।११२।।

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्।

दिक्कोणकीर्तितेति। पैशाचावरणे दिग्विदिग्गता खण्डेषु मध्यमोक्तवत् गुलेक्षूदकाद्यष्टौ विन्यस्य पुनस्तदन्तरालेषु[1] मध्ये यानि त्रिकाण्यल्पान्तरालानि तेष्वष्टसु क्रमेण नदीजलाद्यष्टौ पूर्वं विन्यसेत्। पुनरन्येषु महान्तरालेषु क्रमेण बीजतोयाद्यष्टौ विन्यसेदिति। अन्धुः कूपः।।११२।।

तत्रान्तरिक्षाद्यपरान्तरेषु
स्वमूलतो[2] न्यस्यतु बीजतोयम्।
स्वर्णं तिलं दौर्व्यकशालितण्डु-
लाम्भः क्षपापुष्पजलं क्रमेण।।११३।।

विमर्शिनी।

तत्रान्तरिक्षाद्यपरान्तरेषु कोणसमीपस्थान्तरालेषु स्वमूलतः बीजतोयं स्वर्णं, तिलं, दौर्व्यकशालितण्डुलाम्भः दूर्वाम्भः शाल्यम्भः तण्डुलाम्भश्च। क्षपापुष्पजलं क्षपाजलं (ക്ഷപാ = മഞ്ഞൾ) पुष्पजलं च क्रमेण न्यस्यतु इति।।११३।।

विवरणम्।

अन्तरिक्षाद्यपरान्तरालानि कोणखण्डानभितो रचितानि। स्वबीजत इति। हरिहरबीजं ओं ह्नमः इत्येतत्। शालितण्डुलाम्भ इति। शाल्यम्भस्तण्डुलाम्भश्च। क्षपापुष्पजलमिति। हरिद्राजलं पुष्पजलञ्च।।११३।।

उत्तमत्रितयेऽपीति व्यक्तमुक्तं प्रपूरणम्।
ततस्तत्स्नपनं कुर्यात् तत्तत्पूरणमन्त्रतः।।११४।।

विमर्शिनी।

उत्तमत्रितयेऽपि प्रपूरणं व्यक्तं स्फुटम् उक्तम्। ततस्तत्तत्पूरणमन्त्रतः स्नानोक्तमन्त्रावशिष्टेषु कलशेषु पूरणमन्त्रै[3]तः स्नपनं कुर्यात्।।११४।।

विवरणम्।

ततस्तत्स्नपनं कुर्यादिति। स्नपने क्रमोऽपि मन्त्रोक्त्यादिसिद्ध एव।।११४।।

---

१. 'षु द्वयेषु म' घ. पाठः, २. 'बीजतो' इति मूलकोशपाठः, ३. 'न्त्रस्त्र' ख. घ. ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

स्नानेऽस्मिन् नवधोदितेऽपि तदुदग् द्रव्यं समस्तं समं
न्यस्य द्रोणघटे समस्तमनुभिः सम्पूर्य गन्धाम्भसा।
इष्ट्वा सम्यगनेन सर्वकलशान्ते स्नापयेत् साधको
यज्ञायज्ञनृसूक्तरुद्रसहितव्योमाणुनेशाच्युते।।११५।।

विमर्शिनी।

शङ्करनारायणकलशस्नाने विशेषकृत्यमाह - स्नान इति। ईशाच्युते नवधा नवप्रकारेणोदितेऽपि स्नाने साधकः सर्वद्रव्याणि सर्वमन्त्रांश्च तत्र साधयितुं समर्थो गुरुः तदुद(ग्भागे?क्)तस्य कलशक्षेत्रस्योदग्भागे द्रोणघटे द्रोणवहे कलशे समस्तमनुभिः तत्तद्द्रव्याणामुक्तैर्मन्त्रैः समस्तं द्रव्यं समं समप्रमाणं न्यस्य गन्धाम्भसा संपूर्य सम्यगिष्ट्वा कलावाहनादिसहितं यथा विधानं संपूज्य अनेन सर्वकलशान्ते यज्ञायज्ञनृसूक्तरुद्रसहितव्योमाणुना यज्ञा यज्ञा वः, नृसूक्तं पुरुषसूक्तं, रुद्रं श्रीरुद्रम् एतैः सहितेन महाव्योमव्यापिमन्त्रेण स्नापयेत्।।११५।।

विवरणम्।

इहाधमाधमादिनवस्वपि कार्यं द्रोणकलशपूजनस्नपनमिति तदिदानीमभिधत्ते - स्नानेऽस्मिन् नवधोदितेऽपीति। समस्तमनुभिः समस्तं द्रव्यं समं न्यस्य गन्धाम्भसा सम्पूर्येत्यन्वयः। समं सह। सम्यगिष्ट्वेति। लिपिपङ्कजार्चन मूर्तिद्वयावाहनपूजनादिकमुक्तम्। नृसूक्तेति पुरुषसूक्तं, रुद्रेति शतरुद्रीयम्। किञ्च -

आज्यादिसप्तदश गौलमथेक्षुनालि-[1]
केर्यो रसो हरिहरेऽथ च शान्तितोयम्।
चत्वारि मङ्गलजलान्यपि पञ्चविंश-
त्येतैः सहस्रचरमं[2] स्नपनं विदध्यात्।।
गौलादौ वासुदेवाद्याः शान्त्याद्या मङ्गलोदके।
ब्रह्मबीजेन चैतेषां[3] पूरणं पूर्ववत् परम्।।

इति। हरिहरेऽपि पञ्चविंशतिद्रव्यस्नपनं केवलशुद्धोदकान्वितभेदेन वैष्णवोक्तं पञ्चविंशत्यादिसहस्रकलशान्तं स्यादेव। तदा च आज्योष्णोदकादीनि कषायान्तानि

---

१. 'नाली' ख. पाठः, २. 'परमं' छ. पाठः, ३. 'षां पूर्ववत्पूरणं' क. ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

सप्तदश द्रव्याणि तावदेतान्युक्तान्येव। पुनश्च[१]त्वारि गौलादीनि चत्वारि त्वेकमेव मङ्गलजलावृत्त्या चत्वारि भवन्ति। तत्राज्यादि नव प्राग्वद् ब्राह्मे सदैवे विन्यस्य पाद्यादिकषायान्तानि मानुषे दिग्विदिक्षु गुलादिचत्वारि तत्र भृशाद्यन्तरालेषु मङ्गलजलमावृत्त्या शोषादिचतुरन्तरालेषु विन्यसेदिति। शान्तिमङ्गलाङ्गानि वैष्णवोक्तान्येव। स्नपनं च पाद्यादिचतुर्भिः घृतेन दध्यादिचतुर्भिः उष्णोदकाद्यष्टभिश्च स्वोक्तवद् विधाय पुनस्त्वं विष्णो पञ्चब्रह्मभिर्गौलादिचतुर्भिः विष्णोर्नुकं पञ्चब्रह्मभिरावृत्त्या मङ्गलोदकेन[२] स्नपयेदिति। द्रोणकलशस्नपनमिहापि समानमिति।।११५।।

अत्यष्टिसंख्यैरिषुवर्गसङ्ख्यैर्द्रव्यैरथैतैः क्रमवर्धितैश्च।
वक्ष्यामि तैलादिकगन्धकर्पूराद्यन्व[३]येन स्नपनं स्मरारौ।।११६।।

विमर्शिनी।

अथ शिवस्य कलशविधिमाह - अत्यष्टीति। अथ स्मरारौ अत्यष्टिसंख्यैः सप्तदशसंख्यैः, इषुवर्गसंख्यैः पञ्चविंशतिसंख्यैश्च द्रव्यैः, तैलादिकगन्धकर्पूराद्यन्वयेन तैलादियोगेन गन्धयोगेन कर्पूरादियोगेन च क्रमवर्धितैः एतैः पञ्चविंशतिद्रव्यैश्च स्नपनं वक्ष्यामि।।११६।।

विवरणम्।

इदानीं शै[४]वं प्रकरणमारभते - अत्याष्टिसंख्यैरिति। सप्तदशद्रव्यैः पञ्चविंशतिद्रव्यैः पुनरेतैः पञ्चविंशतिद्रव्यैरेव तैलादीनां गन्धजलस्य कर्पूरादीनां च द्रव्याणामन्वयवशात् क्रमवर्धितैश्च। स्नपनं वक्ष्यामीति। तैलादिगन्धकर्पूराद्यन्वयभेदतस्त्रैविध्यं भवति। वक्ष्यति हि - 'स्नपनमितीशेऽभ्यधायि पञ्चविधमि'ति।।११६।।

अन्तः शान्त्युदकं प्रदक्षिणतयेन्द्रात् पञ्चगव्यं पयो
दध्याज्यं मधु रत्नकं कुशजलं गन्धाम्बु बाह्यावृतौ।
तद्वत् क्षारगुलासवाज्यदधिदुग्धाच्छोदगर्भाभिधान्
सङ्कल्प्याम्बुनिधीन् दलस्थितघटेष्वापूरयेद् वार्यपि।।११७।।

---

१. 'श्च चत्वारि' ङ. पाठः, २. 'न च स्नपयेत्। द्रोण' घ. ङ. पाठः, ३. 'न्वितेन' क. पाठः, ४. 'वप्र' क. च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

तत्र सप्तदशद्रव्यस्नाने[1] क्लृप्तिमाह - अन्तरिति। अन्तर्ब्रह्मकलशे शान्त्युदकं, बाह्यावृतौ मानुषे इन्द्रात् पूर्वस्मादारभ्य प्रदक्षिणतया पञ्चगव्यं पयः दधि आज्यं मधु रत्नकं कुशजलं गन्धाम्बु चापूरयेत्। दलस्थितघटेषु तद्वद् इन्द्रादारभ्य प्रदक्षिणतया क्षारगुलासवाज्यदधिदुग्धाच्छोदगर्भाभिधान् क्षाराद्यभिधानयुक्तानम्बुनिधीन् सङ्कल्प्य वार्यप्यापूरयेत्।।११७।।

विवरणम्।

बाह्यावृतौ इन्द्रात् प्रदक्षिणतयेत्यन्वयः। तद्वदिति। इन्द्रात् प्रदक्षिणतयेत्यर्थः। यथा क्षाराभिधं समुद्रं सङ्कल्प्य जलं ऐन्द्रे[2] ब्रह्मीय दलकलशे पूरयेत्। गुलाभिधं समुद्रं सङ्कल्प्याग्नेये दलकलशे इत्यादीति। आसवो मद्यं, अच्छोदकं स्वादूदकम्। गर्भशब्देन जलावरणमभिधीयते।।११७।।

सावित्री शीतांशुरुद्रौ हुताशः
स्कन्दो वित्तेशश्च सप्तर्षयश्च।
इन्द्रश्च स्युर्देवता बाह्यसंस्था
ईशानो ब्राह्मेऽम्बुधिष्वम्बुधीशः।।११८।।

विमर्शिनी।

तद्देवताः पठति - सावित्रीति। सावित्री, शीतांशुरुद्रौ सोमो रुद्रश्च, हुताशोऽग्निः, स्कन्दः स्वयं, वित्तेशो वैश्रवणः, सप्तर्षयः त एव, इन्द्रः स एव, एता बाह्यसंस्थाः देवताः स्युः। ब्राह्मे कलशे ईशानः। अम्बुधिष्वम्बुधीशो वरुणः।।११८।।

विवरणम्।

शीतांशुः सोमः। हुताशोऽग्निः। वित्तेशः कुबेरः। अम्बुधीशः वरुणः। इहेशानो ब्राह्म इत्यत्र क्रमो न विवक्षितः। वृत्तानुरोधार्थत्वादिति बोद्धव्यम्।।११८।।

सद्याद्याः पञ्चगव्ये निजनिजमनवो दुग्धदध्याज्यमाध्वी-
ष्वासत्येनाश्मतोये कुशमयसलिले स्याच्च देवस्यमन्त्रः।

---

१. 'नक्लृप्ति' ख. घ. ङ. पाठः, २. 'न्द्रब्रा' क. ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

गन्धद्वारेति गन्धाम्बुनि सलिलनिधिष्वष्टसु स्युः समुद्र-ज्येष्ठाद्या ब्रह्मकुम्भे स्नपनमनुरथ प्रोदिता[1] व्योमविद्या॥११९॥

विमर्शिनी।

स्नानमन्त्रान् पठति - सद्याद्या इति। अथ पञ्चगव्ये सद्याद्याः पञ्चब्रह्माणो मन्त्राः। दुग्धदध्याज्यमाध्वीषु निजनिजमनवः 'आप्यायस्वे'त्याद्याः। अश्मतोये रत्नोदके 'आसत्येन'। कुशमयसलिले 'देवस्य त्वे'ति। गन्धाम्बुनि 'गन्धद्वारेति'। अष्टसु सलिलनिधिषु 'समुद्रज्येष्ठा'द्याः। ब्रह्मकुम्भे व्योमविद्या स्नपनमनुः प्रोदिता॥११९॥

विवरणम्।

निजनिजमनव इति। आप्यायस्वदधिक्राव्णस्तेजोसिमधुवाता इत्यमी वक्ष्यति च - अश्मतोयं रत्नजलम्। देवस्य मन्त्र इति। देवस्य त्वा सवितु[2]रित्यादिमन्त्रस्य ग्रहणम्। मन्त्रक्रमादेव स्नपनक्रमोऽपि लभ्यते। तत्तदणुदैवतमूलतारैरित्येतत्सर्वत्र योजनीयम्। यदस्माभिर्वैष्णवे चतुर्विधमधिकमुक्तं तदिहापीष्यत एवेति॥११९॥

तत्त्वद्रव्यविधौ शिवेऽर्धशतसंयुक्ते घटानां शते
क्षेत्रेऽत्यष्टिपुटे घटा नव निवेश्या ब्रह्मभागेऽम्बुजे।
दिक्कोणेषु कृशानुभूमिपरिसङ्ख्याताः क्रमाद् दैविके-
ऽथाशाश्र्यन्तरसंस्थिता नवविकाराग्न्युन्मिता मानुषे॥१२०॥

विमर्शिनी।

अथ शिवे तत्त्वद्रव्यविधौ पञ्चविंशतिद्रव्ये घटानामर्धशतसंयुक्ते पञ्चाशत्कलशयुते शते अत्यष्टिपुटे सप्तदशपुटे[3] क्षेत्रे ब्रह्मभागेऽम्बुजे नव घटा निवेश्याः। दैविके दिक्कोणेषु क्रमात् कृशानुभूमिपरिसंख्याताः त्र्येकसंख्याताः, अथ मानुषे आशाश्र्यन्तरेसंस्थिताः दिक्कोणान्तरालस्थिताः नवविकाराग्न्युन्मिताः नवषोडशत्रिमिताः निवेश्याः॥१२०॥

विवरणम्।

अथ पञ्चविंशतिद्रव्यविधौ प्रागुक्ते क्षेत्रविरचनेऽस्ति भूयान् विशेष इति तं पूर्वमुपदिशति - तत्त्वद्रव्यविधाविति। अर्धशतसंयुक्ते शत इति। षट्पञ्चाशदुपेतमेकशत-

---

१. 'व्योमविद्या सदापि॥' ख. पाठः, २. 'तुरितिम' क. ङ. पाठः, ३. 'टक्षे' च. ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

मित्येतदपोद्यते। इह मानुषे दिक्ष्वान्तरपङ्क्तिलोपो अन्तरालेषु आन्तरपदलोपः।।१२०।।

अन्तर्दिग्विदिशोर्बहिश्च कृतिसूत्रेऽभ्यन्तरेऽर्कार्कषड्-
वेदेभा द्विशते घटा नृपयुतेऽङ्गाब्धीनभूपद्विपाः।
मध्याद्याखिलखण्डकेषु नवशो द्व्यर्काधिके मानुषे
कोणेष्वेकघटाधिकं शरशतं प्रागुक्तमन्यत् समम्।।१२१।।

विमर्शिनी।

केवले द्विशते कृतिसूत्रे विंशतिसूत्रे एकोनविंशतिपुटे अन्तर्बहिश्च दिग्विदिशोः बहिरभ्यन्तरे च क्रमात् पञ्चसु स्थानेषु अर्कार्कषड्वेदेभाः द्वादश द्वादश षट् च चत्वारोऽष्टौ च घटा निवेश्याः। तत्रैव नृपयुते षोडशाधिके द्विशते पूर्वक्रमेणैव अङ्गाब्धीनभूपद्विपाः षड्चतुर्द्वादश षोडशाष्टौ च घटा निवेश्याः। द्व्यर्काधिके चतुर्विंशत्यधिके शतद्वये मध्याद्याखिलखण्डकेषु मध्याद्येष्वखिलेषु खण्डेषु नवशो घटा निवेश्याः। नवकानां पञ्चविंशतिकमित्यर्थः। पुनः शरशतं पञ्चशतं मानुषे भागे, कोणेष्वेकघटाधिकं, पूर्वं षोडशकम् इदानीं सप्तदशकमित्यर्थः। प्रागुक्तमन्यदखिलमत्रापि समम्।।१२१।।

विवरणम्।

कृतिसूत्र इति। एकोनविंशतिपुटे। बहिश्चाभ्यन्तर इति दिग्विदिशोश्चाभ्यन्तरे चेत्यर्थः। द्विशतेऽर्कार्कषड्वेदेभा इति। इभा अष्टगजाः। नृपयुते द्विशते अङ्गाब्धीनभूप-द्विपा इति। इनाः[1] सूर्याः। भूपाः षोडश राजानः द्विपा अष्टगजाः। द्व्यर्काधिके चतुर्विंशतियुक्ते द्विशते मध्याद्येष्वखिलखण्डकेषु नवशः पञ्चविंशतिर्नवकानीत्यर्थः। अत्रापि ब्राह्मे दलकलशयोगः। मानुषे कोणेष्विति। त्रिंशत्सूत्रयुते घटीशरशत इत्यत्र तत्त्वाष्टितत्त्वप्रमानिति। तत्त्वात्यष्टितत्त्वपरिमिताः स्युरिति भावः। प्रागुक्तमन्यत् सममिति। क्षेत्रे रुद्रपुट इत्यादि यदन्यदुक्तं तत्सर्वमिहापि तथैवेत्यर्थः।

गोत्रक्लृप्तपदमध्यगतैः स्यात् पञ्चविंशतिपदैररविन्दम्।
अष्टपत्रमथ तद् बहिरष्टौ दिक्षु दिक्षु नवकानि विदध्यात्।।
दिक्षु विंशदथ कोणगतानि प्रोदितान्यथ च षोडशकानि।
द्वादशाष्टकमुदीरितमेषामन्तराल इति पारगमेतत्।।

---

१. 'नः सूर्यः' घ. च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

इति ।।१२१।।

ब्राह्मे शान्त्यम्बु दैवे दिशि विदिशि पुनः पाद्यमाचाममर्घ्यं
गव्याज्यक्षौद्रदुग्धं न्यसतु दधि बहिश्चेक्षुतोयं फलोदम्।
क्वाथाम्भः सक्तुगन्धार्तवकनकजलं रत्नमुक्ताप्रवालं
दिक्कोणाभ्यन्तराले यवतिलजलदूर्वोत्पलं कौशशाली।।१२२।।

विमर्शिनी।

पञ्चविंशतिद्रव्याणां पूरणक्रममाह - ब्राह्मा इति। शिवे ब्राह्मे कलशे शान्त्यम्बु न्यसतु। दैवे दिशि विदिशि क्रमात्। पाद्यमाचाममर्घ्यं, गव्याज्यक्षौद्रदुग्धं पञ्चगव्यमाज्यं मधु क्षीरं च दधि च न्यसतु। बहिर्दिक्कोणाभ्यन्तराले क्रमाद् इक्षुतोयं, फलोदं, क्वाथाम्भः, सक्तुगन्धार्तवकनकजलं सक्तुजलं गन्धजलं पुष्पजलं कनकजलं च, रत्नमुक्ताप्रवालं रत्नजलं मुक्ताजलं विद्रुमजलं च यवतिलजलदूर्वोत्पलं यवजलं तिलजलं दूर्वाजलमुत्पलजलं च, कौशशाली कुशजलं शालीजलं च न्यसतु।।१२२।।

विवरणम्।

बहिश्च दिक्कोणाभ्यन्तराल इति योज्यम्। आर्तवेति। पुष्पजलम्।।१२२।।

ईशानः पितरो हुताशदयितावाचौ च सावित्र्यथो
वह्निः षण्मुखसोमरुद्रमहिषारीभास्यविद्येश्वराः।
ज्येष्ठाखण्डलविष्णवजैलिबिलयः पाशी दिनेशो मरुत्
प्रेताधीशरमे मही च मुनयो विश्वे च[1] तद्देवताः[2]।।१२३।।

---

१. 'पि' क. पाठः, २. 'ताः।।

शान्त्यम्भो रत्नगन्धोदककनकभृतं पाद्यकं शैलमृत्सा
दूर्वाराजीतिलैराचमनमथ सतक्कोलजातीलवङ्कम्।
अर्घ्यं दध्यम्बुदुग्धाक्षतयवतिलराजीकुशाग्रैः फलोदं
भव्यं श्रीबीजपूरामलकपनसरम्भाम्रकेरैर्महेशे।।
प्लक्षोनक्षीरिशैरीषकपनसमधूकद्विजाम्रैः कषायं
गन्धाः शीताश्रसेव्याम्ब्वगरुमुरगदप्ताः प्रसूनाम्बु जात्या।
नन्दीयुङ्मल्लिकाचम्पकसबकुलसौगन्धिकाब्जैश्च रत्नं
मुक्तावैडूर्यवज्रं मणिमरतकगोमेदपुष्येन्द्रनीलम्।।

पाद्यादीदं' क. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनि।

देवताः पठति - ईशान इति। ईशानः, पितरः, हुताशदयिता स्वाहा, वाक् सरस्वती, सावित्री, वह्निरग्निः, षण्मुखसोमरुद्रमहिषारीभास्यविघ्नेश्वराः स्कन्दः सोमः रुद्रो दुर्गा गणपतिर्विघ्नेश्वराश्च, ज्येष्ठाखण्डलविष्ण्वजैलिबिलयः ज्येष्ठा इन्द्रः विष्णुर्ब्रह्मा वैश्रवणश्च, पाशी वरुणः, दिनेशः सूर्यः, मरुद् वायुः, प्रेताधीशरमे यमः श्रीश्च, मही पृथिवी, मुनयः सप्तर्षयः, विश्वेदेवाश्च, तद्देवताः तेषां द्रव्याणां देवताः।।१२३।।

विवरणम्।

हुताशदियता स्वाहा, महिषारिर्दुर्गा, इमास्यो गणपतिः, आखण्डल इन्द्रः, अजो ब्रह्मा, ऐलिबिलिः कुबेरः, पाशी वरुणः, दिनेशः सूर्यः, मरुद्वायुः, प्रेताधीशो यमः, रमा श्रीः, मही भूमिः, विश्वे विश्वेदेवाः, इति।।१२३।।

पाद्यादीदं विष्णुरापः पुनन्त्वि-
त्यापोहिष्ठेत्यग्निमीले त्विषे त्वा।
मध्वाद्यादध्यात्ममन्त्रा उप त्वा
मा नस्तोकेऽश्वत्थ इत्याकषायम्।।१२४।।

स्नानमन्त्रान् पठति - पाद्यादीति। पाद्यादिक्रमेण 'इदं विष्णुः' 'आपः पुनन्तु' इति, 'आपोहिष्ठे'ति, 'अग्निमीले', 'इषे त्वा', मध्वाद्यादधि मध्वारभ्य दधिपर्यन्तम् आत्ममन्त्राः स्वस्वमन्त्राः। मधौ 'मधु वाताः'। क्षीरे 'आप्यायस्व'। दग्धि 'दधि क्राव्णः'। पुनः 'उप त्वाग्ने', 'मा नस्तोके', 'अश्वत्थे वः' इत्याकषायं कषायपर्यन्तम्।।१२४।।

विवरणम्।

मध्वाद्यादध्यात्ममन्त्रा इति स्वस्वमन्त्राः 'मधुवाता' 'आप्यायस्व' 'दधि क्राव्ण' इत्यमी[१]।।१२४।।

भूयः सुमित्राद्यणुरग्नआया-
ह्याद्योऽथ पुष्पावतिमन्त्रकः स्यात्।
ब्रह्मादिजज्ञानहिरण्यवर्ण-
मन्त्रौ समुद्रात्मकमन्त्रकोऽथ।।१२५।।

---

१. 'त्यादि' क. ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी ।

'सुमित्रा[1] नः' 'अग्न आयाहि' इत्याद्यः । अथ पुष्पावतिमन्त्रकः ब्रह्मादिजज्ञानहिरण्यवर्णमन्त्रौ 'ब्रह्मजज्ञानं' 'हिरण्यवर्णाः' । समुद्रात्मक मन्त्रकः 'समुद्रज्येष्ठाः' ।।१२५।।

विवरणम् ।

ब्रह्मादिजज्ञानेति । ब्रह्मजज्ञानम् । समुद्रा[2]दिकपूर्वमन्त्रा इति । 'समुद्रं गच्छ स्वाहे'त्यादिमन्त्रः ।।१२५।।

रक्षोहणमोषधयः पितरः पदपूर्वकः श्रिये त्रिष्टुप् ।
देवस्यत्वाथाशुः शिशान इति चाणवोऽत्र शाल्यन्तम् ।।१२६।।

विमर्शिनी ।

'रक्षोहणं वाचिनं' 'ओषधयः संवदन्ते', पितरःपदपूर्वकः 'पितरः पितामहा' इत्यादि, 'श्रिये जातः', त्रिष्टुबिति 'जातवेदसे सुनवाम', 'देवस्य त्वा', 'आशुः शिशानः' इति शाल्यन्तं शालीजलपर्यन्तं मन्त्राः । मध्ये ब्रह्मकलशे व्योममन्त्रकः स्यात् ।।१२६।।

विवरणम् ।

श्रिय इति श्रिये जातः । जातवेदस इति । त्रिष्टुप् प्रसिद्धा । आशुरित्याशुश्शिशानः । मध्ये व्योममन्त्रत इति व्योमव्यापिविद्यादेवता[3] इति योगोऽत्रापि भवति ।।१२६।।

द्रव्ये तत्त्वमितेऽत्र षोडशभिरप्यभ्यङ्गपूर्वैर्युते
कुम्भानां त्रिशती द्विशत्यपि समायुक्ता त्रिपञ्चाशता ।
मृत्सापार्श्वयुगस्थगन्धसलिलेऽस्मिन् कृत्युपेतत्रिश-
त्युक्ता पञ्चशती तु पञ्चसहिता कर्पूरकाद्यान्विते ।।१२७।।

विमर्शिनी ।

पञ्चविंशतिद्रव्ये द्रव्यान्तरयोगमाह - द्रव्य इति । अत्र तत्त्वमिते पञ्चविंशतिके द्रव्ये अभ्यङ्गपूर्वैः षोडशभिर्द्रव्यैर्युते कुम्भानां त्रिशती स्यात् । त्रिपञ्चाशत्समायुक्ता द्विशत्यपि । मृत्सापार्श्वयुगस्थगन्धसलिले मृत्तिकायाः पार्श्वद्वये स्थितैर्गन्धसलिलैर्युते अस्मिन्

---

१. 'त्र्या' ख. घ. ङ. पाठः, २. 'द्रादिक' इति विवरणपाठः, ३. 'तादियो' घ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

अभ्यङ्गादिसहितपञ्चविंशतिद्रव्ये कृत्युपेतत्रिशती विंशत्यधिकशतत्रयम्। कर्पूरकाद्यन्विते कर्पूरादिभिः सहिते[1] तु तत्र पञ्चसहिता पञ्चशस्युक्ता स्यात्।।१२७।।

विवरणम्।

तैलाद्यन्वयेन स्नपनेषु कलशसङ्ख्यास्तावदाह - द्रव्ये तत्त्वमितेऽत्रेति। तैलमभ्यङ्गः। मृत्सा[2]पार्श्वयुगस्थगन्धसलिलेऽस्मिन्निति। तैलाद्यन्विते तत्त्वमित द्रव्ये इत्यर्थः। तैलादिषोडशस्वष्टौ मृद एवं तासामुभयोः पार्श्वयोर्गन्धद्र[3]व्यन्यास इति। कृत्युपेतत्रिशती विंशतियुतं त्रिशतम्।।१२७।।

क्षेत्रे तत्र त्रयोविंशतिपुट इषुवर्गात्मकद्रव्ययुक्त्या
मध्ये कृत्वाष्टयुक्तं शतमथ परितः कल्पयेद् वीथिकान्ते।
दिक्कोणाभ्यन्तरस्थांस्तिथिनवदिनकृत्सम्मितान्नन्दसङ्ख्यान्
वाकुम्भान् प्राग्वदन्तर्बहिरथ कलशान् पूरयेत् तैलपूर्वैः।।१२८।।

विमर्शिनी।

तत्र तैलादिके त्रयोविंशतिपुटे क्षेत्रे मध्ये इषुवर्गात्मकद्रव्ययुक्त्या पञ्चविंशतिद्रव्यन्यायेन पञ्चदशपुटैरष्टयुक्तं शतं कृत्वाथ परितो वीथिकान्ते वीथ्या बहिः दिक्कोणाभ्यन्तरस्थान् तिथिनवदिनकृत्सम्मितान् पञ्चदशनवद्वादशसङ्ख्यांस्त्रिशते, त्रिपञ्चाशदुपेतद्विशते चेद् नन्दसंख्यान् स्थानत्रयेऽपि नवकान् कल्पयेत्। वाशब्दः कलशसङ्ख्याविकल्पद्योतनार्थः। तत्रान्तः प्राग्वत् पञ्चविंशतिद्रव्याणि पूरयेत्। अथ बहिस्तैलपूर्वैः कलशान् पूरयेत्।।१२८।।

विवरणम्।

इषुवर्गात्मकद्रव्ययुक्त्येति। नालीकं नवभिः पदैरित्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः। वीथिकान्त इति। समन्ताद्वीथीं[4] मृष्ट्वा ततो बहिरित्यर्थः। तिथिनवदिनकृत्सम्मितानिति। त्रिशत्यां नन्दसङ्ख्यान् वेति। त्रिपञ्चाशदुपेतद्विशत्याम्। प्राग्वदन्तरिति। अष्ट[5]युक्तशतपूरणम्। प्राग्वदेव ब्राह्मे शान्त्यम्बु दैव इत्युक्तरीत्यैव।।१२८।।

तैलं गुलं केररसाम्भसी च
तीर्थं सरिद्वारि तटाकवारि।

---

१. 'ते तत्र' ख. घ. पाठः, २. 'त्स्ना' क. पाठः, ३. 'रूप्य' च. पाठः, ४. 'थिं मृ' ख. छ. पाठः, ५. 'युत' च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

कूपाम्बु च न्यस्यतु दिग्विदिक्षु
सर्वादिमन्त्रैर्विषमैः समैश्च।।१२९।।

विमर्शिनी।

तत्र दिग्विदिक्षु दिक्षु कोणेषु च क्रमात् विषमैः अयुग्मैः समैर्युग्मैश्च शर्वादिमन्त्रैः 'शर्वो रुद्रः' इत्याद्यष्टमूर्तिमन्त्रैः तैलं, गुलं, केररसाम्भसी नालिकेररसं नालिकेराम्भश्च, तीर्थं, सरिद्वारि, तटाकवारि, कूपाम्बु च न्यस्यतु।।१२९।।

विवरणम्।

केररसाम्भसी चेति। नालिकेरक्षीरं तदीयजलं च। सरिद्वारि नदीतोयम्। विषमैः शर्वपशुपतिभवमहादेवमन्त्रैः। समैश्च रुद्रेशानोग्रभमिमन्त्रैः।।१२९।।

न्यस्येद् भृशादिष्वचलोक्षशृङ्ग-
वेद्युत्थिताः क्षेत्रखलोत्थिते च।
नद्यब्धितीर्थप्रभवाश्च मृत्साः
क्रमेण विद्येश्वरनाममन्त्रैः।।१३०।।

विमर्शिनी।

भृशादिष्वन्तरालेषु विद्येश्वरनाममन्त्रैः अनन्तसूक्ष्मादिभिः चलोक्षशृङ्गवेद्युत्थिताः पर्वतादुक्षशृङ्गादग्निहोत्रवेद्याश्चोत्थिताः, क्षेत्रखलोत्थि (ക്ഷേത്രം=വിളഭൂമി, ഖലം=കളം) ताभ्यामुत्थिते च, नद्यब्धितीर्थप्रभवाश्च नद्याः समुद्रात् तीर्थतश्चोद्भूता मृत्साः क्रमेण च न्यस्येत्।।१३०।।

विवरणम्।

मृत्सा[१] मृद एव। अनन्तसूक्ष्मादयोऽष्टौ विद्येश्वराः।।१३०।।

क्षेत्रे तत्र पृषत्कवर्गपुटभाजि द्वादशोर्ध्वं शतं
मर्त्यांशाश्रिविलुप्तकोष्ठघटयुक्त्याधाय तद्बाह्यतः।
दिक्षु द्वादश षोडशाश्रिषु चतुष्काण्यन्तराले त्रिशः
कृत्वा न्यस्यतु मूलतोऽभिहितमृत्पार्श्वद्वये गन्धकम्।।१३१।।

---

१. 'मृत्स्न' क. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

तत्र गन्धजलान्विते तैलादिके पृषत्कवर्गपुटभाजि पञ्चविंशतिपुटे क्षेत्रे मर्त्यांशाश्रिविलुप्तकोष्ठघटयुक्त्या अष्टोत्तरशतकलशस्य मानुषकोणेषु त्यक्तपदयोगेन द्वादशोर्ध्वं शतमाधाया तद्बाह्यतो दिक्षु द्वादश, अश्रिषु षोडश, अन्तराले त्रिशश्चतुष्काणि त्रीणि त्रीणि चतुष्काणि च कृत्वा अभिहितमृत्पार्श्वद्वये भृशादिस्थानामुक्तानां मृदां पार्श्वद्वये। मूलतो गन्धकं गन्धजलं न्यस्यतु।।१३१।।

विवरणम्।

पृषत्कवर्गपुटभाजीति। पृषत्काः शराः। मर्त्यांशेति 'नालीकं नवभिः पदैरित्यत्र[1] हि पङ्क्त्या विथिमथारचय्येति। वीथिमार्जने मानुष[2]कोणेषु नवकानि प्रकृत्या स्युस्तेष्वेकं पदमष्टकं कोणतश्चेति पुनर्विलुप्यत एव। तदिह न लेपनीयं किन्तु योज्यमेवेति। तद्योगे मध्ये द्वादशाधिकं शतं कलशास्सम्भवन्तीति। चतुष्काण्यन्तराले त्रिशः कृत्वेति। दिग्विदिङ्मध्ये त्रीणि त्रीण्यन्तरालानि प्रत्येकं चतुष्काणि कृत्वेत्यर्थः. मूलतोऽभिहितमृत्पार्श्वद्वये गन्धकमिति। तैलादिवदेवान्तर्बहिरपि सर्वं पूरणं किन्त्वयमेवाधिको भेद इति भावः।।१३१।।

एकत्रिंशत्पुटेऽन्तर्नवयुतशतमेतद्बहिर्दिग्विदिक्स्थं
चापूर्य प्रोक्तरीत्या नवकमथ सहाभ्यन्तरत्रित्रिकं च।
एतद्बाह्ये चतुर्दिक्ष्वपि घटनवकान्यद्रिसङ्ख्यानि कृत्वा
कर्पूराद्यैः समापूरयतु मनुयुगद्रव्यकैश्च क्रमेण।।१३२।।

विमर्शिनी।

तैलादिभिर्गन्धजलैः कर्पूरादिभिश्चान्विते पञ्चविंशतिद्रव्ये विधिमाह - एकत्रिंशत्पुट इति। एकत्रिंशत्पुटेऽन्तः प्रोक्तक्रमेण नवयुतशतं पञ्चविंशतिद्रव्यैरापूर्य एतद्बहिर्दिग्विदिक्स्थंनवकं सहाभ्यन्तरत्रित्रिकं[3] च कृत्वा दिक्को[4]णगतानि नवकानि तैलादिभिः, अन्तरालस्थितत्रित्रिकेषु मध्यस्थानि मृद्भिः पार्श्वद्वयस्थानि गन्धोदकैश्च प्रोक्तरीत्यापूर्य पुनरेतद्बाह्ये चतुर्दिक्ष्वपि अद्रिसङ्ख्यानि सम्भूयाष्टाविंशतिसङ्ख्यानि घटनवकानि कृत्वा कर्पूराद्यैर्मनुयुगद्रव्यकैरष्टाविंशतिद्रव्यैश्च क्रमेण समापूरयतु।।१३२।।

---

१. 'त्र पङ्क्त्या' क. ङ. च. पाठः, २. 'पकेषु' क. पाठः, ३. 'कं कृ' क. घ. पाठः, ४. 'णादिग' क. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्।

प्रोक्तरीत्या नवकमिति। नन्दसङ्ख्यान् वा कुम्भा[1]नित्युक्तनवकानि तैलं गुलमित्याद्युक्तन्यायेनेत्यर्थः। सहाभ्यन्तरत्रित्रिकञ्चेति। यद्यपि चतुष्काण्यन्तराले त्रिशः कृत्वेत्युक्तं तथापि त्रित्रिकमिति निर्देशादेव त्रिकेष्वेवाभिहितमृत्पार्श्वद्वये गन्धकमिति गन्धोदकपूरणमिति ज्ञेयम्। घटनवकान्यद्रिसङ्ख्यानीति। सम्भूयाष्टाविंशतिर्नवकानि भवन्ति। मनुयुगद्रव्यकैश्चेति। अष्टाविंशत्या द्रव्यैः।।१३२।।

पुंसेन्दुवानरपयोदपटीरवारि-
कुष्ठागरून् हरिदिशीशपदादिकेषु।
वैडूर्यनीलमणिविद्रुमवज्रमुक्ता-
गारुत्मतानि यमराड्दिशि घोरनाम्ना।।१३३।।

विमर्शिनी।

तत्र हरिदिशि पूर्वभागे ईशपदादिकेषु ईशकोणगतं नवकमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण पुंसा तत्पुरुषेण इन्दुवानरपयोदपटीरवारिकुष्ठागरून् न्यसतु। (ഇന്ദു = കർപ്പൂരം, വാനരം = കണ്ടിവെണ്ണ, പയോദം = മുത്തങ്ങാ, പടീരം = ചന്ദനം, വാരി = ഇരുവേലി, കുഷ്ഠം = കൊട്ടം, അഗരു = അകിൽ) पुनर्यमराड्दिशि दक्षिणभागे घोरनाम्ना अघोरेण वैडूर्यनीलमणिविद्रुमवज्रमुक्तागारुत्मतानि न्यसतु।।१३३।।

विवरणम्।

पुंसा तत्पुरुषेण पयोदो मुस्ता वारि हिरिवेरं हरिदिशि प्राग्भागे। हरिरिन्द्रः। ईशपदादिकेष्विति। स[2]प्तसु नवकेष्विति शेषः। ईशपदमैशखण्डं आदिर्येषामिति समासः। तद्गुणसंविज्ञानसमासपक्षे ऐश[3]नवके कर्पूरादिपूरणारम्भः, इतरपक्षे तदनन्तरनवक एवेति बोद्धव्यम्। मणीति माणिक्यग्रहणम्। यमराड्दिशि दक्षिणभागे। यस्मिन्नगरुपूरणं तदनन्तरनवके चैतत्पूरणारम्भः।।१३३।।

न्यग्रोधपिप्पलशिरीषपलाशबिल्व-
प्लक्षाम्रजक्वथितवार्यजतः प्रतीच्याम्।

---

१. 'म्भानित्याद्युक्त' ख. पाठः, २. 'सप्तनवके' ङ. पाठः, ३. 'शानवके' छ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org
www.shripuram.org

गोधूमशालियवसमुद्गतिलप्रियङ्गु
निष्पावकान् न्यसतु वामत उत्तरस्याम्।।१३४।।

विमर्शिनी।

प्रतीच्यामजतः सद्योजातेन न्यग्रोधपिप्पलशिरीषपलाशबिल्वप्लक्षाम्रजक्वथितवारि न्यग्रोधादीनां सप्तानां कषायजलानि न्यसतु। उत्तरस्यां वामतः वामदेवेन गोधूमशालियव-मुद्गतिलप्रियङ्गुनिष्पावकान् क्रमेण न्यसतु।।१३४।।

विवरणम्।

क्वथितवारीति। कषायं, अजतस्सद्योजातेन। वामतः वामदेवेन।।१३४।।

तैलादित्रिविधोक्तद्रव्याणां पूरणे[1] पुरा प्रोक्ताः।
मन्त्रा एव स्नपने स्नपनमितीशेऽभ्यधायि पञ्चविधम्।।१३५।।

विमर्शिनी।

तैलादित्रिविधोक्तद्रव्याणां तैलादीनां गन्धजलानां कर्पूरादीनां च पूरणं (पुरा) प्रोक्ता मन्त्रा एव स्नपने चेतीशे पञ्चविधं सप्तदशद्रव्यं पञ्चविंशतिद्रव्य तैलादित्रिविधं च स्नपन[2]मभ्यधायि उक्तम्।।१३५।।

विवरणम्।

स्नपन इति। पूरणक्रमेणैव स्नपनं किन्तु महाब्रह्मकलशस्नपनमन्तत एव। यदुक्तं व्योममन्त्रको मध्य इति।।१३५।।

इषुकृतिपरिसङ्ख्यद्रव्यकैर[3]द्य दुर्गा-
स्नपनमभिदधेऽस्मिन् कुम्भसङ्ख्यादिक्लृप्तिः।
प्रथमनिगदिता स्यादत्र तु[4] द्रव्यमन्त्र-
क्रमपरिगतमेतद् भेदमात्रं वदामि।।१३६।।

विमर्शिनी।

अथदुर्गास्नपनमाह - इषुकृतीति। अद्य इदानीमहम् इषुकृतिपरिसङ्ख्यद्रव्यकैः

---

१. 'णे प्रो' ख. पाठः, २. 'नं चाभ्य' क. पाठः, ३. 'रवे दु' ख. पाठः, ४. 'तद् द्रव्य' क. ख. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publication
www.shripuram.org

पञ्चविंशतिद्रव्यैः दुर्गास्नपनमभिदधे वच्मि। अस्मिन् दुर्गास्नपने कुम्भसङ्ख्यादिक्लृप्तिः कुम्भसङ्ख्यापुटसङ्ख्याखण्डविभागादीनां स्थितिः प्रथमनिगदिता स्यात्। अत्र तु द्रव्यमन्त्रक्रमपरिगतं द्रव्यमन्त्रक्रमाणां प्राप्तमेतद्भेदमात्रं[1] वदामि।।१३६।।

विवरणम्।

अथ दौर्गं प्रकरणम्। अद्याभिदध इति। इदानीं प्रथमत इति यावत्। सामान्येनैतदेवाचर्यते। न सप्तदशद्रव्यस्नपनमिति प्रथमत एव तदभिधानम्। एतद् भेदमात्रमिति। पञ्चविंशतिस्नपनगतं भेदमात्रम्।।१३६।।

ब्राह्मे स्याद् गन्धपुष्पौषधिफलमणिहेमाम्बु शर्वादि दैवे
सक्तूदं भस्म माध्वी तिलरसगुलमश्वत्थदूर्वोदरौप्यम्।
पाद्यार्घ्यं पञ्चगव्यान्यपृथगथ पृथक् कौशकाषायरत्नं
गाङ्गेयं धातुगन्धार्तवफलमपि दिक्कोणमध्येषु बाह्ये[2]।।१३७।।

विमर्शिनी।

द्रव्याण्याह - ब्राह्म इति। ब्राह्मे कलशे गन्धपुष्पौषधिफलमणिहेमाम्बु स्यात्। अत्रौषध्यः कुशदूर्वेत्यादिपठिता एव। मणयः सामान्यानि नवरत्नानि। गन्धपुष्पफलहेमानि

---

१. 'मन्त्रं व' क. घ. पाठः, २. 'ह्ये।।

मूलं ब्राह्मे पौरुषे दैविके तस्याष्टौ वर्णा मानुषाङ्गानि दिक्षु।
चत्वार्यस्त्रं कोणदेशे त्विह स्यान्नेत्रं त्वष्टस्वन्तरालेषु भूयः।।
दूर्वा सिंहीकुशशतगुणा व्याघ्र औषध्य उक्ता
भस्मक्षीरिद्विजतरुकरीषैः समृतं चाथ पाद्यम्।
राजीश्यामाकयुतनवदूर्वाग्रमर्घ्यं कुशाग्रं
राजीक्षीराक्षततिलयुतं गन्धपुष्पोदकं स्यात्।।
क्वाथं क्षीरिद्रुमखदिरजं रत्नकं वज्रमुक्ता-
वडूर्यं विद्रुममणिमहानीलनीलाब्जरागम्।
धातून् श्यामं सरसहरितालाञ्जनं रोचनाढ्यं
सौराष्ट्रिं गैरिकमपि ससीसं मनोह्वां तथाहुः।।
पाटीरात्रायसकपिजटारोचनाः सेन्दुचोरा
गन्धा नान्दीवकुलसहितं चम्पकाशोकनागम्।
मल्लीजात्यन्वितमभिहितं पुष्पकं जातिकेरी
भव्यप्रोद्यद्बदरकदलीबीजपूरः फलोदम्

पाद्य' क. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

प्रसिद्धानि। दैवे शर्वादि ईशानादि प्रादक्षिण्येन सक्तूदं, भस्म, माध्वी मधु, तिलरसगुलं तिलरसं तैलं गुलं च, अश्वत्थदूर्वोदरौप्यम् अश्वत्थोदं दूर्वोदं राजतोदं च। बाह्ये दिक्कोणमध्येषु दिक्कोणान्तरालेषु क्रमात् पाद्यार्घ्यं पाद्यमर्घ्यं च, अपृथक् पञ्चगव्यानि एकीकृतपञ्चगव्यम्। अथ पृथग्भूतानि गोमूत्रगोमयक्षीरदध्याज्यानि पञ्चगव्यानि पञ्चकलशेषु, कौशकाषायरत्नं कौशं कषायं रत्नोदं च, गाङ्गेयं सुवर्णं तत्सहितं जलं, धातुगन्धार्तवफलमपि धातूदं गन्धजलं पुष्पजलं फलोदं च स्युः।।१३७।।

विवरणम्।

गन्धपुष्पौषधीति। यद्यपि गन्धार्तवेति गन्धादीनां पुरा गणितानां विनियोगस्तथा-पीहापि तेषामेव परिग्रह इष्यते। तदुक्तम् -

गन्धाष्टकमिदं प्रोक्तं ब्राह्मे गन्धोदके तथा।

इत्यादि। शर्वादिदैव इति। प्रादक्षिण्येनेति भावः। माध्वी मधु, तिलरसोऽभ्यङ्गः। बाह्ये दिक्कोणमध्येषु पाद्यार्घ्यादीनि पञ्चगव्यान्यपृथगिति समस्ततया। पृथगिति। गोमूत्रगोमयादीनि पृथग्द्रव्यतया। गाङ्गेयं सुवर्णम्। आर्तवं पुष्पम्।।१३७।।

*** मूलं ब्राह्मे पूरणे दैविके-**
स्याष्टौ वर्णा मानुषाङ्गानि दिक्षु।
चत्वार्यस्त्रं कोणदेशे त्विह स्या
न्नेत्रं त्वष्टस्वन्तरालेषु भूयः।।१३८।।

विवरणम्।

तस्याष्टौ वर्णा इति। प्रणवरुद्धा नत्यन्ताः स्युः।।१३८।।

पाद्य इदं विष्णुरणुः पर आपोह्यग्निमील इति गव्ये।
दध्यन्तेषु निजार्हाश्चाज्य इषे त्वा कुशे तु तत्सवितुः।।१३९।।

विमर्शिनी।

स्नानमन्त्रान् स्नानक्रमेण सहाह - पाद्य इति। पाद्ये 'इदं विष्णु'रणुः। परे अर्घ्ये 'अपोहिष्ठ'। गव्ये 'अग्निमील' इति। दध्यन्तेषु निजार्हाः 'तत्सवितुः' 'गन्धद्वारां'

---

*श्लोकस्यास्य विमर्शिनीव्याख्या न दृश्यते।

Shripuram Publications
www.shripuram.org

'आप्यायस्व' 'दधि क्राव्ण' इति। आज्ये 'इषे त्वा'। कुशे 'तत्सवितुः।।१३९।।

विवरणम्।

दध्यन्तेषु निजार्हा इति। तत्सवितुर्गन्धद्वारामाप्यायस्व दधिकाब्जं इत्यमी मन्त्राः।।१३९।।

अश्वत्थेवस्त्र्यम्बकहिरण्यगर्भस्ततः परं क्रमशः
मानस्तोके शन्नः पुष्पावत्येव पुष्पफलजलयोः।।१४०।।

विमर्शिनी।

ततः परं क्रमशः कषायरत्नोदसुवर्णोदधातूदगन्धजलेषु पञ्चसु 'अश्वत्थे वः' 'त्र्यम्बकं यजामहे', 'हिरण्यगर्भः सम', 'मानस्तोके', 'शन्नो देवीः' इति। पुष्पफलजलयोः पुष्पजले फलजले च 'पुष्पावतीरि'त्येव।।१४०।।

विवरणम्।

शन्न इति शन्न इन्द्राग्नी।।१४०।।

सक्तूदके सुमित्रा भूतिश्रीर्भस्मके मधौ स्वार्हः।
तैले विश्वानिन इति गौलेऽग्नेत्वं च पैप्पलेऽश्वत्थे।।१४१।।

विमर्शिनी।

पुनरन्तर्गतसक्तूदके 'सुमित्रा नः'। भस्मके भस्मजले 'भूतिश्रीः'। मधौ स्वार्हः 'मधु वाता' इत्यर्थः। तैले 'विश्वानि नः'। गौले 'अग्ने त्वं' पैप्पले[१] अश्वत्थोदके 'अश्वत्थे वः'।।१४१।।

विवरणम्।

भूतिश्रीर्भस्मक इति। कर्मशेषपटले भविष्यति। मधौ स्वार्हो मन्त्र इति। मधुवाताः।।१४१।।

शन्नो देवीरग्ने त्वं परयोर्मध्यमे तु चित्तिः स्रुक्।
त्रिष्टुभ एकैकार्णैः परिखण्डे मध्यमेऽन्वितं शेषैः।।१४२।।

---

१. 'ले अश्वत्थे व' क. पाठः,

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

परयोः दूर्वोदरजतोदकयोः 'शन्नो देवीः' 'अग्ने त्वं' इति क्रमेण। मध्यमे ब्रह्मकलशे तु 'चित्तिः स्रुक् चित्तमाज्यम्'। परिखण्डे परिखण्डद्रव्येषु क्रमेण त्रिष्टुभो 'जातवेदस' इत्यस्य एकैकार्णैः सह मध्यमे शेषैरक्षरैरन्वितं स्नानं स्यात्।।१४२।।

विवरणम्।

मध्यमे तु 'चित्तिः स्रुगि'ति। महाब्रह्मकलशे। त्रिष्टुभ एकैकार्णैरिति। जातेत्यादि सन इत्यन्तैः। मध्यमेऽन्वितं शेषैरिति। पर्षदित्यादित्यनिरित्यन्तैर्वर्णैः। वर्णानां चैषामुक्तमन्त्रेषु पुरस्ताद् योगः।

पाद्यादीनामिमे मन्त्राः जातिवर्णैः प्रदीपिताः।'

इत्येवं निर्देशादेतदवगमः। तत्तदणुदैवतमूलतारैरित्येतदिहापि भवति। देवतास्थाने तु मूलं ब्राह्मे पुरण इत्याद्युक्तमन्त्रयोगः। स्वपूरणाणुयुता इति चोक्तमिति।।१४२।।

अत्यष्टिसङ्ख्यद्रविणाभिषेके[1]
सद्रव्यकुम्भक्रममन्त्रक्लृप्तिः।
स्याद् विष्णुभागाभिहिता कुमार्या-
मितीरितः स्नानविधिर्द्विधात्र।।१४३।।

विमर्शिनी।

कुमार्याम् अत्यष्टिसङ्ख्यद्रविणाभिषेके सप्तदशद्रव्यस्नाने सद्रव्यकुम्भक्रममन्त्र-क्लृप्तिः द्रव्यकुम्भक्रममन्त्राणां स्थितिर्विष्णुभागाभिहिता स्यात्। इत्यत्र द्विधा स्नानविधिरीरितिः।।१४३।।

विवरणम्।

सप्तदशद्रव्यस्नपनमपि दर्शयति - अत्यष्टिसङ्ख्येति। ब्राह्मे विष्णुस्थाने दुर्गैव देवता स्नपनमन्त्रेषु च निजमूलयोग इत्येव भेद इति।।१४३।।

उत्तमत्रितयमुत्तमद्वयं मध्यमद्वयमथाधमद्वयम्।
बाहुलेयकलशाभिषेचनं प्राहुरत्र नवधा बुधोत्तमाः।।१४२।।

---

१. 'दुर्गाभिः परिकलशैरिहान्तरा ब्रह्मयज्ञमनुना च। स्नापयतु साधु विद्वान् दुर्गास्नपनं समासतः प्रोक्तम्।। उत्त' ख. पाठः

www.shripuram.org

विमर्शिनी।

अथ स्कन्दस्य कलशविधिमाह - उत्तमेति। बुधोत्तमाः उत्तमादिस्नाने फलविशेषज्ञा आचार्याः, अत्र स्नाने उत्तमत्रितयम्। उत्तमकलशानां त्रितयम्, उत्तमद्वयं मध्यमाधमयोरुत्तम-द्वयं, मध्यमद्वयं तयोर्मध्यमद्वयम्, अथाधमद्वयं तयोरधमद्वयं चेति बाहुलेयकलशाभिषेचनं नवधा प्राहुः।।१४२।।

विवरणम्।

स्कान्दभागं[१] प्रस्तौति - उत्तमत्रितयमिति। बाहुलेयः स्कन्दः। बुधोत्तमा इति। स्नपनान्तरमप्यस्तीति सूचितम्। यदुक्तम् - द्रव्यैस्तु पञ्चविंशद्भिरित्यादि।।१४२।।

शरहतशतसङ्ख्यैरेतदर्धाङ्घ्रिसङ्ख्यै-
र्नवयुतशतसङ्ख्यैरद्रिमत्या नवत्या।
नवकृतिशरषष्टिभ्यां घटैस्तत्प्रभेदा
नव गिरिशरवर्गाभ्यां च सद्रव्यभेदाः।।१४३।।

विमर्शिनी।

शरहतशतसङ्ख्यैः पञ्चगुणितशतसङ्ख्यैः, एतदर्धाङ्घ्रिसङ्ख्यैः एतदर्धसङ्ख्यैः पञ्चाशदधिकशतद्वयेन, एतदङ्घ्रिसङ्ख्यैः पञ्चविंशत्यधिकशतेन, पुनः नवयुतशतसङ्ख्यैः, अद्रिमत्या नवत्या सप्तयुतनवत्या, नवकृतिशरषष्टिभ्यां नवकृतिरेकाशीतिः शरषष्टिः पञ्चाधिकषष्टिः, गिरिशरवर्गाभ्यां च गिरिवर्ग एकोनपञ्चाशत् शरवर्गः पञ्चविंशतिः इति घटैः हेतुभिः सद्रव्यभेदा द्रव्यभेदसहिताः तत्प्रभेदाः स्नानभेदाः नव स्युः।।१४३।।

विवरणम्।

शरहतशतसङ्ख्यैरिति। पञ्चशतं तदर्धं पञ्चाशद्युतं[२] द्विशतं तत्पादश्च पञ्चविंशतियुतं शतम्। अद्रिमत्या नवत्येति। सप्तनवतिः। नवकृतिशरषष्टिभ्यामित्येका-शीतिः पञ्चषष्टिश्च। सद्रव्यभेदास्तत्प्रभेदा[३] नवेत्यन्वयः। तत्प्रभेदाः स्कन्दस्नपनस्य प्रभेदाः।।१४३।।

---

१. 'स्कान्दं भा' ङ. पाठः, २. 'तं त' घ. पाठः, ३. 'तद्द्रव्य' ङ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

त्रिंशत्सूत्रयुते घटीशरशते क्षेत्रेऽभि[1]तो वीथिकाः
कृत्वा पञ्चपुटान्तरेऽभिकृतिकोष्ठेष्वेषु खण्डेष्वथ।
एकैकोपपदार्पणेन रचयेन्मर्त्यांशकोणानि षड्-
विंशत्या कलशैर्युतानि नवकाढ्यान्यन्तरालानि च।।१४४।।

विमर्शिनी।

घटीशरशते घटानां पञ्चशते त्रिंशत्सूत्रयुते क्षेत्रे पञ्चपुटान्तरे पञ्चपञ्चपुटान्तरे अभितः समन्ताद् वीथिकाः कृत्वा अथभिकृतिकोष्ठेषु पञ्चविंशतिकोष्ठेषु खण्डेषु स्थितेषु मर्यांशकोणानि एकैकोपपदार्पणेन तेषां बहिः कोणेषु एकैकपदयोगेन षड्विंशत्या कलशैर्युतानि रचयेत्। तत्रान्तरालानि नवकाढ्यानि च रचयेत्। अन्यानि सर्वखण्डान्यपि पञ्चविंशतिकान्येव।। १४४।।

विवरणम्।

अभित इति। दक्षिणोदग्भागयोः प्राक्पश्चिमभागयोश्च। एकैकोपपदार्पणेनेति। यथाग्नेयखण्डे बहिरग्निदिश्येकं पदमर्पयेत्। नैरृतखण्डे तु बहिर्निरृतिदिशीत्यादि। नवकाढ्यान्यन्तरालानि चेति। अष्टस्वप्यन्तरालखण्डेषु परित एकैकपङ्क्तिलोपः।।१४४।।

ब्राह्मे दैविकदिग्विदिक्ष्वपि तथा गव्याज्यदुग्धं दधि
क्षौद्रं तैलगुलेक्षुतीर्थसलिलं चापूरयेन्मूलतः।
तत्रत्योपघटाष्टकान्युदितक्लृप्त्या रत्नकाद्यष्टके
ष्वेकैकद्रविणेन शुद्धसलिलैः शेषानुदित्यान्तिमान्।।१४५।।

विमर्शिनी।

ब्राह्मे कलशे दैविकदिग्विदिक्ष्वपि तथा गव्याज्यदुग्धं पञ्चगव्यमाज्यं क्षीरं च, दधि, क्षौद्रं, तैलगुलेक्षुतीर्थसलिलं तैलं गुलमिक्षुसलिलं तीर्थसलिलं च मूलत आपूरयेत। तत्रत्योपघटाष्टकानि नवसु स्थानेष्वपि तत्तन्मध्यकुम्भानन्तरगतान्यष्टकानि उदितक्लृप्त्या सङ्ख्यातद्रव्येषूक्ताया क्लृप्त्या रत्नकाद्यष्टकेषु मध्ये एकैकद्रविणेनापूरयेत्। शेषान् तद्बाह्यगतषोडश[2]षोडशकलशान् उदित्यन्तिमान् दिक्कोणा[3]नन्तरमीशेन्द्रयोर्मध्यगतान्तराल-

---

१. 'त्र तद्वीथि' ख. पाठः, २. 'शकल', ३. 'णान्त' ख. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org
www.shripuram.org

मारभ्य सोमेशयोर्मध्यगतान्तरालपर्यन्तान् कलशान् शुद्धसलिलैरापूरयेत्। स्कन्देऽन्तराले सर्वत्रायमेव क्रमः।।१४५।।

विवरणम्।

तत्रत्योपघटाष्टकानीति। ब्राह्मादिनवखण्डेष्वपि ब्रह्मकलशानामेवं[1]मापूरितानां चतुर्दिग्भागगतानुपघटान् प्रतिखण्डमष्टाष्टसङ्ख्यानित्यर्थः। उदितक्लृप्त्येति। प्राग्रत्नान्याहुरिहाब्जरागमित्याद्युक्तक्रमनियमेनेत्यर्थः। शुद्धसलिलैरिति। यथा ब्राह्मखण्डे परिघटानष्टौ पद्मरागोदकादिभिरापूर्य तेषां बाह्यानपि षोडश परिघटान् दिग्विदिग्जयन्ताद्युदित्यन्तक्रमेण शुद्धजलैरापूरयेत्। एवं दैविकदिग्विदिक्खण्डेष्वपीति।।१४५।।

रत्नानां बीजानां क्वाथानामष्टकानि पुष्पाणाम्।
फलगन्धलोहकानामथौषधीनामपामपीति नव।।१४६।।

विमर्शिनी।

रत्नाद्यष्टकानां क्रममाह - रत्नानामिति। रत्नानां बीजानां क्वाथानां पुष्पाणां फलगन्धलोहकानां फलानां गन्धानां लोहानां च ओषधीनामपामपीति नवविधान्यष्टकानि स्युः।।१४६।।

सागरभवं सरिज्जं निर्झरवापीतटाकजं च जलम्।
ह्रदकूपसेतुजातं जलाष्टकेऽन्यानि पूर्वगणितानि।।१४७।।

विमर्शिनी।

जलाष्टकस्य पूर्वतोऽनुक्तत्वात् - सम्प्रत्याह - सागरभवमिति। जलाष्टके सागरभवं जलं, सरिज्जं नद्युद्भवं, निर्झरवापीतटाकजम् (നിർഝരം = അരുവി, വാപി = നെടുംകേണി, തടാകം = കുളം) ह्रदकूपसेतुजातम् (ഹ്രദം=കയം, കൂപം= കിണറ്, സേതു = ചിറ) अन्यानि रत्नादीनि पूर्वगणितानि सङ्घातकथने गणितानि।।१४७।।

धात्रीं रात्रीपिष्टमाचाममर्घ्यं
कौशं काशं सेव्यकं दौर्व्यकं च।

---

१. 'वं पूरि' छ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

न्यस्येद् दिक्कोणक्रमान्मर्त्यभागे
पर्जन्यादिष्वेकशोऽत्राङ्कुरांश्च[1]।।१४८।।

विमर्शिनी।

पुनर्मर्त्यभागे दिक्कोणक्रमात् (ധാത്രി = നെല്ലിക്കാ, രാത്രീപിഷ്ടം = മഞ്ഞപ്പൊടി) आचामम्, अर्घ्यं, कौशं, कुशजलम्, (കാശം = ആറ്റുദർഭ, സേവ്യകം = രാമച്ചം, ദൗർവ്യകം = കറുക) एतानि न्यस्येत्। अत्र पर्जन्यादिष्वन्तरालेष्वङ्कुरांश्च एकैकशो न्यस्येत्।।१४८।।

विवरणम्।

पर्जन्याद्यन्तरालेष्वङ्कुरानेकैकशो न्यसेत्।।१४८।।

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षबिल्वपलाशजाः।
शम्यपामार्गजाश्चैव क्रमादष्टाङ्कुराः स्मृताः।।१४९।।

---

१. 'श्र

रत्नाष्टके वारिजरागनीलमुक्तेन्दुकान्तान् कुरुविन्दकाचौ।
प्रवालवज्रे च यवांस्तिलांश्च गोधूमसिद्धार्थकशालिमुद्गान्।।
माषं सनीवारकमष्टबीजान्याहुर्वटोदुम्बरपिप्पलाख्याः।
प्लक्षाम्रविप्रद्रुशिरीषमाधूकाख्याः कषायेऽष्ट महीरुहाः स्युः।।
उत्पलकल्हाराम्बुजकुमुदं सौगन्धिकं कशेरुयुतम्।
उत्पलयुगमपि पुष्पाण्यष्टालाभेऽत्र रक्तकरवीरम्।।
स्यान्मातुलङ्गसहकारसबिल्वजांबूचोचाख्यडाडिमसभव्यककादलानि।
अष्टौ फलान्यसृगयश्शशिकुष्ठकेशपाथो मुरं मलयजं विदुरष्टगन्धम्।।
लोहानि क्रमशः स्मृतानि शरजे चामोकरं रूप्यकं
ताम्रायस्त्रपुसीसकांस्यकसमेत पित्तलं चाष्टमम्।
ओषध्योऽत्र सुवर्चलामलवचा ब्राह्मी तथा शङ्खपु-
ष्प्युद्दिष्टाः सशतावरी सहसहाक्रान्तिश्च लक्ष्मीरपि।।
न्यग्रोधोदुम्बरचलदलप्लक्षबिल्वद्विजाख्याः
सम्प्रोक्ताः स्युः शरभुवि शमीमार्गजौ चाङ्कुरार्हाः।
वेदीक्षेत्रेभवृषगिरिवल्मीकनद्यब्धिजाः स्यु
र्मृत्स्नाश्चाष्टौ शिववदिह चाचामपाद्यार्घ्यकाङ्गम्।।

न्यग्रो क. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

अङ्कुरान् कथयति - न्यग्रोधेति। न्यग्रोधादयः क्रमादष्टाङ्कुराः स्मृताः। न्यग्रोधादयः प्रसिद्धा एव।।१४९।।

विवरणम्।

कतमानङ्कुरानित्याह - न्यग्रोधेति। धात्र्यादिषु परिकलशपूरणं ब्राह्माद्युक्तन्यायेन द्रष्टव्यम्। कोण[1]खण्डेषु तु षड्विंश[2]कलशपूरणमितरावसाने स्यात्।।१४९।।

भूभृद्वर्गयुतद्विशत्यथ घटानां चेदिह क्षेत्रकं
कृत्वा सप्तदशप्रभेदितपुटं वीथीं च पञ्चान्तरे।
त्रिंशत्कानि शिलीमुखोपपदसंयुक्त्या बहिर्दिक्ष्वथो
कोणेषूत्कृतिसङ्ख्यकानि रचयेदेकैककोष्ठान्वयात्।।१५०।।

विमर्शिनी

अथ घटानां भूभृद्वर्गयुतद्विशती एकोनपञ्चाशदधिकशतद्वयं चेत् इह सप्तदशप्रभेदितपुटं क्षेत्रकं पञ्चपुटान्तरे वीथीं च कृत्वा बहिर्दिक्षु शिलीमुखोपपदसंयुक्त्या दिक्स्थितानां पञ्चविंशतिकानां बहि[3]र्भागे पञ्चपञ्चोपपदयोगेन त्रिंशत्कानि रचयेत्। अथो कोणेषु एकैकोष्ठान्वयात्। एकैककोष्ठयोगेन उत्कृतिसंख्यकानि षड्विंशतिसंख्यानि च रचयेत्।।१५०।।

विवरणम्।

भूभृद्वर्गयुतद्विशत्यथेति। भूभृतः पर्वताः शिलीमुखोपपदसंयुक्त्येति। शिलीमुखाः शराः बहिर्दिक्खण्डेषु प्रकृत्या पञ्चविंशति पदानि तेषु स्वस्वबहिर्भागे पञ्चपदां पङ्क्तिं रचयेद् योजयेत्। तदा तानि त्रिंशत्पदयुक्तानि स्युः। कोणखण्डेष्वपि स्वस्वबाह्यकोण एकैकं पदं रचयेद् योजयेद् तदा तानि षड्विंशतिपदयुक्तानि स्युरिति।।१५०।।

गव्यादितीर्थसलिलावधिभिः सरोज-
रागादिसेतुसलिलावधिभिश्च तद्वत्।
आपूर्य चामलकपूर्वकदौर्व्यकान्तै-
र्दिक्कोणगानुपघटान् परिपूरयेत।।१५१।।

---

१. 'णे ख' ख. पाठः, २. 'शतिक' ङ. पाठः, ३. 'र्मार्गे प' ख. पाठः, ४. 'तिप' ङ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

अत्र गव्यादितीर्थसलिलावधिभिः पूर्वं ब्राह्मे[१] दैविकेषूक्तैर्गव्यादितीर्थजलान्तिमैर्नवभिर्द्रव्यैस्तेषु मध्यस्थकलशानापूर्य तद्वत् पूर्वक्रमेणैव सरोजरागादिसेतुसलिलावधिभिश्च रत्नाद्यष्टकेषु रत्नेषु पद्मरागादिभिर्जलाष्टके[२] तु सेतुसलिलान्तैर्द्रव्यैरेकैकेन पूर्वोक्तानुपघटांश्चापूर्य आमलकपूर्वकदौर्व्यकान्तैः 'धात्रींरात्री पिष्टमि'त्याद्युक्तैरष्टभिर्द्रव्यैः दिक्कोणगान् उपघटान् दिक्कोणेषु योजितान् पञ्चकानेककांश्च परिपूरयेत।।१५१।।

विवरणम्।

गव्यादितीर्थसलिलावधिभिरिति। तथोक्तम् ब्राह्मे दैविकदिग्विदिक्ष्वपि तथा गव्याज्ये[३]त्यादि। सरोजरागादिसेतुसलिलावधिभिरिति। रत्नानां बीजानामित्याद्युक्तम्। रत्नेषु पद्मरागोदकेन पूरणारम्भः। जलेषु सेतुजलेन तदवसानमित्येवमभिधानम्। तद्वदिति पूर्वोक्तवत्। आमलकपूर्वकेति धात्रीं रात्रिपिष्टमित्याद्यष्टभिः। दिग्गतेषु शिलीमुखोपपदसंयुक्तेषु मध्यमपदे प्रधानकलशः कोणगतेषु[४] तान्येव पदानि प्रधानकलशपदानीति ज्ञेयम्।।१५१।।

दिक्कोणगान्युपपदानि सकोणखण्डा
न्यत्रापहाय सहतत्त्वशते घटानाम्।
गव्यादिमध्ववधिकैरथ पद्मराग-
पूर्वैश्च पूरयतु तान् कदलीफलान्तैः।।१५२।।

विमर्शिनी।

अथ घटानां सहतत्त्वशते पञ्चविंशत्यधिकशतेऽपि अत्र सप्तदशपुटे दिक्कोणगानि योजितान्युपपदानि सकोणखण्डानि कोणगतानि चत्वारि खण्डानि च अपहाय त्यक्त्वा अत्र गव्यादिमध्ववधिकैः मध्ये दिक्षु च स्थितैः पञ्चभिर्द्रव्यैरन्तः स्थितान्, अथ पद्मरागपूर्वैः कदलीफलान्तैः पञ्चविधै रष्टकैरपि पूर्ववदुपघ[५]टांश्च पूरयतु। इत्युत्तमत्रयमुक्तम्।।१५२।।

विवरणम्।

दिक्कोणगान्युपपदानीति[६]। शीलीमुखोपपदसंयुक्तेत्युक्तान्येव। सकोणखण्डानीति। कोणेषूत्कृतिसङ्ख्यकानीत्युक्तानां हानमुक्तम्। सप्तदशपुटं क्षेत्रं सूत्रयित्वा पञ्चपुटान्तरे

---

१. 'ह्म' ख. च. ङ. च. पाठः, २. 'केषु तु' ख. पाठः, ३. 'ज्येति' क. ङ. पाठः, ४. 'षु तु ता' ख. च. पाठः, ५. 'टान् पू' ख. पाठः, ६. 'ति मुखो' ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

वीथीश्च विधाय[१] कोणखण्डान् कात्सन्र्येन मृज्यादिति भावः। गव्यादिमध्ववधिकैरिति। मध्यखण्डे पञ्चगव्यं प्रागादिखण्डेष्वाज्यक्षीरदधिमधूनि। कदलीफलान्तै[२]रित्युदीच्यखण्डे परिघटेषु फलपूरणमुक्तम्। तत्र कदलीफलोदकेन पूरणावसानमित्येवमभिधानम्।।१५२।।

अन्तस्त्रयोदशपुटे शरवर्गसङ्ख्या-
नाशासु पञ्चदश सैककनन्दसंख्यान्।
कुम्भान् विदिक्षु परिपूर्य करोतु वात्र
गव्यादिसेतुसलिलावधिभिर्जघन्यम्।।१५३।।

विमर्शिनी।

उक्त एवोत्तमत्रये अधमस्य पक्षान्तरमाह - अन्तरिति। त्रयोदशपुटे क्षेत्रे अन्तर्ब्राह्मे शरवर्गसङ्ख्यान् पञ्चविंशतिसङ्ख्यान्, आशासु पञ्चदश, विदिक्षु सैककनन्दसंख्यान् स्वस्वकोणेष्वेकैककुम्भयोगेन न[३]वनवकुम्भान् संभूय दशदशकुम्भान् गव्यादिसेतुसलिलावधिभिः नवसु मध्यस्थघटेषु गव्यादितीर्थसलिलावधिभिर्नवभिर्द्रव्यैः, परिकलशाष्टकेषु पद्मरागादिसेतुसलिलान्तैर्नवविधैरष्टकैश्च परिपूर्य जघन्यम् उत्तमत्रितयेऽधमं करोतु वा।।१५३।।

विवरणम्।

अत्रैव प्रकारान्तरमाह - अन्तस्त्रयोदशपुट इति। आशासु पञ्चदशेति वाक्यम्। विदिक्षु सैककनन्दसङ्ख्यानिति। कोणेषु नवपदानि खण्डानि तेषु बाह्यकोणे पुनरेकैकं पदमुपजनयन् योजयेदिति भावः। गव्यादिसेतुसलिलावधिभिरिति। भूभृद्वर्गयुतद्विशतीत्युक्तवदिह कोणखण्डसद्भावात् तद्वदेव द्रव्यपूरणं भवति। जघन्यमुत्तमत्रयेऽधमम्।।१५३।।

अन्तस्त्रयोदशपुटे शरवर्गसङ्ख्या-
स्तद्बाह्यतस्तिथिरसप्रमिताः क्रमेण।
दिक्कोणयोर्नवशतेऽथ शते त्रिहीने
बाह्ये तु धूर्जटिगिरिप्रमिता घटाः स्युः।।१५४।।

---

१. 'य पञ्च', २. 'लोक्तैरि' क. पाठः, ३. 'वकु' ख. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

उत्तमद्वयमप्याह - अन्तस्त्रयोदशपुट इति। अथ त्रयोदशपुटे अन्तर्मध्ये, शरवर्गसंख्याः पञ्चविंशतिसंख्याः तत्र नवशते नवयुते शते चेत् तद्बाह्यतो दिक्कोणेषु क्रमेण तिथिरसप्रमिताः पञ्चदशसंख्याः षट्संख्याघटाः स्युः। अथ त्रिहीने शते सतयुतनवत्यां चेदन्तस्तथैव पञ्चविंशतिकम्। बाह्ये तु क्रमेण धूर्जटिगिरिप्रमिताः दिक्ष्वेकादश कोणेषु सप्त च घटाः स्युः।।१५४।।

विवरणम्।

रसप्रमिता इति अत्रान्तरकोणेषु त्रिपदलोपः दिक्कोणयोरिति पूर्वत्रोत्तरत्र च सम्बन्धनीयम्। बाह्ये त्विति। अन्तः शरवर्गसङ्ख्याः इति। समानमेवेति भावः।।१५४।।

अन्तस्तत्त्वघटेषु सर्वमणितोयं गव्यकं दुग्धकं
दध्याज्यं मधु गौलमिक्षुसलिलं तैलं हरिद्राजलम्।
धात्रीवारि फलोदकं क्वथितकं कौशाम्बुकाशाम्बुनी
सेव्यं दौर्व्यमपीति सप्तदशकं विन्यस्य विद्वानथ।।१५५।।

पाटीरासृगयः प्लवङ्गमुरमांसीतोयमुस्ताम्बुमुक्-
चोरैलाशशिजातिकुष्ठकलवङ्गत्वक् च ये षोडश।
गन्धास्तेषु युगं युगं न्यसतु पर्जन्यादिकाभ्यन्तरे-
ष्वष्टौ तद्बहिरङ्कुरानभिहितान् दिक्कोणखण्डेष्वपि।।१५६।।

विमर्शिनी।

तद्द्वयेऽपि द्रव्यन्यासमाह - अन्तरिति। विद्वान् कलशक्रमं तद्द्रव्याणि च विद्वानाचार्यः अन्तःस्थितेषु पञ्चविंशतिघंटेषु ब्राह्मे सर्वमणितोयं रत्नाष्टकयुतजलं, तस्यानन्तरदिक्कोणेषु गव्यकं, दुग्धकं, दधि, आज्यं, मधु, गौलं, इक्षुसलिलं, तैलं, पुनस्तदनन्तरस्थदिग्विदिक्षु हरिद्राजलं, धात्रीवारि, फलोदकं, क्वथितकं, कौशाम्बुकाशाम्बुनी कुशजलं काशजलं च, सेव्यं, दौर्व्यमपि इति द्रव्याणां सप्तदशकं विन्यस्याथ

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

पर्जन्यादिकाभ्यन्तरेषु ये निर्दिश्यमानाः षोडश गन्धाः तेषु युगं युगं द्वौ द्वौ गन्धौ न्यसतु। पाटीरासृक् चन्दनं कुङ्कुमं च। अयःप्लवङ्गं (അകിലും കണ്ടിവെണ്ണ യും)। मुरमांसी (മുരവും മാഞ്ചിയും)। तोयमुस्तम् (ഇരുവേലിയും മുത്ത ങ്ങയും)। अम्बुमुक्चोरम् (മുത്തങ്ങയും കർപ്പൂരവും)। एलाशशि (ഏലത്ത രിയും കർപ്പൂരവും) जातिकुष्ठकं (ജാതിക്കായും കൊട്ടവും) लवङ्गत्वक् च (രണ്ടും ഇലവർങ്ങം തന്നെ) । तद्बहिर्दिक्कोणखण्डेष्वपि मध्यस्थकलशेषु अभिहितानुक्तान् न्यग्रोधादिकानष्टावङ्कुरांश्च न्यसतु।।१५५, १५६।।

विवरणम्।

सर्वमणितोयमिति। रत्नानां पृथग्विनियोगकथनादेवमुक्तम्। रत्नाष्टकतोयमित्यर्थः। विद्वानिति पूरणन्यायविदित्यर्थः। गव्याद्यष्टौ ब्राह्मीयाष्टपरिकलशेषु दिग्विदिक्क्रमेण पूरयेत्। हरिद्राजलाद्यष्टौ तेषामपि दिग्विदिग्गतपरिकलशेषु पूरयेदिति।।१५५।।

तत्रत्यान्तरालपरिकलशेषु जयन्ताद्युदित्यन्ततया चन्दनकुङ्कुमादीनां गन्धयुगलानां पूरणमाह - पाटीरासृगिति। पाटीरं चन्दनम्। असृक् कुङ्कुमम्। प्लवंगो ग्रन्थिपर्णी। तोयं हिरिवेरम्। अम्बुमुगपरमुस्ता। शशी कर्पूरः। लवङ्गं प्रसिद्धम्। त्वगित्यपर[1]लवङ्कः। य एते षोडश गन्धास्तेषु मध्ये द्वयं द्वयमेकैकस्मिन् कलशे न्यसेदिति। अभिहितानष्टा-वङ्कुरानिति। न्यग्रोधोदुम्बुराश्वत्थेत्याद्युक्तानित्यर्थः।।१५६।

एकाशीत्यां प्राग्वन्नवनवकान्यादधीत रुद्रपुटे।
अत्रैव पञ्चषष्ट्यां बहिःष्ठितान्यष्ट सप्तकानि स्युः।।१५७।।

विमर्शिनी।

मध्यमध्यद्वयमाह - एकाशीत्यामिति। एकाशीत्यां घटसंख्यायां रुद्रपुटे एकादशपुटे प्राग्वत् पूर्वोक्तवत् मध्येऽष्टदिक्ष्वपि नवनवकान्यादधीत। पञ्चषष्ट्यां तु अत्रैव एकादशपुटे बहिःष्ठितानि दिक्षु कोणेष्वपि सप्तकान्यष्ट स्युः।।१५७।।

---

१. 'रो लव' च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्।

प्राग्वन्नवनवकानीति। त्र्येकाङ्गतात्राब्धीत्यत्रोक्तवदित्यर्थः बहिः ष्ठितानीति अन्तस्तु प्राग्वन्नवकमेवेति भावः। सप्तकानि स्युरिति। प्रतिखण्डं द्विपदलोपः।।१५७।।

सर्पिर्मूत्रशकृन्ति दुग्धदधिनी गोरोचनावारिकं
कौशं रत्नकगन्धमाक्षिकगुलक्वाथोदबीजोदकम्।
मृत्सातोयतिलोदसूनसलिलस्वर्णोदकं कर्णिका-
तद्दिक्कोणदलादिकेष्वपि निदध्यान्मध्यमद्वन्द्वके।।१५८।।

विमर्शिनी।

अत्र द्रव्याण्याह - सर्पिरिति। मध्यमद्वन्द्वके कर्णिकातद्दिक्कोणदलादिकेष्वपि कर्णिकायां तद्दिक्कोणदलेषु, आदिशब्देन तद्दिग्विदिक्खण्डेषु च। सर्पिर्मूत्रशकृन्ति, आज्यं गोमूत्रं गोमयं च, दुग्धदधिनी क्षीरं दधि च, गोरोचनावारिकं, कौशं रत्नकगन्धमाक्षिकगुलक्वाथोदबीजोदकं रत्नोदं गन्धोदं मधु गौलं कषायं बीजोदकं च, मृत्सातोयतिलोदसूनसलिलस्वर्णोदकं मृज्जलं तिलोदकं पुष्पोदकं हिरण्योदकं च निदध्यात्।।१५८।।

विवरणम्।

गोरोचनावारिकमिति गोरोचनोदकम्। ब्राह्मे सर्पिः, तदीयपरिकलशेषु दिग्विदिक्क्रमेण गोमूत्राद्यष्टकं, बहिरष्टखण्डेष्वपि दिग्विदिक्क्रमेण मध्वाद्यष्टकमिति विवेकः।।१५८।।

गव्यक्षौद्रपयोघृतानि दधि गौलेक्षूदतैलं नवं
केरीवार्यथ पाद्यमर्घ्यसलिलं चाचामकं क्वाथकम्।
रत्नाम्भः फलवारि गन्धसलिलं पुष्पोदकं चाधम-
द्वन्द्वद्रव्यगणोऽङ्कशैलपुटयोः प्रोक्ता पदप्रक्रिया।।१५९।।

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

अधमद्वन्द्वमाह - गव्येति। गव्यक्षौद्रपयोघृतानि पञ्चगव्यं मधु क्षीरं घृतं च, दधि, गौलेक्षूदतैलं गौलमिक्षूदं तैलं च, नवं नवीनं केरीवारि नालिकेरोदकम्, अथ बाह्ये पाद्यम्, अर्घ्यसलिलम्, आचामकं, क्वाथकं, रत्नाम्भः फलवारि, गन्धसलिलं, पुष्पोदकं च एतानि सप्तदशद्रव्याणि पूर्वक्रमेणाधमद्वन्द्वद्रव्यगणः प्रोक्ताः। अत्र अङ्कशैलपुटयोः नवसप्तपुटयोः पदप्रक्रिया पदक्लृप्तिः प्रोक्ता। पूर्वोक्तैवेत्यर्थः।।१५९।।

विवरणम्।

नवं केरीवारीत्येकं द्रव्यम्। अधमद्वन्द्वद्रव्यगण इति। पूरणक्रमस्तु कर्णिकादि[1]-क्कोणदलादिकेष्वपि निदध्यादित्ययमेवेति भावः। अङ्कशैलपुटयोः प्रोक्ता पदप्रक्रियेति। त्र्यैकाङ्गाब्धीत्येवं प्रागुक्तैवेत्यर्थः। सर्वत्र पूरणमन्त्रस्त्वापूरयेन्मूलत इत्युक्त[2] एव।।१५९।।

मूलेन ब्रह्मघटैर्गायत्र्या द्रव्यपूर्णपरिकलशैः।
अङ्गाणुनावशिष्टैः स्नपयतु मध्यादिपूरणक्रमतः।।१६०।।

विमर्शिनी।

स्नानमन्त्रानाह - मूलेति। ब्रह्मघटैः सर्वखण्डस्थितैः ब्रह्मकलशैर्मूनेल स्नपयतु। द्रव्यपूर्णपरिकलशैर्गायत्र्या च, अवशिष्टैः शुद्धजलपूर्णैरङ्गाणुना च मध्यादिपूरणक्रमतः ब्रह्मकलशादिभिः पूरणक्रमेणैव स्नपयतु।।१६०।।

विवरणम्।

अङ्गाणुनेति। अङ्गषट्[3]कस्यैकमन्त्रतोक्ता। अवशिष्टैरिति। शुद्धजलकलशैः।।१६०।।

मूलोपचाराणुकुमारसूक्ततः संस्नापयेद्ब्रह्मघटेन मूलतः।
खण्डान्तरब्रह्मघटैर्जिनार्णतः सद्रव्यकैः शुद्धजलैर्हृदेति वा।।१६१।।

विमर्शिनी।

पक्षभेदमाह - मूलेति। ब्रह्मघटेन मूलोपचाराणुकुमारसूक्ततः संस्नापयेत्। खण्डान्तरब्रह्मघटैर्मूलेन सद्रव्यकैः द्रव्यसहितापरकुम्भैः, जिनार्णतो गायत्र्या, शुद्धजलैः कुम्भैः हृदा हृदयमन्त्रेण इति वा संस्नापयेत्।।१६१।।

---

१. 'कातद्दि' ख. ङ. पाठः, २. 'क्तः' क. पाठः, ३. 'ङ्गमत्रस्यै' क. ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्।

खण्डान्तरब्रह्मघटैर्मूलत[1] इति सम्बन्धनीयम्। सद्रव्यकैः परिकलशैरिति[2]। जिनार्णत इति। तत्तदणुदैवतमूलतारैरित्येतदिहापि भवति। देवतास्थाने मूलमेव।।१६१।।

पूर्त्यै पञ्चशतस्य यो ह्युपघटः कोणेषु तेन स्वख-
ण्डैक्यात् पञ्चकमेककं च विहितं दिक्कोणयोर्यत्पुनः।
खण्डैकत्वजुषापि तेन मनुजांशद्रव्यभाजा पृथग्-
देवेशं स्नपयेदितीह नवधा प्रोक्तोऽभिषेको गुहे।।१६२।।

विमर्शिनी।

अत्र पञ्चशतस्य पूर्त्यै कोणेषु मानुष[3]खण्डकोणेषु यो ह्युपघटः प्रोक्तः तेन घटेन स्वखण्डैक्यात् कोणस्थपञ्चविंशत्या[4] सह स्नपयेत्। यत्पुनरेकोनपञ्चाशदुपेतद्विशतघटे दिक्कोणयोर्विहितं पञ्चकमेककं च विहितं, खण्डैकत्वजुषापि एकखण्ड एव स्थितवतापि तेन मनुजांशद्रव्यभाजा मानुषगतद्रव्यपूरणाद्धेतोः पृथगेव देवेशं स्नपयेत्। इति गुहे नवधा नवप्रकारेणाभिषेकः प्रोक्तः।।१६२।।

विवरणम्।

पञ्चशतस्य पूर्त्यै इति षड्विंशत्या कलशैर्युक्ता[5]नीत्यत्रषड्विंशस्य कलशस्य ग्रहणं तेन स्वखण्डैक्यादिति। स्नपयेदिति सम्बध्यते। पञ्चविंशति[6]कलशान्मध्यदिग्वि-दिगन्तरालक्रमादुद्धृत्य पुनस्तमुपकलशमप्युद्धृत्य स्नपयेदिति खण्डैकत्वजुषापि तेनेति। मध्ये वीथ्यभावादेकखण्डभाक्त्वं भवति। पृथक् स्नपयेदिति सम्बन्धः। मनुजांशद्रव्यभाजेति पृथक् स्नपने निबन्धनमुक्तम्। तथाह्युक्तं धात्रीं रात्रीपिष्टमित्यादि, सैककनन्दसंख्यानित्यत्रापि तेन, स्वखण्डैक्यादित्ययमेव न्यायोऽवगन्तव्यः। किञ्चान्तस्तत्त्वघटेषु सर्वमणितोयमित्यादि यत् पञ्चविंशतिद्रव्यमुक्तं तेनैव शैववत् केवलद्रव्यतया शुद्धोदकान्विततया च पञ्चविंशत्या[7]द्यासहस्रं स्नपनं कार्यम्। तदुक्तम्-

पञ्चविंश[8]त्पदेष्वेव मध्यस्थेषु समीरितैः।
द्रव्यैस्तु पञ्चविंशद्भिर्बाह्यद्रव्यविवर्जितैः।।

---

१. 'रैर्ब्र' ख. छ. पाठः, २. 'शैर्जिना' ख. घ. पाठः, ३. 'षकोणखण्डेषु' घ. ङ. पाठः, ४. 'त्या स्न' ख. ङ. पाठः, ५. 'ता' ख. च. पाठः, ६. 'ति क' ख. पाठः, ७. 'त्यास' ङ. पाठः, ८. 'शत्पुटे' ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

पञ्चविंशतिमारभ्य सहस्रान्तघटैर्बुधाः।

इति।।१६२।।

विघ्नेशेऽपि महेशवद् घटपूटाद्याधाय वैधातृकं
कुम्भं द्वादशरत्नकेन परिपूरयेत् तत्परम्।
अन्तर्दिग्विदिशोर्बहिश्च कलशान् पाद्यादिभिद्र्व्यष्टभि-
स्तैरेवाथ तदान्तरालिकगुलाद्याढ्यैस्तु वा त्र्यष्टभिः।।१६३।।

विमर्शिनी।

गणपतौ कलशविधिमाह - विघ्नेश इति। विघ्नेशेऽपि महेशवत् शिववत् घटपुटादि घटपुटक्रमाणां क्लृप्तिमाधाय वैधातृकं कुम्भं ब्रह्मकलशं द्वादशरत्नकेन परिपूर्य तत्परं तदनन्तरम् अन्तर्दैविके बहिर्मानुषे च दिग्विदिशोः दिक्षु कोणेषु च पाद्यादिभिद्र्व्यष्टभिः षोडशभिर्द्रव्यैः कलशानापूरयेत्। अथवा तैरेव षोडशभिः सहैव तदान्तरालिकगुलाद्याढ्यैः तेषां मानुषदिक्कोणानामन्तराल[1]गतैः गुलादियुक्तैः त्र्यष्टभिश्चतुर्विंशतिद्रव्यैरापूर-येत्।।१६३।।

विवरणम्।

विघ्नेशेऽपीति। वैधातृकं प्रधानब्रह्मकलशम्। बहिश्चेति। दिग्विदिशोरित्यनुषङ्गः। पाद्यादिभिद्र्व्यष्टभिरिति। सप्तदश[2]द्रव्यस्नपनमेतदिति भावः। त्र्यष्टभिरिति। पञ्चविंशति-द्रव्यस्नपनमेवं[3] भवतीति भावः। तदा च तेषामन्तरालखण्डेषु गुलाद्यष्टौ स्युरिति भेदः[4]।।१६३।।

पाद्यार्घ्याचमनीयदुग्धदधिसर्पिः क्षौद्रगव्यं फलं
भक्ष्यं यावकशालिके सतिलरत्नाष्टापदं विद्रुमम्।
गौलं पुष्पजलं च दौर्व्यसलिलं धातूदमृत्साकुशं
मुक्ताकेरपयश्च षोडश वदन्ति द्रव्यकाण्यष्ट च।।१६४।।

विमर्शिनी।

द्रव्याणि गणयति - पाद्येति। पाद्यार्घ्याचमनीयदुग्धदधिसर्पिः पाद्यम् अर्घ्यम्

१. 'ले' क. पाठः, २. 'शस्न' क.ङ. पाठः, ३. 'मेव भ' ख. पाठः, ४. 'द इति।' ख. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

आचमनीयं क्षीरं दधि आज्य च, क्षौद्रगव्यं मधु पञ्चगव्यं च, फलं, भक्ष्यं यावकशालिके यवजलं शालिजलं च, सतिलरत्नाष्टापदं तिलोदकं रत्नोदकं अष्टापदमिति हिरण्योदकं, विद्रुमं विद्रुमोदकं, गौलं, पुष्पजलं, दौर्व्यसलिलं, धातूदमृत्साकुशं धातूदं मृज्जलं कुशोदकं च, मुक्ताकेरपयश्च मुक्ताजलं नालिकेरपयश्च, एतानि षोडशाष्ट च द्रव्याणि वदन्ति। बुधा इति शेषः। सप्तदशद्रव्ये पञ्चविंशतिद्रव्येऽप्ययमेव विधिरित्यर्थः।।१६४।।

विवरणम्।

अष्टापदं सुवर्णम्।।१६४।।

तद्देवता गणेशः पितरो *वाग्वह्निवल्लभा सोमः।
रुद्रोऽग्निर्गुहसावित्र्यौ च गणेशो गजास्यकः पवनः।।१६५।।

विश्वेदेवा यमधनदब्रह्माणोऽथ दिनकरो दुर्गा।
विष्णुर्लक्ष्मीः सप्त च मुनयो भूर्[1]वह्निवरुणसोमाः स्युः[2]।।१६६

विमर्शिनी।

तेषां देवताः पठति - तद्देवता इति। मध्ये गणेशः पुनः पितरः, वाक् सरस्वती, वह्निवल्लभा स्वाहा, सोमः, रुद्रः, अग्निः, गुहसावित्र्यौ स्कन्दः सावित्री च, गणेशः, गजास्यकश्च, पवनो वायुः, विश्वेदेवाः, अथ यमधनदब्रह्माणः यमो वैश्रवणो ब्रह्मा च, दिनकरः सूर्यः, दुर्गा, विष्णुः, लक्ष्मीः, सप्त च मुनयः सप्तर्षयः, भूर्भूमिः, वह्निवरुण-सोमाश्च तद्देवताः स्युः।।१३५, १३६।।

विवरणम्

अग्निवल्लभा स्वाहा। गजास्यको गणपतिः। दिनकर आदित्यः। सप्तमुनयः सप्तर्षयः।।१६५, १६६।।

---

* 'गग्नि' इति विवरणपाठः

१. 'व', २. स्युः,

विघ्नेशे स्फटिकोनितं हरिहरोक्तं रत्नमीशोदितं
पाद्यार्घ्याचमनीयपुष्पफलरत्नं दौर्यवद् धातुकम्।
भक्ष्यं स्यात् पृथुकादिकं स्वहवनोद्दिष्टं चतुष्कं मृदो
वेदीक्षेत्रगजोक्षशृङ्गगिरिवल्मीकाखुतीर्थोद्भवाः।।

अत्रे' क. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

अत्रेदंविष्णुऋचापोह्यणुनापः पुनन्तुमनुना च।
आप्यायस्वदधिक्राव्णः सावित्र्याख्यमधुमतीभिश्च॥१६७॥

भूयोऽग्निमीलत्यृङ्मानस्तोकेगणेशमूलेन।
पुनरोषधीऋचाशुश्शिशानपितरोहिरण्यवर्णर्ग्भिः॥१६८॥

ब्रह्मादिजज्ञमनुना रक्षोहणमित्यृचा तथाग्नेत्वम्।
पुष्पावतीश्च शन्नो देवीर्देवस्य चोद्धृतासीति॥१६९॥

सिञ्चेत् तथाग्नआयाह्यृचा समुद्रादिकेन मनुना च।
याः फलिनीश्च गणानां त्वेति च पाद्यादिकान्तकलशैस्तम्॥१७०॥

विमर्शिनी।

अभिषेकमन्त्रानाह - अत्रेति। 'इदं विष्णु'ऋचा, 'आपोह्य'णुना, 'आपःपुनन्तु'मनुना, 'आप्यायस्व', 'दधिक्राव्णः' सावित्र्याख्यमधुमतीभिः सावित्री 'तत्सवितुरि'ति, मधुमत्यो 'मधु वाता' इति तृचम्, 'अग्निमील' इति, 'मा नस्तोके', गणेशमूलेन, 'ओषधीरि'त्यृचा, 'आशुः शिशानः', 'पितरः पितामहाः', 'हिरण्यवर्णा' इत्यृग्भिः, ब्रह्मादिजज्ञमनुना 'ब्रह्म जज्ञानमि'ति, 'रक्षोहणमि'त्यृचा, 'अग्ने त्वं' 'पुष्पावतीश्च', 'शन्नो देवीः', 'देवस्य त्वा', 'उद्धृतासी'ति, 'अग्न आयाहयृ'चा, समुद्रादिकेन 'समुद्रं गच्छे'ति, 'याः फलिनीः' 'गणानां त्वा' इति एतैर्मन्त्रैः पाद्यादिकान्तकलशैः पाद्यादिभिः क इति ब्रह्मा, तदन्तैः ब्रह्मकलशान्तैस्तं गणपतिं सिञ्चेत्॥१६७-१७०॥

विवरणम्।

पितरः इति। पितरः पितामहाः समुद्रादिकेनेति समुद्रं गच्छ स्वाहा। पाद्यादिकान्तकलशैस्तमिति। कशब्दो ब्रह्म[1]वचनः। ब्रह्मकलशान्तैः गणपतिं सिञ्चेदित्यर्थः॥१६७-१७०॥

आर्येऽन्तः पाद्यमन्तर्दिशि विदिशि बहिश्चार्घ्यमाचामगव्ये
गोमूत्रं दुग्धदध्याज्यमपि मधु कषायं फलं मार्जनं मृत्।

---

१. 'ब्राह्म' ख. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

सक्तूदं गन्धपुष्पोदकयवगुलमिक्षूदकेरीरसं स्यात्
केरोदं रत्नलोहोदकमपि सहतीर्थाक्षताम्ब्वन्तरान्तम्।।१७१।।

विमर्शिनी।

शास्तुः कलशविधिमाह - आर्य इति। आर्ये अन्तः ब्राह्मे पाद्यं स्यात्। अन्तर्बहिश्च दिशि विदिशि अन्तरान्तम् अन्तरालान्तं यथा तथा अर्घ्यम्, आचामगव्ये आचमनीयं पञ्चगव्यं च, गोमूत्रं, दुग्धदध्याज्यं क्षीरं दध्याज्यं च, मधु कषायं, फलं, मार्जनं, मृत्, सक्तूदं, गन्धपुष्पोदकयवगुलं गन्धोदकं पुष्पोदकं गुलं च, इक्षूदकेरीरसम् इक्षूदकं नालिकेररसं च, केरोदं नालिकेरोदकं, रत्नलोहोदकमपि रत्नोदकं लोहोदकं च, सहतीर्थाक्षताम्बु तीर्थोदकमक्षतोदकं च, एतानि द्रव्याणि स्युः।।१७१।।

विवरणम्।

बहिश्चेति। दिशि विदिशि चेत्यनुषङ्गः। अन्तरान्तमित्यपि सम्बध्यते केरीरसो नालिके[१]रक्षीरम्।।१७१।।

तद्देवताः पितृश्रीवाक्सावित्र्यस्तथैव गायत्री।
सोमो रुद्राग्निगुहा विश्वे विघ्नेश्वरो मही ज्येष्ठा।।१७२।।

इन्द्रः सप्तर्षिमरुन्नृसिंहदुर्गास्ततः परं क्रमशः।
श्रीधरयुगजकुबेराः पुरुषो निरृतिः परश्च सम्प्रोक्ता[२]ः।।१७३।।

---

१. 'ररसः' ङ. पाठः, २. 'क्ताः।।

आर्ये गन्धनिशाक्षतर्व + तिलं पाद्यं सराजीतिलं
सक्षीरं कुशगन्धपुष्पभृतमर्घ्यं स्याल्लवङ्गाम्बुजम्।
गन्धाम्ब्वाचमनं पयस्तरुकृतं काषायकं मार्जन-
रात्र्यैन्द्र्यक्षतगन्धपुष्पकसदाभद्राकुशाग्रात्मकम्।।
क्षेत्रादिवेदिवृषशृङ्गनदीद्वितीर-
जाता मृदः प्रमथराजि हरीरितानि।
लोहानि रुद्रगदितानि सविद्रुमानि
रत्नानि गन्धकुसुमान्यपि तद्विधाप्यम्।।

षण्मू' क. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

देवताः पठति - तद्देवता इति। पितृश्रीवाक्सावित्र्यः पितरः श्रीः सरस्वती सावित्री च, तथा गायत्री, सोमः, रुद्राग्निगुहाः रुद्रोऽग्नेः स्कन्दश्च, विश्वे देवाः, विघ्नेश्वरो गणपतिः, मही पृथिवी, ज्येष्ठा स्वयमेव, इन्द्रः, सप्तर्षिमरुन्नृसिंहदुर्गाः सप्तर्षयो वायुः नरसिंहो दुर्गा च श्रीधरयुगजकुबेरा श्रीधरः उभयत्र ब्रह्मा वैश्रवणश्च, पुरुषः, निरृतिः, परः पुरुषश्च, तद्देवताः सम्प्रोक्ताः।।१७२, १७३।।

विवरणम्।

वाक् सरस्वती। विश्वे विश्वेदेवाः। मही भूमिः। मरुद्वायुः। श्रीधरयुगिति द्वौ श्रीधरौ। पर इति देवतान्तरमेव।।१७२, १७३।।

षण्मूलप्रणवाणुना स्नपितयेत् सम्पूरणोक्तक्रमात्
पाद्यादिद्रविणाभिपूर्णकलशैः स्वस्वोपकुम्भैः सुधीः।
सावित्र्याद्यणुपञ्चकं तदनु सावित्र्यादितत्तन्मनून्
गव्याद्येषु युनक्तु मध्ववधिषु द्रव्येषु षट्सु क्रमात्।।१७४।।

विमर्शिनी।

पाद्यादिद्रविणाभिपूर्णकलशैः ब्रह्मकलशादिद्रव्यकलशैः स्वस्वोपकुम्भैः स्वस्वपरिकलशैः सह सम्पूरणोक्तक्रमात् षण्मूलप्रणवाणुना सर्वत्र षण्मन्त्रमूलमन्त्रप्रणवैः स्नपितयेत् स्नपनं कुर्यात्। सुधीरिति तत्तद्देवतानां[1]ममन्त्रयोजनमुक्तम्। गव्याद्येषु मध्ववधिषु पञ्चगव्यगोमूत्रक्षीरदध्याज्यमधुषु षट्सु द्रव्येषु क्रमात्, सावित्र्याद्यणुपञ्चकं पञ्चगव्ये, तत्सवितुर्गन्धद्वारामाप्यायस्वदधिक्राव्णस्तेजोऽसीत्येतन्मन्त्रपञ्चकं, तदनु गोमूत्रदुग्ध-दध्याज्येषु सावित्र्यादितत्तन्मनून् 'तत्सवितुः' 'आप्यायस्व' 'दधिक्राव्णः' 'तेजोऽसि' इति मन्त्रान्, मधौ 'मधु वाता' इति च युनक्तु योजयतु। गोमयाभावाद्गन्धद्वारा-भावः।।१७४।।

विवरणम्।

षण्मूलप्रणवाणुनेति। अत्र मूलात् पूर्वं देवतामन्त्रयोगः। सावित्र्यादिमन्त्रपञ्चकं पञ्चगव्ये तत्सवितुः गन्धद्वारामाप्यायस्वदधिक्राव्णस्तेजोसीत्येतत्। सावित्र्यादितत्त-

१. 'नां मन्त्र' ख. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

न्मनूनिति। गोमयाभावाद् गन्धद्वाराभावः। मधुनि मधुवाताः। षण्मन्त्रतः पूर्वमेषां योगः।।१७४।।

मध्वन्तिमोऽधमविधिर्यववारिनिष्ठः
स्यान्मध्यमोऽक्षतजलान्तिम उत्तमः स्यात्।
तत्तत्क्षमं घटपुटादि विधाय चैत[1]-
न्त्रिष्वेकमाचरतु च स्नपनं प्रभेशे।।१७५।।

विमर्शिनी।

अत्र मध्वन्तिमः मध्वन्तनवद्रव्यैः अधमविधिः स्यात्। यववारिनिष्ठः यवोदकान्तः सप्तदशद्रव्यैः मध्यमो मध्यमविधिः। अक्षतजलान्तिमः अक्षतजलान्तपञ्चविंशतिद्रव्यैः उत्तमः उत्तमविधिः स्यात्। तत्तत्क्षमं तस्य तस्योचितं घटपुटादि घटपुटक्लृप्त्याद्याधाय एषु त्रिष्वपि विधिषु मध्ये एकं स्वयोग्यं स्नपनं प्रभेशे आचरतु।।१७५।।

विवरणम्।

मध्वन्तिमोऽधमविधिरिति। पाद्यादिनवद्रव्यात्मकः। यववारिनिष्ठः स्यान्मध्यम इति सप्तदशद्रव्यात्मकः[2]। पञ्चविंशतिद्रव्यात्मकस्तूत्तमः। तत्तत्क्षममिति। नवद्रव्यविधावपि सप्तदशद्रव्यवदेव क्षेत्रे[3] क्लृप्तिः। ब्राह्मे दलकलशास्तु शुद्धजलपूर्वा[4] एवेति विशेषः। तदुक्तम्- बिम्बशुद्धौ सप्तदशक द्रव्यक्रमात् क्षेत्रकं कृत्वान्तर्नवकं प्रकल्प्य कलशानां बाह्यतो युक्तित इति, मध्यान्तर्नवखण्डकेषु[5] शिवशास्त्रोर्दिग्विदिक्क्लृप्तित इति च। नवद्रव्येऽपि केवलविधौ नवैव कलशाः स्युः। किञ्च-

माणिक्यमुक्ताकुलिशप्रवालगारुत्मतं पुष्यमजादिषु स्युः।
वैडूर्यनीलं पशुमेदमाशाकोणेषु सोऽयं नवकाभिषेकः।।
मूलं हरावेष्वथ वासुदेवशान्त्यादयः स्युर्मनवः क्रमेण।
ब्रह्माणि पञ्चार्चनदेशभाञ्जि साङ्गानि[6] शम्भावपरेषु मूलम्।।

इति नवकविधिः।

अत्र मध्यादिपूरणं मध्यान्तं च स्नपनमिति।

---

१. 'षु त्रिष्वे' क ख. पाठः, 'वं त्रिष्वे' ग. पाठः, २. 'कः। तत्त' क. पाठः, ३. 'त्रक्लृ' ख. च. पाठः, ४. 'र्या' घ. पाठः, ५. 'ण्डेषु' ख. घ. पाठः, ६. 'सांशानि' च. पाठः

www.shripuram.org Shripuram Publications www.shripuram.org

त्रिंशत्सूत्रे शरपुटविभक्तेऽन्तरोन्मृष्टवीथौ
क्षेत्रे ब्राह्मं कमलमिषुकृत्या बहिस्तत्त्वकुम्भाः।
सर्वे खण्डा रसशतविधावर्ककुम्भान्तराला-
स्त्वेते वेदच्छदघटयुतं वैधसं पञ्चशत्याम्॥

इति। एकोनत्रिंशत्पुटं क्षेत्रमास्फाल्य सर्वतः पञ्चपुटान्तरेषु वीथीर्[1]मृष्ट्वा मध्यतः पञ्चवर्गपदैः ब्राह्मं पद्मं रचयेत्। बहिश्चतुर्विंशतिरपि खण्डाः पञ्चविंशतिपदशालिनस्तावत् कलशाः स्युरित्येवं विष्णुशिवादिषु षट्च्छतकलशविधिः। अत्रैवमानुषेऽन्तरालानि द्वादश कलशानि ब्राह्मे वा[2] चतुर्दिक्षु दलकलशाः स्युः। शेषाः षोडश खण्डास्तत्त्वकलशा एवेति पञ्चशतकलशविधिः इति।

एकाशीतिपदं कृत्वा नवधा च द्विधा स्थितः।
अत्र सप्तदशद्रव्यैः पञ्चविंशद्भिरेव वा॥
द्विविधैः सह वा कुम्भैः दूरैस्सप्तशतैस्तु वा।

इति। द्रव्यावृत्तिस्नपनमेतत्। केवलसप्तदशद्रव्यविधौ तावत्तदुपपत्त्या पञ्च त्रिंशत्पुटं क्षेत्रं कृत्वा रुद्रपुटान्तरेषु द्वे द्वे वीथी संमार्ज्य नवावान्तरक्षेत्राणि सम्पाद्य तेषु [3]नवांशकेत्युक्तरीत्या नवैकाशीतिकलशरूपान् व्यूहान् विदध्यात्। केवलपञ्चविंशतिद्रव्यविधौ त्वेकचत्वारिंशत्पुटे क्षेत्रे त्रयोदशपुटान्तरेषु द्वे द्वे वीथी विधाय क्षेत्रे त्रयोदशपुट इत्युक्तरीत्या नव व्यूहान् विदध्यात्। मिश्रविधौ तु मध्ये पञ्चविंशतिद्रव्यञ्चेत् सप्तत्रिंशत्पुटे क्षेत्रे मध्यतस्त्रयोदशपुटावान्तरे[4] क्षेत्रमभितो वीथिकल्पनं, मध्ये सप्त[5]द्रव्यञ्चेदेकचत्वारिंशत्पुट एव। मध्ये रुद्रपुटावान्तरक्षेत्रमभितो वीथिकल्पनम्। विषमा मिश्रविधौ वीथयः। दूरैः सप्तशतैरि[6]ति विधित्रयेऽप्यष्टाविंशत्यधिकं सप्तशतं कलशाः भवन्तीति।

नवैकाशीतयो वात्र बहिष्कोणविलोपतः।

इति। मध्ये सप्तदशद्रव्यं पञ्चविंशतिद्रव्यं वा। बहिरष्टौ तु सप्तदशद्रव्याण्येव। तेषु च बाह्याव्यूहेषु प्रतिव्यूहं यानि कोणनवकगतकोणपदानि चत्वारि चत्वारि प्रतिव्यूहं सम्भूय षोडश षोडश पदानि तानि विलोपयेत्। तदा[7]ष्टाविंशत्यधिक[8]शतपदापायात् षट्छतं भवति।

---

१. 'वीथिं मृ' ख, 'वीथीं मृ' ङ. पाठः, २. 'च चतु' घ. पाठः, ३. 'नवांके' घ. च. पाठः, ४. 'न्तरक्षे' ख. ङ. च., 'न्तरेषु क्षे' घ. पाठः, ५. 'प्तदशद्रव्यं' घ. पाठः, ६. 'ति सविधि' ख. घ. पाठः, ७. 'द' क. पाठः, ८. 'कपदा' ख. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

अष्टोत्तरशतं मध्ये वाह्ये दिक्षु विदिक्षु च।
क्रमादेकोनपञ्चाशदेवं पञ्चशतं तु वा।।

इति। केवलसप्तदशद्रव्यविधौ त्रयस्त्रिंशत्पुटानि, केवलपञ्चविंशतिद्रव्यविधावेकोनचत्वारिंशत्, मिश्रविधौ त्वन्तः पञ्चविंशतिद्रव्यसम्भवे तु पञ्चत्रिंशत्। शेषमूह्यमिति।

'कोणेष्वेकोनपञ्चाशदुक्तद्रव्यैश्च वा भवेत्'।

इति। मध्ये चतुर्दिक्षु चैकाशीतिः कोणेष्वेकोनपञ्चाशच्च कलशाः सम्भूय षट्छतं सम्पद्यते[1]। इहापि केवलमिश्रभेदौ भवत इति।

एकाशीतिपदानि पावनपदैर्मध्ये च दिक्ष्वर्पयेत्
प्रत्येकं नवधाथ पञ्चकृतिभिः कुर्यात् पदैरम्बुजम्।
बाह्ये कोणनिवेशितानि नवकान्येषां त्रिकाण्यन्तरा
त्रीणि त्रीणि विधाय पञ्चकृतिभिर्द्रव्यैस्तु[2] संस्नापयेत्।।

इति। पावनपदान्येक[3]चत्वारिंशत्पुटरूपाणि त्रयोदशपुटैरेकाशीतिपदनिष्पत्तिः। वीथयस्त्वर्थसिद्धा एव। पञ्चकृतिभिरित्यादिना क्षेत्रे त्रयोदशपुट इत्युक्त एव प्रकारोऽभिहित इति।

दिवासूत्रैः प्रभिन्नेऽत्र शतं सनवकं पृथक्।
नवधा मध्यकोणेषु कोणलुप्तैः समन्वितः।।
पञ्चविंशतिभिर्द्रव्यैः सहस्रैः स्नापयेद् घटैः।

इति। दिवासूत्रैरिति सप्तचत्वारिंशत्पुटग्रहणम्। तत्र सनवकं शतं नवधा पृथक् पञ्चदशपुटैः सवीथिकैः विरचयेत्। तत्र मध्यमव्यूहे कोणव्यूहेषु च यानि बाह्यकोणखण्डानि तेष्वष्टकं कोणतश्चादध्यादित्यत्रार्थाल्लोपनीयानि पदानि न लुम्पेदिति। मध्यव्यूहे दिग्व्यूहेषु च वैवं बाह्यकोणखण्डेषु कोणपदलोपः। यदुक्तम्-

सर्वपुटे मान्यपुटैर्मध्ये सद्वादशं शतं कुर्यात्।
दिक्षु तथा कोणगतं नवोत्तरं तत्सहस्रपदक्लृप्तौ।।

इति।

---

१. 'सम्पद्यन्ते' ख. ङ. पाठः, २. 'श्च' ख. पाठः, ३. 'पुटान्ये' ङ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

द्रव्यावृत्तिरियं द्विकेवलविमिश्राकारतस्त्रय्यपि
त्र्यक्षाधोक्षजयोश्च सुम्भजिति च प्रायः स्फुटं भिद्यते।
हेरम्बे द्रविणप्रभेदबिधुरे त्रय्येव शास्तर्यपि
स्कन्दे त्रय्यपि नैव शङ्करहरौ चोह्या[1] तु वा भूयसी।।

इति। द्वे केवले द्रव्यावृत्ती विमिश्रा च, तृतीया चैवं त्रयी सा भवति। त्रय्येवेति न स्फुटं भेदः पञ्चविंशतिद्रव्यैरेवैनयोः सप्तदशद्रव्यतविधानात् त्र्यय्यपि नैवेति केवला पञ्चविंशतिद्रव्यैवास्ति। अथवैनयोरनेकविधा द्रव्यावृत्ति रूह्या। यथा स्कन्दे तावदन्तस्त्रयोदशपुटे शरवर्गसङ्ख्या इति। नवशतम्। तत्र मध्ये दिक्षु मध्ये कोणेषु वा रसपदस्थाने सप्तपदकरणे नवव्यूहतया सहस्रकलशसिद्धिः। किञ्चैकाशीत्यां प्राग्वदिति नवैकाशीतिभिरष्टाविंशत्यधिकसप्तशतसिद्धिः, पञ्चविंशतिद्रव्यगतैकाशीत्या सहास्या[2] विमिश्रभेदसिद्धिः। तथाधमद्वन्द्वद्रव्यगणोऽङ्कशैलपुटयोरित्येकोनपञ्चाशत्सम्भवे प्राग्वद्व्यतिकरान्तरमिति। एवं शङ्करहरौ च तत्राशुगादिनववर्गमिता घटाः स्युरित्येकाशीत्येकोनपञ्चाशतोः सम्भवात् पञ्चविंशतिद्रव्यैः सह प्राग्वदेव विमिश्रताद्युपपत्तिरिति।।१७५।।

तत्तद्द्रव्यन्यसनमिति कृत्वा द्रवद्रव्यकुम्भान्
मुक्त्वा शेषान् सपरिकलशान् वारिणा वारुणेन।
आपूर्यैषूज्ज्वलकिसलयाद्याञ्चितेषु स्वमन्त्रे-
णावाह्याभ्यर्चयतु जलगन्धादिभिश्चानुखण्डम्।।१७६।।

विमर्शिनी।

इति उक्तप्रकारेण तत्तद्द्रव्यन्यसनं तस्य तस्य द्रव्यस्य न्यासं कृत्वा द्रवद्रव्यकुम्भान् पञ्चगव्यादिद्रवद्रव्येण पूर्णान् कुम्भान् मुक्त्वा शेषान् पाद्यादिभिर्द्रव्यैर्युक्तान् सपरिकलशान् द्रव्यहीनांश्च कलशान् वारुणेन वारिणा कलशक्षेत्रोत्तरभागगतस्वस्तिकस्थजलद्रोण्यां गालितवारिणा पूर्णायां तस्यां वरुणं देवं चावाह्य सम्पूज्य पञ्चवारुणादिजप्तेन तेन वारिणापूर्य उज्ज्वलकिसलयाद्यञ्चितेषु उज्ज्वलैर्मनोहरैरश्वत्थचूतपनसस्तबकैः, आदिशब्देन तण्डुलपूर्णचाक्रिकादिभिरलङ्कृतेषु तेषु अनुखण्डं खण्डे खण्डे स्वस्वमन्त्रेणावाह्य जलगन्धपुष्पादिभिरभ्यर्चयतु।।१०६।।

---

१. 'वोह्या' घ. पाठः, २. 'स्यापि वि' घ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

विवरणम्।

अथ ततः परिघटार्चनमारभेतेति। पाद्यादीन्युपखण्डमध्यकलशेष्वात्तासनेज्यादिषु द्रविणान्यापूर्याभ्यर्चयोदिति च यत्प्रस्तुतं तच्छेषं तदनुवादपुरस्सरं प्रस्तौति - तत्तद्द्रव्यन्यसनमिति कृत्वेति। द्रवद्रव्यकुम्भान्मुक्त्वेति। पञ्चगव्यमधुतैलगुलकेरीरसतज्जलनदीतीर्थाद्युदककषायोष्णोदकगन्धजलानि द्रवद्रव्यपदेन गृहीतानि। तेषां द्रव्यन्यासपूरणं स्वैरेव कार्यमिति तत्पूरितकलशान्मुक्त्वान्यद्व्यतिरेच्येत्यर्थः। शेषान् द्रव्यन्यासमात्रभाजः पाद्यार्घ्यादि कलशानित्यर्थः। सपरिकलशानित्येतदीयपरिकलशानां द्रवद्रव्यकुम्भपरिकलशानामपि ग्रहणम्। हरिहरे तु द्रोणकलशे द्रव्यं समस्तं सममित्याज्यगव्यादिद्रव्याणां न्यासमात्रम्। सम्पूर्य गन्धाम्भसेति वारुणजलेनैव स्वीयगन्धद्रव्यालोडितेन पूरणमिति। वारिणा वारुणेनेत्युत्पूयोदगुपाहितादिति पूर्वसम्भृतजलस्य[1] ग्रहणम्। एषूज्ज्वलकिसलयान्वितेष्विति। किसलयोऽश्वत्थचूताद्युक्तपल्लवः। आदिशब्देन चक्रिकादीनां प्रागुक्तानां ग्रहणम्। तदलङ्करणे च मन्त्राः प्रागुक्ता एव। अनुखण्डमिति। सर्वखण्डेष्वपि द्रव्यन्यासक्रमेणेति भावः। ब्राह्मेऽपि दलकलशानां पृथग् द्रव्यकलशतया ब्रह्म[2]कलशभावे तेषु पृथगावाहनादि कार्यम्। यथा सप्तदशद्रव्येष्वाज्योष्णोदकरत्नकानीति तद्वत् क्षारगुलासवेति। दलकलशानां स्वाङ्गत्वे[3] तेष्वपि। सपरिकलशान्वारिणेति। पूरितेष्वेव ब्रह्मकलशेष्वपि मन्त्रावाहनादि कार्यम्। यथा घटा नव निवेश्या ब्रह्मभागेऽम्बुज इति। तत्रत्योपघटान्यष्टकान्युदितक्लृप्त्येति।

मध्ये तत्त्वपदाब्जेऽष्टौ दलेष्वष्टौ च तद् बहिः।

इति च, दलकलशानामपि परिकलशयोग इति।

स्कन्दे पञ्चकमेककञ्च विहितं दिक्कोणयोर्यत्पुनः।

इत्येष्वपि पृथगावाहनादि कार्यं प्रायिकमेवानुखण्डमि[4]त्येदिति ज्ञेयम्।।१७६।।

आचार्यः सह मूर्तिपैरथ दिशास्वग्निं विहृत्य क्रमात्
स्वस्वोक्तद्रविणाणुभिः कृतहुतिः सम्पातपातं पुनः।
कृत्वा द्रव्यघटेषु मन्त्रमहितान् हृद्यांशुकैर्वर्मणा
तान् संच्छाद्य विभूषयेत् ससुमनोदर्भाक्षताद्यैरपि।।१७७।।

---

१. 'पूर्वं सम्भृ' ङ. पाठः, २. 'ब्राह्म' च. पाठः, ३. 'ङ्गत्वे तु तेष्वपि' ख. पाठः, ४. मिति ज्ञे' ङ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

अथाचार्यो मूर्तिपैः सह दिशासु पूर्ववदग्निं क्रमाद् विहृत्य स्वस्वोक्तद्रविणाणुभिः अधिवासपटले स्वस्वविभागोक्तैर्द्रविणैर्मन्त्रैश्च कृतहुतविधिर्भूत्वा पुनर्द्रव्यघटेषु संपातपातं कृत्वा मन्त्रसहितान् स्वस्वमन्त्रेण पूजितान् जप्तांश्च तान् हृद्यांशुकैः शुद्धैर्वस्त्रैर्वर्मणा सञ्छाद्य ससुमनोदर्भाक्षताद्यैः पुष्पसहितदर्भाक्षतगन्धाद्यै[१]रपि। विभूषयेत् अलङ्कुर्यात्।।१७७।।

विवरणम्।

इदानीं कलशपूजानन्तरं तदी[२]यमधिवासहोममाह - आचार्यः सह मूर्तिपैरिति। दिशास्वग्निं विहृत्येति। नागेऽलिन्दभुवि प्रकल्प्य निजकुण्डं पूर्वव[३]द् घटीभ्रान्त्यन्तिमामिति जनितं गुरुकुण्डगतमग्निं यथास्वं दिक्कुण्डेषु विहृत्येत्यर्थः। क्रमादिति। प्रागबिम्बाधिवासोक्तक्रमेणेति भावः। स्वस्वोक्तद्रविणाणुभिः कृतहुतिरिति। निजनिजपूर्वोदितैः समिदादिहोमद्रव्यैस्तदीयहोममनु[४]भिश्च कृताधिवासहोमो भूत्वेत्यर्थः।

आचार्यकुण्डमधमस्नपनेषु कार्यं
चत्वारि च स्युरपराण्यपि मध्यमेषु।
द्वेधोदितेष्वथ करोतु नवोत्तमेषु
सर्वेषु विष्णुगिरिशादिषु देशिकेन्द्रः।।

इति।

पुनर्द्रव्यघटेषु सम्पातपातं कृत्वेति। द्रव्यविन्यासक्रमात् सम्पातार्पणक्रमोऽवगन्तव्यः। मन्त्रमहितानिति। होममन्त्राणां कलशं स्पृशद्भिः गुरुमूर्तिपैर्जप उक्तः। यदुक्तं बिम्बाधिवासे-

'सम्पातं मनुबिम्बके समुपसिच्य स्वस्वमन्त्रान् जपेत्'

इति। यद्वा तत्तद्देवतामन्त्रेज्याजपाभिप्रायमेतत्। यदुक्तम्-

'ततः कुम्भेषु सम्पूज्याः क्रमेण द्रव्यदेवताः।'

इति।

यथा प्रधानब्रह्मकलशे मूलेन किञ्चिदभ्यर्च्य हुतमन्त्रैः सम्पातं तस्मिन्नासिच्य 'पुनः प्रयजेच्च किञ्चने'त्युक्तनयेन किञ्चिदभ्यर्च्य हुतमन्त्राञ्जप्त्वापूरणोदितमन्त्रैरभ्यर्च्य

१. 'द्यैः विभू' ङ. पाठः, २. 'यं हो' क. ख. घ. ङ. पाठः, ३. 'द्भ्रा' ख. ङ. पाठः, ४. 'भिः कृ' ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

तानपि मन्त्राञ्जपेदेवमितरब्राह्मेष्वपि यथोचितं कुर्यादिति[१]। ततो वीथीः सम्मार्ज्य गन्धोदकेनास्त्रेणोपलिम्पेत्। मङ्गलपालिकादि परिशोभनपूर्वमेवोक्तम्। हृद्यांशुकैः वर्मणा तान् सञ्छाद्येति। वर्म कवचम्। खण्डशपङ्क्तिशो वा समाच्छादनमेतत्। ससुमनोदर्भाक्षाताद्यैरपि विभूषयेदिति। प्रागस्त्राणुना दर्भादिकैरपि विभूष्येत्युक्तत्वादेतदप्यस्त्रेण कार्यम्। कवचेनास्त्रप्रोक्षितवस्त्रैराच्छाद्यास्त्रेण दर्भैरलङ्कृत्य पुष्पाक्षतैरपि विकीर्य मूलेनास्त्रेण वा गन्धोदकप्रोक्षणमपि कुर्यादिति भावः।।१७७।।

प्रागास्यः समवस्थितोऽत्र कलशक्षेत्राद् बहिस्तत्त्वता-
राराध्याखिलखण्डतत्त्वविहितैकाङ्गं विभाव्याथ तम्।
भूतानि प्रविलाप्य शोषदहनाद्याधाय सृष्ट्वा लिपि-
न्यासान्ते [२]समनूदयादि सकलाध्वन्यासनिष्ठं चरेत्।।१७८।।

विमर्शिनी।

अत्राधिवासकर्मणि कलशक्षेत्राद् बहिः पश्चिमे भागे प्रागास्यः समवस्थितो भूत्वाथ तत्त्वताराराध्या तत्त्वैस्तारेण च पुष्पाराधनात् तं देवम् अखिलखण्डतत्त्वविहितैकाङ्गम् अखिलैः खण्डैः तत्त्वरूपैरुपलक्षितैकशरीरं विभाव्य तस्य भूतानि प्रविलाप्य शोषदहनाद्याधाय भूतानि सृष्ट्वा लिपिन्यासान्ते समनूदयादि मन्त्रोदयादिसहितं सकलाध्वन्यासनिष्ठं षडध्वन्यासपर्यन्तं कर्म चरेत्।।१७८।।

विवरणम्।

अथ कलशाधिवासनमाह - प्रागास्य इति। अथ कलशक्षेत्राद् बहिः प्रागास्यः समवस्थित इत्यन्वयः। तत्तत्खण्डाभिमुखतया तदीयपूजायतनेऽवस्थानं प्राक् कृतम् इदानीं तत्कलशसमुदायाभिमुखतया तद्बहिस्तदग्रभागेऽपि तदीयपूजायतने समवस्थानं कार्यमिति भावः। तत्त्वताराराध्येति तत्त्वमन्त्रैस्ता[३]वद्भिस्तारैश्च पुष्पाराधनमुक्तम्। तमखिलखण्डतत्त्वविहितैकाङ्गं विभाव्येति तदा प्रतिपत्तिरुपदिश्यते। तमिति। [४]ब्राह्मादितत्तत्खण्डेष्वेवमावाह्याभिपूजितं नानावतिष्ठमानं देवमित्यर्थः। अखिलखण्डैस्तत्त्वैर्विहितैरेकमेवाङ्गं विग्रहो मूर्तिर्यस्य स तथोक्तः। पूर्वं सर्वानपि खण्डांस्तत्त्वानि विभाव्य पुनस्तैस्तत्त्वैरेकमूर्तितामापन्नं तं विभावयेदिति। यदाहुः - ब्रह्मघटादिक्रमेण तत्त्वमन्त्रैः

१. 'ति। वीथीः' च. पाठः, २. 'स्व' इति मूलकोशपाठः निवरणपाठश्च।, ३. 'वत्तारैश्च' च. पाठः, ४. 'ब्रह्मादि' ख. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

पुष्पाञ्जलिं विधाय[१] प्रणवेन ब्रह्मघटान्तमपि पुष्पाञ्जलिं विधाय सर्वं ब्रह्मकलशेनैकीकृत्येति सर्वेषां तत्त्वतापत्तावेकविग्रहतापत्तिः प्रसिद्धैव।

हृत्स्थोऽपि भगवान् शक्त्या व्याप्य सर्वत्र संस्थितः।
सर्वाध्वपञ्जरे देहे तथा मध्यघटे स्थितः।।
स्वकीयरश्मिजालाख्यमूर्त्यङ्गपरिवारकैः।
भावनारूपभेदेन पृथक्कुम्भेषु संस्थितः।।

इति। ब्राह्मे देवः दैविकखण्डेषु वासुदेवशान्त्यादयस्तत्पुरुषशान्त्यादयो वा। मानुषे तु सप्तदशद्रव्ये स्वस्वेज्योक्तनयेन हृदयादिचतुष्टयमस्त्रं च। पञ्चविंशतिद्रव्ये त्वस्त्रं त्रित्रिखण्डेषु कल्प्यम्। ततोऽपि बाह्यावरणसम्भवे विष्वादयोऽनन्तादयोऽपि यथायोगं योज्याः तद्बहिरिन्द्रादय इति। देवेऽन्तर्गतशक्तीनामेव[२] मूर्त्याद्यावरणतया प्रसरणम्। तथाचोक्तम् - 'सिन्धोर्यथोर्मिपटलस्ये'त्यादि। ततश्च मूलमूर्त्यादिपुष्पाञ्जलिं विधाय तत्त्वमन्त्रैः सर्गक्रमेण पुष्पाञ्जलिः। तत्र सप्तदशद्रव्ये पुरुषमनोबुद्धीन्द्रियपञ्चभूतरूपेण सप्तदश तत्त्वानि स्युः। पञ्चविंशतिद्रव्ये[३] च पुरुषः प्रकृत्यादीनि च चतुर्विंशतिः। वैष्णवादिषु जीवप्राणौ पुंप्रकृत्यन्यसंज्ञावित्येतद् भवति। मादिकान्तान्येव तेषां बीजानि, सप्तदशानां त्वकारो विसर्गबिन्द्वाद्यकारान्ताः षोडश स्वराः इति बोद्धव्यम्। यदुक्तम्-

स्वगायत्र्यक्षराभिन्नैः पृथिव्यादिकतत्त्वगैः।
कादिमान्तैर्नमोन्तैश्चाप्युद्धारशतो मतैः।।
जीवान्तब्रह्मकुम्भेन गायत्रीसकलात्मना।

इति।

षोडशाक्षरवर्णोत्थैर्गन्धमात्रादिपञ्चभिः।
कर्मज्ञानेन्द्रियप्राणैरादिषोडशभिः स्वरैः।।

इति च। संहारक्रमेण च तत्त्वमन्त्रैः सकृत् पुष्पाञ्जलिं कृत्वा पुनः प्रणवपुष्पाञ्जलिरेवं लभ्यत इति। पुनस्तालत्रयादि कृत्वोपसंहरेत्। भूतानि प्रविलाप्येति। पुरा ध्यानाधिवासोक्तनयेन गुर्वादिवन्दनपूर्वं तालत्रयादि कृत्वा मन्त्रप्राणायामकरन्यासाक्षराङ्गर्ष्यादिन्यासमपि कृत्वा मानसपूजां कुर्यात्। पुनः कलशमूर्त्तौ[४] फडन्तप्रणवेन[५] प्रोक्षणं तालत्रयादिकं प्रणवेन जीवव्याप्तिसङ्कोचनं प्लुतप्रणवेनात्मनि तदुद्वासनमपि कृत्वा

१. 'य सर्वं' ख. पाठः, २. 'मेवैवं मू' घ. पाठः, ३. 'पञ्चदशद्र' ख. ग. घ. पाठः, ४. 'शपूर्तौ' ग. घ. पाठः, ५. 'णवप्रो' घ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

प्राग्वत् प्राणायामव्यापकाभ्यां पृथिव्यादिभूतानि संहरेत्। शोषदहनाद्याधायेति[1] प्लावनाद्युक्तम्। सृष्ट्वेति। प्राग्विलापितानि भूतानि जीवञ्च। पुरोक्तरीत्येति शेषः। लिपिन्यासान्ते इति संवत्सरवासनादिसर्वमुक्तम्। स्वमनूदयादीति[2]। यदुक्तम् - 'प्रत्यक्चितिं परिजपन्नहहे'-त्यादि।।१७८।।

इष्ट्वा पीठमिहाभिवाह्य सकलीकृत्यैकभूयं गतं
सम्पूज्यैनमथो निवेद्य परितो दद्याद् बलिं पूर्ववत्।
स्वस्वोक्तैर्बलिमन्त्रकैरथ समाचम्यान्तरभ्येत्य त-
न्नैवेद्यं प्रविसृज्य तोषणसपर्यां च प्रकुर्यात् गुरुः।।१७९।।

विमर्शिनी।

पुनः पीठमिष्ट्वा इहावाह्य सकलीकृत्यैकीभूयम् एकत्वं गतम् एनं देवं संपूज्य निवेद्याथो पूर्ववत् स्वस्वोक्तैर्बलिमन्त्रकैः परितो बलिं च दद्यात्। अथो समाचम्यान्तरभ्येत्य नैवेद्यं प्रविसृज्य तोषणसपर्यां प्रसन्नपूजां च प्रकुर्यात्। गुरुरिति पूर्वस्मादधिवासादत्रातिदेशं कर्तुं समर्थ इति सूचितम्।।१७९।।

विवरणम्।

सकलीकृत्यैकभूयं गतमिति। कृत्स्नकलशसमुदायैकमूर्तिभूतमेव मन्त्रपुटितमातृका-न्यासादिभिः सकलीकुर्यात्, न ब्रह्मकलशमात्रविग्रहमन्यद्वेत्यभिप्रायः। परित इति मण्डपबहिः। समन्तादित्यर्थः। पूर्ववदिति। बिम्बाधिवासोदितमार्गेण। स्वस्वोक्तैः बलिमन्त्रैराद्याश्चेत्यादिभिर्बलिं दद्यात्। निवेद्यशेषेण होमो ब्राह्मणभोजनमपि पूर्ववदिष्यत एव।।१७९।।

शुद्धा भवन्त्वित्यणुना च पञ्च-
विंशत्युपेतेन पवित्रपाणिः।
सम्पातशेषान्वितवारिणोक्षेत्
कुम्भान् किरेदक्षतसूनकैश्च।।१८०।।

शुद्धा भवन्त्विमे कुम्भाः सकुशाः सापिधानकाः।
वातातपपरीताश्च शुभलक्षणसंयुताः।।१८१।।

---

१. 'शोषण', २. 'ति। प्रत्यक्' ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

पञ्चविंशतिधा विष्णोस्तत्त्वभेदेन तिष्ठतः।
द्रव्येयत्ताश्रयाः सर्वाः सङ्गच्छन्तां विभूतयः।।१८२।।

इति।

विमर्शिनी।

ततः पवित्रपाणिर्गुरुः 'शुद्धा भवन्त्वि'त्यणुना 'पञ्चविंशतिधे'त्युपेतेन सम्पातशेषान्वितवारिणा सम्पातशेषयुक्तैर्गन्धजलैः पूजितान् कुम्भानुक्षेत्। अक्षतसूनकैः पुष्पाक्षतैः किरेच्च।।१८०।।

प्रस्तुतं मन्त्रद्वयं पठति - शुद्धा भवन्त्विति पञ्चविंशतिधेति च।।१८१, १८२।।

विवरणम्।

शुद्धा भवन्त्विति। प्रागवसानीयार्घ्यादेतत् कार्यम्। वक्ष्यति च - 'दत्त्वावसानीयकमर्घ्य'मिति। प्रागवसानीयार्घ्यादुत्थाय[1] करतले शङ्खोदकं गृहीत्वा सम्पातशेषयुतं गन्धाक्षतपुष्पयुतं कृत्वा तेन ओं शुद्धा भवन्त्विति मन्त्रेण कलशसमुदायं प्रोक्ष्य तेनैवाक्षतुपुष्पाणि विकिरेत्। पात्रान्तरे वा शङ्खोदकादि सम्पाद्य कूर्चाग्रेण तेन मन्त्रेण प्रोक्ष्याक्षतपुष्पविकिरणं कार्यम्। तदुक्तम् -

शान्तितोयमथानीय सम्पाताज्यसमायुतम्।
प्रोक्षयेत् कलशान् सर्वान् कूर्चाग्रेण पुनर्गुरुः।।

इति। सर्वखण्डोद्देशैनैवं[2] प्रोक्षणमपि शक्यमिति। पञ्चविंशत्युपेतेनेति। प्रोक्षणानन्तरं विकिरणानन्तरं च ओं पञ्चविंशतिधा विष्णोरित्यप्युच्चारणीयमिति भावः। यदुक्तम् - पञ्चविंशतिधेत्यनेन सर्वविभूतियोगं विभाव्येति।।१८२।।

सम्प्रार्थ्य शास्त्रोदितमित्यनेन
मन्त्रेण मन्त्री रचिताञ्जलिः सन्।
दत्त्वावसानीयकमर्घ्यमस्मै
देवाय कुर्वीत लयाङ्गकाद्यम्।।१८३।।

---

१. 'यदार्घ्या' क. ग. पाठः, २. 'द्दशेन प्रोक्षणं श' घ. ङ. च. छ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

पुनश्च संप्रोक्ष्य रचिताञ्जलिः सन् मन्त्री मन्त्रार्थं स्मरन् 'शास्त्रोदितमि'त्यनेन मन्त्रेण संप्रार्थ्य पुनरवसानीयमर्घ्यं चास्मै देवाय दत्त्वा लयाङ्गकाद्यं लयाङ्गं रक्षां च कुर्वीत।।१८३।।

विवरणम्।

मन्त्रीति प्रणवयोगाद्युक्तम्।।१८३।।

शास्त्रोदितमिदं चास्तु स्नपनं देवनिर्मितम्।
अनेन स्पनेनास्तु प्रसन्नो भवगवान् हरिः।।१८४।।

विमर्शिनी।

प्रार्थनामन्त्रं पठति - शास्त्रोदितमिति।।१८४।।

अभ्येत्य देवायतनाग्रसंस्थः
कृत्वा प्रसूनाञ्जलिमञ्जलिं च।
विज्ञापयेद् विश्वजनीनमेनं
बुधोऽधिवासः कृत इत्यनेन।।१८५।।

विमर्शिनी।

ततोऽन्तरभ्येत्य देवायतनाग्रसंस्थः देवालयस्याग्रतः स्थित्वा प्रसूनाञ्जलिमञ्जलिं च कृत्वा विश्वजनीनं विश्वस्य जनस्य हितकारिणम् एनं देवम् 'अधिवासः कृत' इत्यनेन मन्त्रेण विज्ञापयेत्।।१८५।।

विवरणम्।

विश्वजनीनां विश्वजनहितम्। प्रतिष्ठावसितौ लोकानुग्रहहेत्वर्थमित्याद्यर्थनया यादृगवस्थो देवो भावितस्तादृगवस्थस्यैव तस्येदानीमविछिन्नतयानुसन्धानार्थमेतदभिधानम्। बुधः प्रसूनाञ्जलिमञ्जलिं च कृत्वेति सम्बन्धनीयम्। प्राक्तल्लयाङ्गादि कृत्वा संरक्ष्येत्युक्तत्वादिदानीं मनसा किञ्चित् सकलीकरणं मनसैव पूजनं विज्ञापने कृते मनसैव लयाङ्गकरणं चोक्तम्। द्वाःस्थयोरर्घ्यदानादिकमपि बुधशब्देनोक्तमिति।।१८५।।

Shripuram Publications
www.shripuram.org

अधिवासः कृतो देव! स्नपनाय मया तव।
क्षणेन मे प्रसादोऽस्य क्रियतां पुरुषोत्तम!।।१८६।।

विमर्शिनी।

तन्मन्त्रं पठति - अधिवासः कृत इति।।१८६।।

अत्रोदाहृतविष्णोरित्यादिपदांशकेषु मन्त्रितमः।
शम्भोरित्यादि पदं स्वं स्वं कुर्वीत सर्वदेवेषु।।१८७।।

विमर्शिनी।

अत्रास्मिन् प्रकरणे उदाहृतविष्णोरित्यादिपदांशकेषु उक्तेषु 'पञ्चविंशतिधा विष्णोरि'त्यादिषु विष्णोरित्यादिपदस्थानेषु मन्त्रितमः मन्त्रपदयोजने कुशलः सर्वदेवेष्वपि शम्भोरित्यादि स्वं स्वं पदं कुर्वीत।।१८७।।

विवरणम्।

मन्त्रितम इति। वृत्तानुरोधेनोचितपदयोजनमुक्तम्। यथा पञ्चविंशतिधा विष्णोः पञ्चविंशतिधा शक्तेरित्यादि। प्रसन्नो भगवाञ्छिवः प्रसन्नः शिवः शङ्कर इत्यादि। क्रियतां परमेश्वर परमेश्वरीत्यादि इति।।१८७।।

www.shripuram.org

समेत्य मण्डपं ततो निजे निषद्य विष्टरे।
परं पदं परामृशन्नतन्द्रितो[1] निशां नयेत्।।१८८।।

विमर्शिनी।

ततो मण्डपं समेत्य निजे विष्टरे आसने निषद्योपविश्य अतन्द्रितः निन्द्रातन्द्रादि-विहीनः परं पदं योगनिद्रयोत्कृष्टं पदं गतं देवं परामृशन् ध्यायन् निशां नयेत्।।१८८।।

विवरणम्।

[2]परं पदं परामृशन्निति, कलशसन्निहितभगवतनुसन्धानमुक्तम्। यथोक्तं प्राग् - 'इतिहासपुराणनृत्तगीतादिभि'रित्यादि।।१८८।।

---

१. 'निद्रतो' इति मूलकोशपाठः, २. 'पदं परा' घ. ङ. पाठः

Shripuram ... www.shripuram.org

प्रातस्तुर्यदिने स्वसाम्प्रतिककृत् सम्पूज्य सर्वात्मकं
तारेणाथ पृथक् स्वतत्त्ववपुषं कृत्वार्घ्यहस्तोऽग्रतः।
स्थित्वा मूलमनुं प्रजप्य मरुता द्वारं विदार्याभिग-
म्यान्तर्दर्शितमङ्गलोऽर्घ्यसलिलं देवाय दद्याद् गुरुः॥१८९॥

विमर्शिनी।

पुनः प्रतिष्ठायास्तुर्यदिने चतुर्थदिवसे गुरुः स्वयं स्वसांप्रतिककृत् स्वस्य सम्प्रतिभवं प्राभातिकं कर्म कृत्वा मण्डपं गत्वा सर्वात्मकम् एकीभूतं देवं तारेण सम्पूज्याथ स्वतत्त्ववपुषं स्वतत्त्वात्मकशरीरं देवं तत्त्वैः पुष्पाराधनेन पृथक् कृत्वा तस्माद् गत्वा देवालयस्याग्रतोऽर्घ्यहस्तः स्थित्वा मूलमनुं यथाशक्ति प्रजप्य मरुता वायुबीजमुच्चरन् द्वारं विदार्य उद्घाट्य अन्तरभिगम्य देवसमीपं गत्वा दर्शितमङ्गलो भूत्वा उत्सवपटले वक्ष्यमाणरीत्या मङ्गलानि दर्शयित्वा देवायार्घ्यसलिलं दद्यात्॥१८९॥

विवरणम्।

स्व साम्प्रतिककृदिति। आत्मनो यत् सम्प्रति तदा कर्तव्यं स्नानसन्ध्योपासनादि तत्सर्वं कृतवान् सन्नित्यर्थः। सम्पूज्य सर्वात्मकमिति। प्रकृतं सकलकलशसमुदायरूपं देवं विधिवत् सम्पूज्येत्यर्थः। सर्वात्मकमित्यनेन सकलीकरणसमये प्रागुक्तावरणतत्त्वमन्त्रपुष्पाञ्जल्यनुसारेण तन्न्यसनं पूजासमये तथा पूजनमपि सूचितम्। अथ तारेण पृथक् स्वतत्त्ववपुषं कृत्वेति। लयाङ्गतालत्रयाद्यनन्तरं प्रणवेन किञ्चित् सम्पूज्य प्रणवेनैव कलशान् पृथक्कृत्य पुनः प्रणवैस्तत्त्वमन्त्रैश्च ब्रह्मकलशादिसर्गरीत्या पुष्पाञ्जलिं विदध्यात्। तत्रोद्धारक्रमसंहारो विपर्ययेण सर्ग इत्यवगन्तव्यम्। पुनस्तत्तद्देवतामन्त्रैः मूलेन सर्गक्रमेणैव किञ्चिदर्चयित्वास्त्रेण रक्षां कुर्यादिति। तत्त्ववपुषां स्ववपुषं च कृत्वेति व्याख्येयम्। स्ववपुषं स्वीयरूपभाजं यद्रूपतया पूजायां भावितोऽसौ तत्तत्खण्डेषु देवं तद्रूपभाजं देवतामयं स्वमूलमन्त्रमयञ्चेत्यर्थः। अग्रतोऽर्घ्यहस्तः स्थित्वेति। द्वारं विदार्येति निर्देशादौचित्याच्च प्रासादद्वारि पुरतः स्थित्वेत्यवसीयते। मूलमनुं प्रजप्येति। द्वाःस्थाभ्यनुज्ञापूर्वकमेतदित्यौचित्याल्लभ्यते। मरुता द्वारं विदार्येति। वायुबीजेन प्रासादीयं[1] द्वारमुद्घाट्येत्यर्थः। अन्तरभिगम्येति गर्भगृहा[2]न्तरभिगमनमुक्तम्। दर्शितमङ्गल इति।

---

१. 'दीयद्वा' च. पाठः, २. 'हेऽन्तर' ख. च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

देवाय मङ्गलानि दर्शयित्त्वेत्यर्थः। मन्त्रीति निर्देशात् हृदयेनैतदिति ज्ञेयम्। लौकिकान्येतानि मङ्गलानि।

दीपिका दर्पणं हेमधान्यपात्रं फलं दधि।
पुस्तामङ्गलपात्री च लौकिकं मङ्गलाष्टकम्॥

इति। यद्वा प्रागुक्तान्येवाष्टमङ्गलानि। यथा 'न्यस्येच्छङ्खरिकेतूनि'त्यादि। तानि च लोहादिकृतानि गोमयेनाश्वत्थदलेषु कल्पितानि वा तण्डुलपूर्णपात्रिकायां परितो निधायास्त्रप्रोक्षणादि कृत्वा प्रणवेन पूजितानि स्युरिति देवाग्रतस्तिष्ठन् प्रणवेन देवं स्वावस्थातो बहिर्मुखं विभाव्य मङ्गलावलोकनं शङ्खादिमङ्गलध्वनिना सह कार्यमिति ज्ञेयम्। देवायार्घ्यसलिलं[1] दद्यादिति। मूलेन पुष्पाराधनपूर्वकं तत्तदुपचारेणार्घ्यदानं कार्यम्। 'दत्त्वा द्वार्युपचारतोऽर्घ्य'मिति चोक्तम्॥१८९॥

निर्माल्यं व्यपनीय विश्वमनुना विष्णौ परेष्वस्त्रतो
मन्त्री मूलत एव वा शिवहरौ गव्येन पुंसूक्ततः।
तैलेनाज्य परेषु चास्त्रमनुना शैरीषचूर्णादिभि-
र्घृष्ट्वा भूरिजलैर्विशोध्य च विभुं सम्पूजयेत् पायसैः॥१९०॥

विमर्शिनी।

विष्णौ विश्वमनुना, पञ्चतत्त्वेषु मध्यमन्त्रेण, परेष्वस्त्रतो मूलत एव वा निर्माल्यं व्यपनीय शिवहरौ पुंसूक्ततो गव्येन परेषु तैलेनास्त्रमनुना च आज्य अभ्यञ्जनं कृत्वा शैरीषचूर्णादिभिः अभ्यङ्गनिवर्तनसाधनैः घृष्ट्वा (ശൈരീഷം=നെന്മേനിവാക) भूरिजलैर्विशोध्य विभुं देवं पायसैः सह संपूजयेत्। मन्त्रीत्यनेनास्यां नित्यक्रियायां सर्वं कर्म मन्त्रसहितमेव कुर्यादिति सूचितम्। मन्त्रविशेषविधानाभावे मूलं प्रणवं वा तत्र योजयेदित्यपि सूचितम्॥१९०॥

विवरणम्।

विश्वमनुना विष्णाविति। निर्माल्यव्यपनयने विश्वतश्चक्षुरित्ययं मन्त्र उक्तः। परेष्वस्त्रत इति। पाशुपतादिना स्वस्वोक्तास्त्रेण शिवादिषु निर्माल्यापनयनमुक्तम्। मन्त्रीति क्वचिन्मन्त्रान्तरविकल्पः सूचितः। यथा शिवे -

---

१. 'र्घ्यं दद्या' ङ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

अपनीय तु निर्माल्यमावर्त्य ब्रह्मपञ्चकम्।

इत्यादि। मूलत एव[1] वेत्यपि निर्माल्यहाने मन्त्रविकल्पः। यद्वा मन्त्रीति निर्माल्यविनियोगमन्त्राभिज्ञत्वमुक्तम्। निर्माल्यं सर्वं विष्वक्सेनादिषु तदीयमन्त्रेणार्घ्यदानपूर्वं समर्पयेदिति च तदभिप्रायः। देवोपभुक्तमखिलं तस्मै समर्प्येति चोक्तम्। देवसन्निधावपि तन्निजमन्त्रेण विभाव्य तथा कार्यमिति। विष्ण्वादिषु प्रणवेन निर्माल्यस्यात्मसात्करणं वा कार्यम्। यदुक्तम् - 'विश्वेनापनयेत्', 'बहिरात्मसात्कृत्य निर्माल्य'मिति। शिवहरौ गव्येन पुंसूक्तत इति आज्येति सम्बध्यते। तैलेनाज्य परेषु चेति मूलमेव[3] मन्त्रः। प्रागेव पञ्चगव्यं तैलञ्च स्वस्तिके पूजयित्वैवं तेन बिम्बेऽञ्जनं कार्यम्। पुनः शैरीषचूर्णादिभिरुन्मर्दने भूरिजलैस्संक्षालने चास्त्रमेव मन्त्रः। चूर्णजलानामस्त्रप्रोक्षणादि सर्वं न्यायसिद्धम्। विभुं सम्पूजयेत् पायसैरिति। तुर्यदिने प्रातस्तनी नित्यपूजापीयमेव भवति।।१९०।।

इष्ट्वा पीठमिहाभिवाह्य सकलीकृत्य प्रदाय क्रमात्
पाद्यार्घ्ये स्वजिनार्णतोऽस्त्रमनुना वाच्छिद्य तत्कौतुकम्।
प्रक्षाल्य स्वकरौ प्रदाय पुनराचामादि संस्नाप्य तं
सिक्त्वा तत्त्वहुतान्तहेमकलशैः प्रत्येकमभ्यर्चयेत्।।१९१।।

विमर्शिनी।

पुनः पीठमिष्ट्वा इह पीठे देवं चावाह्य सकलीकृत्य पाद्यार्घ्ये क्रमात् स्वस्वक्रमेण प्रदाय स्वजिनार्णतः स्वस्वगायत्र्या स्वस्वास्त्रमनुना वा तत्कौतुकं देवस्य दक्षिणकरे पूर्वमेव बद्धं कौतुकम् आच्छिद्य त्यक्त्वा स्वकरौ प्रक्षाल्य पुनस्त्वाचामादि प्रदाय संस्नाप्य तत्त्वहुतान्तहोमकलशैः प्रायश्चित्तपटले वक्ष्यमाणैर्होमकलशैः सिक्त्वा होमकलशस्नाने प्रत्येकमभ्यर्चयेच्च।।१९१।।

विवरणम्।

अथनैमित्तिकीमपि पूजामाह - इष्ट्वा पीठमिति। तत्कौतुकमाच्छिद्येति। तस्य बिम्बस्य कौतुकं प्राग् 'इष्ट्वा गन्धादिभिः कौतुकमपि कलये'दिति बद्धमित्यर्थः। सिक्त्वा तत्त्वहुतान्तहोमकलशैरिति। पूर्वेद्युरेव कृतप्रायश्चित्तशान्तितत्त्वहोमसंसिद्धकलशै-

१. 'व चेत्यपि' ङ. पाठः, २. 'ति तन्निर्मा' पाठः, ३. 'लमन्त्रमेव मन्त्रः' ङ. पाठः

Shripuram Publications www.shripuram.org

रभिषिच्येत्यर्थः। निष्कृतिवक्ष्यमाणविधिना तत्त्वान्तिमान् होमान् कुर्वीतेति हि प्रागुक्तम्। प्रत्येकमभ्यर्चयेदिति। तेषां पृथक्[१] पृथग् विधिवत् पूजा कार्येत्यर्थः।।१९१।।

अथाराध्य पीठं समावाह्य देवं
तदीयाश्च मुद्राः प्रदर्श्यार्णतत्त्वम्।
स्वमन्त्रोत्तरं न्यस्य दत्त्वोपहारान्
जलैः स्नानकालेऽभिषिच्यार्चयित्वा।।१९२।।

गत्वान्तर्मध्यकुम्भानुमतिकृदुपगम्यार्च्य चोद्धार्यकुम्भं
नीराज्यार्घ्यं प्रदाय स्वविहितमनुनोद्धार्य गत्वान्तरर्[२]घ्यम्।
दत्त्वा नीराज्य देवं स्नपयतु कलशेनार्चयेच्चानुखण्डं
नैवेद्यान्तेऽन्तरा स्नानमपि वितनुयात् तत्तदुक्ताणुनात्र।।१९३।।

विमर्शिनी।

अथ पीठमाराध्य देवं समावाह्य तदीया आवाहनादिमुद्राः प्रदर्श्य अर्णतत्[३]त्वं स्वमन्त्रोत्तरं लिपितत्त्वमन्त्राक्षरादिकं च न्यस्योपहारान् दत्त्वा स्नानकालेऽभिषिच्यार्चयित्वा मण्डपान्तर्गत्वा मध्यकुम्भानुमतिकृद् भूत्वा ब्रह्मकलशस्थदेवाय पुष्पमाराध्य तस्यानुज्ञां लब्ध्वा उद्धार्यकुम्भम् उद्धारयोग्यं कुम्भमुपगम्य किञ्चिदार्च्य संपूज्य नीराज्यार्घ्यं प्रदाय स्वविहितमनुना स्वस्वगायत्र्या द्रव्यकु[४]म्भं स्वस्वमूलेन तत्परिकुम्भं च मूर्तिपेनोद्धार्यान्तर्गत्वा देवायार्घ्यं दत्त्वा नीराज्य कलशेन देवं स्नपयतु। अनुखण्डं खण्डे खण्डे स्नपिते देवमर्चयेच्च। अत्र खण्डानां खण्डानामन्तराले नैवेद्यान्ते तत्तदुक्ताणुना तत्तदागमेषूक्ताणुना अन्तरा स्नानमपि वितनुयात्।।१९२, १९३।।

विवरणम्।

[५]द्रव्यकलशाभिषेकार्थतया पूजामाह - अथाराध्येति। अर्णन्यासो मूलपुटितलिपिन्यासः। स्वमन्त्रोत्तरं न्यस्येति। पुनर्मूलवर्णाङ्गादिन्यासः।।।१९२।।

गत्वान्तरिति मण्डपाभिप्रायम्। देवे तालत्रयादि कृत्वा बहिर्निरेत्य कलशमण्डपं प्रविश्येत्यर्थः। मध्यकुम्भानुमतिकृदिति प्रधानब्रह्मकलशाभ्यनुज्ञापनमुक्तम्। उपगम्यार्च्य चेत्येतदिहापि योज्यम्। इह मूलेनाच्छादनवस्त्रोद्धारणं विधाय ब्रह्मकलशसन्निधिं गत्वा

---

१. 'क् विधि' च. पाठः, २. 'रा' इति मूलकोशपाठः, ३. 'त्त्वं स्वस्व' क. पाठः, ४. 'म्भं स्वमू' ङ. पाठः, ५. 'दिव्य' ख. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

तं किञ्चिदिष्ट्वा पुष्पाञ्जलिं कृत्वा प्रणवेन परिकलशाभिषेकानुज्ञां लभेतेति। उद्धार्यकुम्भमिति समासपदम्। स्नपनक्रमस्तावत्तत्तत्प्रकरणेऽभिहित एव। ततो यो ब्रह्म[१]कुम्भस्नपनकृते नेतुमुद्धारणीयतया प्राप्तस्तमुपगम्य तद्देवतामन्त्रेण मूलमन्त्रेण च किञ्चित् पूजयेत्। पूर्वं तदीयं खण्डं प्रणवेन परिपूज्य तद्ब्रह्मकुम्भपरिकुम्भभिदां प्रणवेन विभाव्यैतत् कार्यमिति। पुष्पदन्तपदेन कलशानयने प्रवेशो निष्क्रमश्च [२]तत्तदुचितवीथिमार्गेण गमनागमने गुरुमूर्तिपादीनामित्यवबोद्धव्यम्। प्रत्यङ्मुखं ब्रह्मकलशं प्रति तथोचितत्वात्। यदुक्तम्-

'पुष्पदन्तप्रदेशे स्यात् सञ्चारो मूर्तिधारिणाम्।'

इति। नीराज्येति। नीराजनीयं[३]रचनं पुरोक्तं 'शुद्धे तैजसपात्रक' इत्यादि। स्वास्त्रेण च नीराजनम्। स्वविहितमनुनोद्धार्येति। कुम्भन्यासे यो मन्त्रः स एव तदुद्धारेऽपि भवति। गत्वान्तरिरितिं[४] ततो निष्क्रम्य प्रासादान्तर्गमनमुक्तम्। तत्र प्रासादद्वारेऽप्यर्घ्यदानं बिम्बादिनयनसिद्धम्। अर्घ्यं दत्त्वेति। कलशस्यैवार्घ्यदानमेतत्। नीराज्य देवमिति। पूर्ववदस्त्रेण नीराजनम्। स्नपयतु कलशेनेति। तेन कलशेन देवं तत्तत्प्रकरणोक्तमन्त्रेणाभिषिञ्चेत्। कलशस्थं कूर्चं दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा कलशाग्रान्निस्सृततोयं यथा कूर्चाग्रं स्पृष्ट्वा दैवेन तीर्थेन देवमूर्धनि निपतेत्तथा स्नपयेदिति चोक्तम्। अनुखण्टमर्चयेच्च देवमिति। * 'द्रव्यघटैस्तदीयपरिकुम्भैश्चे'ति वक्ष्यति तदपि हृदि कृत्वैतदुक्तम्। तेन कलशेन तदीयपरिकलशैश्चाभिषिच्यार्चयेत्। पुनः समनन्तरोद्धार्यखण्डे ब्रह्मकलशे तदीयपरिकलशैश्चाभिषिच्यार्चयेत्। एवमखिले[५]ष्वपीति भावः। व्यापकाङ्गन्यासं कृत्वैतत्पूजनं पुनर्मुखार्घ्यं दत्त्वा निवेद्यं निवेदयेत्। तदाह - नैवेद्यान्त इति। गण्डूषादि दत्त्वा पूर्वेणैव नीराजनीयेन नीराजयेत्। 'तत्स्थांशुकाद्यैर्नीराज्ये'ति यद् वक्ष्यते तत् सकलकलशतुल्यमेवेति ज्ञेयम्। तत्तदुक्ताणुनेत्येतद् देवं स्नपयत्वित्यत्रापि योजनीयम्।।१९३।।

सर्वत्र तत्तदणुदैवमूलतारै-
र्मध्यस्थितैश्चरतु संस्नपनं घटैस्तैः।
[६]निर्दैवतैः परिघटैर्मनुवित् कुमार्यां
दुर्गाभिरङ्गमनुभिः शरजे हृदा वा।।१९४।।

---

१. 'कलश' क. छ. पाठः, २. 'तद्विहित' ङ. पाठः, ३. 'यं पुरो' क. छ. पाठः, ४. 'ति निष्क्रम्य' च. पाठः, ५. 'खिलखण्डेष्व' ख. पाठः, ६. 'निर्दे' ख. पाठः,
* 'द्रव्यघटैः स्वकीयपरिकुम्भै'रिति वक्ष्यमाणः पाठः

www.shripuram.org
Shripuram Publications
www.shripuram.org

विमर्शिनी।

मनुवित् मन्त्रयोजनकुशलो गुरुः सर्वत्र देवेषु प्राक् तत्तदणुदैवतमूलतारैः 'इदं विष्णुरि'त्यादितत्तन्मन्त्रानन्तरं 'पितृभ्यो नमः' इत्यादितत्तद्देवतानाम[१]मन्त्रान्ते स्वस्वमूलमन्त्र तारं चोक्त्वा मध्यस्थितैः स्वखण्डेषु मध्यस्थब्रह्मकलशैः तैर्घटैः संस्नपनं चरतु। तदनन्तरं तत्रतत्रस्थैः परिघटैः नि[२]र्दैवतैः देवतानाममन्त्रै[३]हीनैरुक्तैर्मन्त्रैः स्नपनं चरतु। कु[४]मार्यां दुर्गाभिर्वा, शरजे त्वङ्गमनुभिर्वा हृदा वा चरतु।।१९४।।

विवरणम्।

तमेव तत्तन्मनुमिदानीं ब्रूते - सर्वत्रेति। सर्वदेवेषु सर्वखण्डेषु चेत्यर्थः। तस्य तस्य द्रव्यकलशस्य यो मन्त्र उक्तो यथा ऋचः पुरुषसूक्तस्य 'पाद्य इदं विष्णुरित्यादि। यच्च दैव[५]तमुक्तं, यथा - 'विष्णूष्णरश्म्यजकुबेरे'त्यादि 'मूलं ब्राह्मे पूरणे' इत्यादि च यच्च तत्र तत्र मूलं प्रणवश्चैतैस्तत्तत्खण्डेषु ब्रह्मकलशैरभिषिञ्चेत्। निर्दैवतैस्तैः परिघटैरिति। देवतामन्त्रमपहाय शेषैस्तत्तन्मनुमूलतारैरित्यर्थः। मनुविदिति प्रणवोपचारमूलानामादौ योगो यथावसरं पीठावरणादिमन्त्रयोगश्चोक्तः। कुमार्यां दुर्गाभिरिति परिकलशस्नपने मन्त्राभिधानम्। दुर्गायां सप्तदशद्रव्यविधौ तु निर्दैवतैस्तैरित्येतदेवेष्यते। शरजेऽङ्गमनुभिर्हृदा वेत्यपि परिकलशविषयम्। एतदेवा'ङ्गाणुनावशिष्टै'रिति 'शुद्धजलर्हृदेति वे'ति चोक्तम्।।१९४।।

तन्महेशमनुना महेश्वरे श्रीशसेशहरिसुम्भविद्विषि।
ब्रह्मजज्ञमनुना स्वमूलतोऽन्येषु च स्नपनमन्तरा चरेत्।।१९५।।

विमर्शिनी।

अन्तरा स्नाने मन्त्रानाह - तन्महेशेति। महेश्वरे तन्महेशमनुना तन्महेशे'त्याद्यया गायत्र्यान्तरा स्नपनं चरेत्। श्रीशसेशहरिसुम्भविद्विषि विष्णुशङ्करनारायणदुर्गासु 'ब्रह्मजज्ञ'-मनुना, अन्येषु देवेषु स्वस्वमूलतश्च।।१९५।।

विवरणम्।

ब्रह्मजज्ञमनुनेति पूर्वत्र योजनीयम्। निर्माल्यं व्यपनीयान्तरा स्नाने कृते किञ्चित् संपूज्यापरेण ब्रह्मकलशेन नीराजनपूर्वं स्नपनं कार्यम्। तदीयपरिकलशैरभिषिच्य व्यापकादि

---

१. 'नां मन्त्रा' ख. पाठः, २. 'निर्दे' ख. पाठः, ३. 'न्येहीनै' ङ. पाठः, ४. 'मार्यां तु दु' ख. घ. ङ. पाठः, ५. 'तं यदुक्तं' ङ. पाठः

www.shripuram.org
shripuram publications
www.shripuram.org

कृत्वा किञ्चित् स्म्पूज्य मुखार्घ्यं दत्त्वानिवेद्यं देयमिति सर्वत्र समानम्। पञ्चगव्यतैलाद्यभिषेके तु पुनः शिरीषचूर्णादिभिरुद्वर्तनमपि कार्यम्। सर्वकलशस्नपनेषु तदङ्गदेवताप्रोक्षणार्थ-मवस्त्रावोऽपि सम्पादनीयः, यतो वक्ष्यति 'सावस्रुतोक्षं परिषद्बलिञ्चे'ति।।१९५।।

तत्तद्भागसमीरितक्रममनूपेतैरिति स्नापयेद्
देवं द्रव्यघटैः स्वकीयपरिकुम्भैश्च प्रकृत्याश्रितम्।
आश्रित्य क्रममन्तरङ्गवशदिक्कोणादिकं वोद्धृतै-
र्मध्यान्ते स्नपनेऽत्र तद्दलघटा यद्येतदन्तेऽमुना।।१९६।।

विमर्शिनी।

इति एवमुक्तेन विधिना तत्तद्भागसमीरितक्रममनूपेतैः तत्र तत्र विष्ण्वादिप्रागेषु सम्यगुक्तैः क्रमैर्मन्त्रैश्च संयुतैर्द्रव्यघटैस्तं स्नापयेत्। स्वकीयपरिकुम्भैश्च तत्र प्रकृत्याश्रितं क्रममाश्रित्य वा पञ्चविंशत्यादिकलशयुक्तेषु खण्डेषु स्नानकाले यथा प्रकृतिः सर्वकलशस्वरूपिणी स्थितिः दैविकाद्या वा[1] मानुषाद्या वा दिग्विदिक्स्था वा प्रादक्षिण्या वान्यथा वा, तथा विकृतिखण्डेष्वपि तं क्रममाश्रित्येत्यर्थः। इत्येकः पक्षः। अन्तरङ्ग-वशदिक्कोणादिकं सर्वखण्डेष्वपि मध्यकलशोद्धारानन्तरं तत्तदन्तर्भागसमीपस्थदिक्कोणा-नन्तरं [3]तत्तद्बहिर्दिक्कोणान्तरालक्रममाश्रित्येत्यपरः पक्षः। एवमुद्धृतैः स्वस्वपरिकलशैश्च स्नापयेत्। मध्यान्ते स्नपनेऽत्र ब्रह्मखण्डे तद्दलकलशाः सन्ति यदि एतदन्ते दलकलशा-नामप्यन्ते अमुना ब्रह्मकलशेन स्नापयेत्।।१९६।।

विवरणम्।

परिकलशोद्धारक्लृप्तिमपि दर्शयन्नाह - तत्तद्भागसमीरितक्रममनूपेतैरिति। तत्तद्भागेषु समीरिता ये क्रमा ये च मन्त्राः तैरुपेतैर्द्रव्यघटैरित्येवमुक्तप्रकारेण देवं स्नापयेत्। किञ्च प्रकृत्याश्रितं क्रमं वान्तरङ्गवशदिक्कोणादिक्रमं वाङ्गीकृत्योद्धृतैः स्वकीयपरिकुम्भैश्च समुच्चयतस्तं स्नापयेदिति। प्रकृतिमाश्रितः क्रम इति। विष्णौ तावत्सप्तदशद्रव्ये ब्राह्म आज्यं, दैविके प्रागादिप्रादक्षिण्येनोष्णोदकादीनि मानुषे दिग्विदिक्षु पाद्यादीनीति ह्युक्तम्। तत्र मध्ये दैविके प्रागादिप्रादक्षिण्येन पुनर्मानुषे दिग्विदिक्ष्वित्येष तावत् पूरणक्रमः। 'मानुषदिक्खण्डघटै'रिति मानुषे दिक्षु मध्ये पुनर्मानुष एव विदिक्षु दैविके च दिग्विदिक्ष्वित्येष उद्धारक्रमः। सेयं प्रकृतिः क्रमावश्याकाङ्क्षी।

---

१. 'वा तत्र दि' क. ख. पाठः, २. 'तद' पाठः, ३. 'तद्ब' ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

खण्डगतकलशसमुदायो विकृतिः। अतस्तदाश्रितोऽस्य पूरण उद्धारे च क्रम इत्यभिप्रायः। तत्तद्ब्रह्मघटं प्रति तदीयान्तरपरिकलशानामन्तरङ्गत्वं बाह्यपरिकलशानाञ्च बहिरङ्गत्वं दिक्कोणान्तरालक्रमश्च सामान्यम्[1]। अतोऽन्तरङ्गादिवशो दिक्कोणक्रमः खण्डगतकलश-समुदाय आश्रयणीयः। ततश्चा'ज्योष्णोदके'त्यत्रापि खण्डेषु ब्रह्मकलशानन्तरं तदीयदैविके दिग्विदिक्क्रमो मानुषे च दिग्विदिगन्तरालक्रम पूरण उद्धारे चेति। सहस्रकलशविधौ प्रतिखण्डं दैविके दिग्विदिगन्तरालक्रमः मानुषे तु दिग्विदिगनन्तरं द्व्यन्तरालकलशसद्भावा-त्तयोः पूर्वानन्तरमुत्तरमित्ययमेव क्रमो भवति। प्रकृत्याश्रितक्रमपक्षे तु दैविके प्रकृतावप्यन्तरालाभावात् त्कोणकलशानां त्रयाणामपि पूर्वानन्तरमुत्तरमित्ययमेव क्रमः स्यात्। सप्तदशद्रव्येऽपि 'गोविकृतयः श्रीशे दिक्तिथयः तत्त्वेषुवर्गाः' इति। आत्राप्येवमेव मानुषे क्रमो भवति। सहस्रकलश एव मानुषे तु प्रकृतावन्तरालसद्भावाद् द्व्यन्तरालानां पूर्वानन्तरमुत्तरमित्ययमेव क्रमः। यदा ब्राह्मखण्डेऽपि दलकलशसम्भवो यथा 'नव निवेश्या ब्रह्मभागेऽम्बुजे दिक्कमलदिक्पत्रेषु चे'ति तदा ते स्वीयब्रह्मकलशावरण मात्रमिति तावति भागेऽपि प्रकृत्याश्रित[2]क्रमोपपत्तौ दिग्विदिक्क्रमो भवति। केचित् प्रकृत्याश्रितक्रमं दैविके दैविकमेव, मानुषे मानुषमेवाश्रयन्ते। तेषां दौर्गे पञ्चविंशतिद्रव्यविधौ स्फुटो भेदः। तेषां न प्रतिखण्डं प्रकृतिरवतिष्ठते। अपि तु कृत्स्ने कलशसमुदाय एव। किन्तु प्रतिखण्डं तदवयवावस्थानमिति प्रतिखण्डं दैविकमानुषपौर्वापर्यं प्रकृतिवत् स्यादिति। द्रव्यावृत्तौ तु व्यूहानां दिग्विदिग्व्यवस्था। तदुक्तं -

"पूज्यत्वे सर्वकुम्भानामेकजातीयवस्तुभिः।
दिग्विदिक्क्रमनिर्बन्धस्तत्तद्वैशिष्ट्यभेदकृत्॥"

इति।

'अष्टोत्तरशतं मध्ये बाह्ये दिक्षु विदिक्षु च।'

इति मध्यव्यूहे पूरणारम्भोऽभिषेकपरिसमाप्तिश्च। तत्तद्व्यूहेषु च यथास्वं पूरणोद्धाराविति। बिम्बशुद्धिकलशादिष्वप्ययमेव प्रकार इति। मध्यान्ते स्नपनेऽत्रेति। यथा - घटा नव निवेश्या ब्रह्मभागेऽम्बुजे' मध्याद्याखिलखण्डकेषु नवश' इति। तत्र तद्दलकलशा अपि सन्ति तदा दलकलशैरभिषिच्य तदनन्तरमेवामुना तदीयब्रह्मकलशेन[3] स्नापयेत्॥१९६॥

१. 'न्यः' च. पाठः, २. 'तभावक', च. पाठः, ३. 'न संस्ना' क. ङ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

कृत्वार्वागन्त्यकुम्भात् स्नपनमिति समभ्यर्च्य देवं समेत्य
प्रोद्वास्यान्त्यो घटे तत्सकलमिममुपानीय बिम्बोक्तनीत्या।
कुम्भेशेनाभिषिच्य स्नपयतु विधिवत् तेन तत्स्थांशुकाद्यै-
र्नीराज्य न्यस्तमन्त्रं महितमुपहृतार्घ्यं यजेत् पायसेन।।१९७।।

विमर्शिनी।

अन्त्यकुम्भादर्वाक् पुरोगतं स्नपनमिति कृत्वा देवं समभ्यर्च्य पुनर्मण्डपं समेत्यान्त्ये घटे तत्सकलं मण्डपगततोरणध्वजद्वारकलशादिकं प्रोद्वास्येमं कलशं बिम्बोक्तनीत्या 'स्यान्नीराजनमग्रत' इत्यादिश्लोकोक्तक्रमेण बिम्बस्थाने तं कलशमुपानीय कुम्भेशेन च प्रोक्तक्रमेणाभिषिच्य तत्स्थांशुकाद्यैः तत्स्थवस्त्रचक्रिकादिभिश्च नीराज्य विधिवत् स्वगुरूक्तक्रमेण तेन कलशेन स्नपयतु। पुनर्न्यस्तमन्त्रं स्वस्वोक्तसर्वमन्त्रन्यासानन्तरं महितं पूजितम् उपहृतार्घ्यमुपहारदानानन्तरं पायसेन यजेत्।।१९७।।

विवरणम्।

कृत्वार्वागन्त्यकुम्भात् स्नपनमितीति पूर्वोक्तानुवादः ब्रह्मकलशस्यैवान्त्यकुम्भपदेनाभिधानम्। यदा परिकलशस्याप्यन्त्यत्वं यथा वैष्णवे सप्तदशद्रव्ये स्कन्दे शास्तरि च हरिहरे द्रोणकुम्भोऽन्त्यो भवति, तदाप्ययमेव प्रकार इत्यन्त्यकुम्भादित्येवोक्तम्। समभ्यर्च्य देवमिति। पूर्वखण्डाभिषेकपूजाद्यनन्तरमन्तरा स्नानं विधाय पुनर्ब्रह्मकुम्भाभिषेकार्थतया समर्चनमेतत्। दलकलशसद्भावे त्वन्तरा स्नानानन्तरं किञ्चिदिष्ट्वा नीराज्य तैरभिषिच्य पुनर्ब्रह्मकलशार्चनार्थतयार्चनं कार्यम्। परिकलशे त्वन्त्ये सति तदभिषेकार्थतया समर्चनमात्रम्। द्रोणकलशे त्वन्तरा स्नानमपि कृत्वा समर्चनमित्यौचित्यगम्यं सर्वमिति समेत्येति देवे तालत्रयादि कृत्वा ततो मण्डपा[1]गमनमुक्तम्। तत्सकलमन्त्ये घटे प्रोद्वास्येति। तोरणध्वजद्वारकलशाग्न्यादि तच्छब्देन गृह्यते। बिम्बोक्तनीत्येति सर्वत्र सम्बन्धनीयम्। इममुपानीयेति। 'स्यान्नीराजनमग्रत' इत्याद्युदितरीत्येममन्त्यकलशं प्रासादान्तर्दे[2]वतासन्निधौ नीत्वेत्यर्थः। कुम्भेशेनाभिषिच्येति। बिम्बोक्तनीत्या त्रिः करकोदकेनेत्येवं कर्करीप्रतिपत्तिपूर्वं नीराज्य मूर्ध्नि कृतहेम्नीत्येवं कुम्भेशेनाभिषिच्य त्रितत्त्वन्यासपूजां कृत्वेति भावः। तत्स्थांशुकाद्यैर्नीराज्य तेन विधिवत् स्न[3]पयत्वित्यन्वयः। अंशुकं तदीयावेष्टनवस्त्रद्वयम्।

---

१. 'पे ग' क. छ. पाठः, २. 'वसन्नि' च. पाठः, ३. 'स्नाप' क. ङ. च. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

चक्रिकापल्लवयोरादिपदेन ग्रहणम्। येन पूर्वमंशुकादि कलशेऽर्पितं तेनैव मन्त्रेण तदादायास्त्रेण तेन देवं नीराजयेत्। पूर्वमस्त्रेण नीराजनीयेन नीराज्यैतत्सर्वं कार्यम्। विधिवदिति प्रणवोपचारमूलानां त्रिवारं सकृत् पीठमनूनां मूर्तिद्वयकलातत्त्वपरिवाराणां तत्तदणुदैवतमूलतारैरित्येषां च जपेनाभिषेचनमुक्तम्। तत्तन्मन्त्रात् पूर्वं पुरुषसूक्ताद्यपि यथावसरं जपनीयम्। तदुक्तं -

'सहरुद्रहोतृभिरथो निखिलैर्घनमार्गगामिमनुना च शिवम्।
अपरत्र पौरुषमहामनुना सह विष्णुसूक्तम[१]थ मन्त्रवरम्।।

इति।

'रुद्रैः पुरुषसूक्तेन मन्त्रेण व्योमगामिना।
होतृभिर्गुह्यमन्त्रैश्च मूलमन्त्रद्वयेन च।।
पौरुषेण च सूक्तेन दुर्गाभिः पञ्चभिस्तथा।
मूलमन्त्रद्वयेनापि दशहोत्रा तथैव च।।'

[२]स्कन्दादिषु पुरुषसूक्तनिजसूक्तगायत्रीषण्मन्त्रमूलम[३]न्त्रद्वयैरिति तत्तद्भागोदितातोदेवाव्योमव्याप्याद्यभिषेकमन्त्रं त्रिवारमुच्चरन्नभिषिञ्चेत्। प्रणवस्त्ववसाने एकमात्रादिसप्तमात्रान्तो वक्तव्यः। एतत्सर्वं विधिवदित्येव सूचितम्। ब्रह्मकलशे सर्वत्रैतावन्म[४]न्त्रविस्तारः। द्रोणकलशे त्वनियमः। परिकलशमात्रे त्वन्त्ये सामान्यमेव जपनीयमिति। न्यस्तमन्त्रमिति। विधिवदिति सम्बध्यते। प्रणवेन मूलेन व्यापय्य मूर्तिमन्त्रव्यापकमूलपुटितलिपिन्यासं च कृत्वा कलान्यासं विधिवद्विधाय विद्यादेहव्यापकं पञ्चब्रह्मादितदुचितमन्त्रन्यासञ्च विधाय तत्त्वन्यासमपि कृत्वा मूलेन व्यापय्य लिपिन्यासादिन्यासविस्तारं अङ्गन्यासं भूषणन्यासं च विदध्यात्। पुनः पीठे तदन्तर्गतपीठमन्त्रानुगतिं विभाव्य 'ब्रह्माध्वेद्धचितादिने'त्येता[५]मपि व्याप्तिं विभावयेदिति विधिवच्छब्दाशयः। महितमिति मूर्तिद्वयमूलतदक्षराङ्गमन्त्रैः पूजोक्ता। परसूक्ष्मस्थूल रूपपूजापि विधिवच्छब्देनाभिप्रेयते। उपहृतार्घ्यमिति प्रणवोपचारमूलेन मुखार्घ्यदानमुक्तम्। यजेत् पायसेनेति ब्रह्मकलशाभिषेकशेषतया समुचितपायसनिवेदनमुक्तम्। विधिवदित्येत-दिहापि समानम्। देवस्य स्थूलसूक्ष्मपरभागेषु तदन्तर्गतकलातत्त्वादिशक्तिषु मन्त्राक्षरभूषणा-

---

१. 'मपि म' च. पाठः, २. 'स्कान्दा' क. छ. पाठः, ३. 'लद्वयै' ङ. पाठः, ४. न्मात्रविस्तरः सर्वक' क. पाठः, ५. 'तावदपि' छ. पाठः

www.shripuram.org
Shripuram publications
www.shripuram.org

दिशक्तिषु पीठतदन्तर्गतधर्मादिशक्तिषु च तत्पायससमुचितांशव्याप्तिभावनैवमुक्ता भवति। पुनर्गण्डूषादिसमर्पणपूर्वकं किञ्चित् पुष्पाराघनं विधाय नीराजनमपि कार्यम्।।१९७।।

ततो यथाविध्यभिपूज्य देवं निवेद्य सन्तर्प्य तमग्निरूपम्।
सावस्रुतोक्षं परिषद्बलिं च कृत्वा विभुं भावयतु प्रसन्नम्।।१९८।।

विमर्शिनी।

ततो यथाविधि देवमभिपूज्य निवेद्याग्निरूपं तं सन्तर्प्य पूजाहोमं कृत्वा सावस्रुतोक्षं कलशानामभिषेककाले सर्वकलशेभ्यः किञ्चित्किञ्चिदवस्राविताानि जलान्येकीकृत्य तेन सर्वपरिवारेषूक्षणं परिषद्बलिं प्रतिष्ठायामिव परिषदां बलिं च कृत्वा विभुं देवं प्रसन्नं भावयतु प्रसन्नपूजां च कुर्यात्।।१९८।।

विवरणम्।

ततो यथाविध्यभिपूज्य देवमिति प्रारब्धपूजायां स्नपनं तावदित्थं समनुष्ठितं ततोऽङ्गवस्त्रादिसमर्पणपूर्वं विस्तारेण विग्रहपूजा यथोचितमावरणपूजा चोक्ता। तदा च विग्रहपूजायां कलातत्त्वादिमन्त्रैरपि पूजा पुष्पाञ्जलिरपि वा कार्येति यथाविधीत्युक्तम्। सावस्रुतोक्षं परिषद्बलिञ्च कृत्वेति परिवारपीठप्रतिष्ठा तुर्यदिनाभिषेकार्वागेव कार्याभिमता। यदुक्तं - 'कुर्यात्तुर्यदिनात्यये यदि महापीठप्रतिष्ठापनमि'ति। ततश्च पूजाङ्गहोमानन्तरं द्वाःस्थादिसकलपरिवारबिम्बपीठेषु संक्षालितेषु सकलकलशावस्त्रावेण पूर्वसम्भृतेन कूर्चेन प्रोक्ष्य तद्बलिमपि 'द्वाःस्थादिकास्तत्परिवारमुख्यानि'त्युक्तविधया विदधीतेति भावः। यच्चोक्तं[१] - 'तुर्येऽहन्यभिषिच्य देवम्... इह तच्छेषोक्षणाद्यं चरेदि'ति। परिवारपीठाद्यकरणे तु नावस्त्रावप्रोक्षणं किन्तु बलिदानमात्रमेव। तदपि वा 'हुताशेऽथ समीरणे वे'त्युक्तविधमेव कार्यमिति। विभुं भावयतु[२] प्रसन्नमिति पुनर्निवेद्यविसर्गादिपूर्वकं यथाविधि कृत्स्ना प्रसन्नपूजोक्ता। 'संस्पृश्य तन्मूर्धनि मन्त्रदोष्णे'त्येतदपि सर्वमिहापि समुचितमिति यथाविधिपदावृत्तेर्लभ्यते। तथा प्राक् पायसनिवेदने कृते 'लोकानुग्रहहेत्वर्थ'मित्याद्युपस्थानञ्च समुचितमिति। प्रसन्नं भावयत्वित्यनेन 'विशुद्धिसान्निध्यसमृद्धिकारक'मित्येतत्फल-भावनाप्युक्ता।।

इति तन्त्रसमुच्चयविवरणे अष्टमः पटलः।

---

१. 'यथोक्तम्' ङ., २. 'त्विति' छ. पाठः

Shripuram Publications
www.shripuram.org

इति तन्त्रसमुच्चे समुद्यद्घटसङ्ख्यापरिकल्पनाप्रकारः।
पटलः कलशप्रसाधनैतत्स्नपनाख्यानपरोऽष्टमः समाप्तः।।

इति तन्त्रसमुच्चये अष्टमः पटलः।

विमर्शिनी।

पटलं समापयति - इतीति। इति तन्त्रसमुच्चयाख्ये ग्रन्थेऽष्टमः पटलः समाप्तोऽभूत्। कथम्भूतः, समुद्यद्घटसंख्यापरिकल्पनाप्रकारः सम्यक्प्रकाशितानां घटसंख्यानां परिकल्पनायाः प्रकारेण युक्तः। कलशप्रसाधनैतत्स्नपनाख्यानपरश्च कलशानां प्रसाधनं पूरणपूजनाधिवासादिकम्, एतत्स्नपनम् उत्तरेद्युः करणीयं कर्म, एतयोः कर्मणोराख्याने प्रकथने तत्परस्तात्पर्येण युक्तः।।१९९।।

इति तन्त्रसमुच्चयविमर्शिन्याम् अष्टमः पटलः।

www.shripuram.org

Shripuram Publications
www.shripuram.org